

Artuklu Kaime

e-ISSN: 3062-164X

www.dergipark.org.tr/tr/pub/artuklu

SAYI: 15

Mart 2025

Yayıncı

Mardin Artuklu Üniversitesi/MAÜ Press
<https://www.artuklu.edu.tr/mauyayinevi>
puplisher.maupress@artuklu.edu.tr
@mauyayinlari

Kapsam

İktisadi ve İdari Araştırmalar

Periyot

Artuklu Kaime Dergisi yılda iki kez yayımlanan hakemli akademik bir dergidir.

Yayın Dili

Türkçe, İngilizce

Dergi Politikası

Artuklu Kaime Dergisi en az iki hakemin görev aldığı çift taraflı kör hakemlik sistemini kullanır.

Açık Erişim - CC-BY-NC lisansı
Hakem kimlikleri gizli tutulur ve yayımlanmaz.

Yazarlar, çalışmalarının telif hakkına sahiptirler.

Artuklu Kaime Dergisi [APA Atıf](#) sistemini benimser.

Yazıların hukuki sorumluluğu yazarlarına aittir.

Artuklu Kaime Dergisi'nin tüm giderleri Mardin Artuklu Üniversitesi tarafından karşılanır.

Hiçbir ad altında yazarlardan ücret talep edilmez.
Dergide makalesi yayımlanan yazarlara da herhangi bir ücret ödenmez.

Derginin Eski Adı

Artuklu Kaime Uluslararası İktisadi ve İdari Araştırmalar Dergisi
Yayımlanan Sayılar: Cilt:1 Sayı:1 (2018) – Cilt:7 Sayı:1 (2024)
Önceki e-ISSN: 2651-5296

İletişim

Birim/Fakülte adresi MARDİN / TÜRKİYE
kaime@artuklu.edu.tr
+90 482 213 1091

ISSUE: 15

March 2025

Publisher

Mardin Artuklu University /MAU Press
<https://www.artuklu.edu.tr/mauyayinevi>
puplisher.maupress@artuklu.edu.tr
@mauyayinlari

Scope

Economic and Administrative Studies

Period

Artuklu Kaime Journal is a peer-reviewed academic journal published biannually.

Publish Language

Turkish, English

Journal Policy

Artuklu Kaime Journal uses the model of double-anonymized peer review, which has the duty of at least two reviewers.

Open Access- CC-BY-NC. The identities of reviewers are hidden and not published.

Authors retain the copyright of their work.

Artuklu Akademi Journal adopts the [APA Style](#).

The legal responsibility of the articles belongs to the authors.

Mardin Artuklu University covers all expenses of the Artuklu Kaime Journal.

No fee is charged from the authors under any name.
No fee is paid to the journal authors whose articles are published.

Previous Title/Formerly known as:

Artuklu Kaime International Journal of Economic and Administrative Researchs
Published Issues: Vol:1 Issue:1 (2018) - Vol:7 Issue:1 (2024)
Former e-ISSN: 2651-5296

Contact

MARDİN / TÜRKİYE
kaime@artuklu.edu.tr
+90 482 213 1091

MAÜ
PRESS

Artuklu Kaime

e-ISSN: 3062-164X

www.dergipark.org.tr/tr/pub/artuklu

Sayı / e-Issue: 15 (2025)

İmtiyaz Sahibi/ Owner

Prof. Dr. İbrahim Özcoşar
Mardin Artuklu Üniversitesi Rektörü
Mardin Artuklu University Rector, TÜRKİYE

Editör/ Editor-in-Chief

Dr. Öğr. Üyesi Cumali KILIÇ
<https://orcid.org/0000-0003-1564-1938>
Mardin Artuklu Üniversitesi
Mardin Artuklu University, TÜRKİYE
cumalikilic@artuklu.edu.tr

Editör Yardımcısı/Editorial Assistant

Dr. Öğr. Üyesi İslam ALTUN
<https://orcid.org/0000-0001-7419-4029>
Mardin Artuklu Üniversitesi
Mardin Artuklu University, TÜRKİYE
islamaltun@artuklu.edu.tr

Editör Yardımcısı/Editorial Assistant

Dr. Arş. Gör. Mehmet DABAKOĞLU
<https://orcid.org/0000-0002-4647-7678>
Mardin Artuklu Üniversitesi
Mardin Artuklu University, TÜRKİYE
mehmetdabakoglu@artuklu.edu.tr

Yazı İşleri Müdürü / Managing Editor

Arş. Gör. Memet Can PALANCI
<https://orcid.org/0000-0001-5447-7507>
Mardin Artuklu Üniversitesi
Mardin Artuklu University, TÜRKİYE
mcpalanci@artuklu.edu.tr

Mizanpaj Editörü / Layout Editor

Arş. Gör. Ahmet Hamdi YANIK
<https://orcid.org/0000-0002-6730-344X>
Mardin Artuklu Üniversitesi
Mardin Artuklu University, TÜRKİYE
ahmethamdiyanik@artuklu.edu.tr

Yazım Editörü / Redactor Editor

Arş. Gör. Ebru OSKALOĞLU
<https://orcid.org/0000-0001-9125-5110>
Mardin Artuklu Üniversitesi
Mardin Artuklu University, TÜRKİYE
ebruoskaloglu@artuklu.edu.tr

Dil Editörü / Language Editor

Arş. Gör. Burcu Ece ERKINAY
<https://orcid.org/0000-0002-2581-4663>
Mardin Artuklu Üniversitesi
Mardin Artuklu University, TÜRKİYE
beerkinay@artuklu.edu.tr

Dr. Öğr. Üyesi Mehmet Maksud ÖNAL

<https://orcid.org/0000-0002-6059-3210>
Mardin Artuklu Üniversitesi
Mardin Artuklu University, TÜRKİYE
mehmetmaksudonal@artuklu.edu.tr

Sekreter / Secretary

Arş. Gör. Hüseyin KESKİN
<https://orcid.org/0000-0002-7204-3144>
Mardin Artuklu Üniversitesi
Mardin Artuklu University, TÜRKİYE
huseyinkeskin@artuklu.edu.tr

Arş. Gör. Serdar Roni SÜMER

<https://orcid.org/0000-0002-4917-0137>
Mardin Artuklu Üniversitesi
Mardin Artuklu University, TÜRKİYE
serdarronisumer@artuklu.edu.tr

Alan Editörleri / Section Editors

İşletme ve Yönetim / Business and Management

Dr. Öğr. Üyesi Erhan POLAT
<https://orcid.org/0000-0002-1478-637X>
Mardin Artuklu Ü / Univ,
İİBF / FEAS, TÜRKİYE
erhanpolat@artuklu.edu.tr

Dr. Öğr. Üyesi Didem DEMİR
<https://orcid.org/0000-0002-2977-2077>
İstanbul Okan Ü / Univ,
İşletme Fak. / Fac of Business, TÜRKİYE
didemdemir1@okan.edu.tr

Dr. Öğr. Gör. Gönül GÜL
<https://orcid.org/0000-0002-7757-0437>
Çankırı Karatekin Ü / Univ,
Meslek Y. / Vocational Sch, TÜRKİYE
gonulguleksi@karatekin.edu.tr

Dr. Nuh KELEŞ

<https://orcid.org/0000-0001-6768-728X>
Ticaret B. / Ministry of Commerce, TÜRKİYE
nhkls01@gmail.com

Asst. Prof. Rubee SINGH

<https://orcid.org/0000-0002-5406-2210>
GLA University,.
Inst. of Business Management, INDIA
dr.rubeeajput.delhi@gmail.com

İktisat / Economy

Doç Dr. Pınar ÇUHADAR
<https://orcid.org/0000-0001-6302-7735>
Mardin Artuklu Ü / Univ,
İİBF / FEAS, TÜRKİYE
pinarozdemircukadar@artuklu.edu.tr

Artuklu Kaime

e-ISSN: 3062-164X

www.dergipark.org.tr/tr/pub/artuklu

Dr. Hakan KAYA
<https://orcid.org/0000-0002-9084-6987>
Bitlis Eren Ü / Univ,
İİBF / FEAS, TÜRKİYE
hkaya@beu.edu.tr

İdari Bilimler / Administration

Dr. Öğr. Üyesi Gökhan AĞAÇ
<https://orcid.org/0000-0002-4753-4689>
Sakarya Uygulamalı Bilimler Ü / Univ,
Sağlık B. Fak. / Fac of Health, TÜRKİYE
gokhanagac@subu.edu.tr

Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler/Political Science and International Relations

Prof. Dr. Erhan İÇENER
<https://orcid.org/0000-0003-2198-1883>
İstanbul Sabahattin Zaim Ü / Univ,
İnsan ve Top. B. Fak. / Fac of Human and S.S.
erhan.icener@izu.edu.tr

Doç. Dr. Veysel ERAT
<https://orcid.org/0000-0002-0735-5432>
Bitlis Eren Ü / Univ,
İİBF / FEAS, TÜRKİYE
verat@beu.edu.tr

Doç Dr. Necmettin ACAR
<https://orcid.org/0000-0002-6130-5145>
Mardin Artuklu Ü / Univ,
İİBF / FEAS, TÜRKİYE
necmettinacar@artuklu.edu.tr

Assoc. Prof. Yusuke KAWAMURA
<https://orcid.org/0000-0002-9154-6193>
Kobe University
Grad. Sch. of Int'l Coop. Studies, JAPAN
yusuke.kawamura@boar.kobe-u.ac.jp

Dr. Öğr. Üye Mehmet Nazım UYGUR
<https://orcid.org/0000-0002-4132-3004> Şırnak Ü / Univ,
İİBF. / FEAS, TÜRKİYE

Maliye / Finance

Dr. Arş. Grv. Hikmet Dersim Yıldız
<https://orcid.org/0000-0002-2866-9215>
Çanakkale 18 Mart Ü / Univ,
Biga İİBF / FEAS, TÜRKİYE
dersimyildiz@gmail.com

MAÜ
PRESS

Artuklu Kaime

e-ISSN: 3062-164X

www.dergipark.org.tr/tr/pub/artuklu

Sayı / e-Issue: 15 (2025)

Yayın Kurulu / Editorial Board

Prof. Dr. Yılmaz DEMİRHAN
Mardin Artuklu Ü / Univ., TÜRKİYE
<https://orcid.org/0000-0003-3762-7387>

Prof. Dr. Ömer BOZKURT
Mardin Artuklu Ü / Univ., TÜRKİYE
<https://orcid.org/0000-0001-5317-1012>

Prof. Dr. Yusuf DOĞAN
Mardin Artuklu Ü / Univ., TÜRKİYE
<https://orcid.org/0000-0002-3557-3840>

Prof. Dr. Abuzer PINAR
Ankara Sosyal Bilimler Ü / Univ., TÜRKİYE
<https://orcid.org/0000-0003-2208-1326>

Prof. Dr. Ahmet KARADAĞ
İnönü Ü / Univ., TÜRKİYE
<https://orcid.org/0000-0002-4031-0295>

Prof. Dr. İbrahim Halil SUGÖZÜ
Manas Ü / Univ., KYRGYZSTAN
<https://orcid.org/0000-0002-1861-3118>

Prof. Dr. Coşkun ÇAKIR
İstanbul Ü / Univ., TÜRKİYE
<https://orcid.org/0000-0001-6036-4197>

Prof. Dr. Fatma ZEREN
İnönü Ü / Univ., TÜRKİYE
<https://orcid.org/0000-0002-1661-3587>

Prof. Dr. Hakan Vahit ERKUTLU
Nevşehir Hacı Bektaş Veli Ü / Univ., TÜRKİYE
<https://orcid.org/0000-0003-2441-3603>

Prof. Dr. Jignasu YAGNIK
Entrepreneurship Development Institute., INDIA
<https://orcid.org/0000-0003-0776-4129>

Prof. Dr. Havva YAĞCI
Mardin Artuklu Ü / Univ., TÜRKİYE
<https://orcid.org/0000-0002-3422-8594>

Prof. Dr. Mehmet BALCILAR
Doğu Akdeniz Ü / Univ., KKTC
<https://orcid.org/0000-0001-9694-5196>

Prof. Dr. Ömer ÇAHA
İstanbul Ticaret Ü / Univ., TÜRKİYE
<https://orcid.org/0000-0002-0226-9543>

Prof. Dr. Mehmet Behzat EKİNCİ
Mardin Artuklu Ü / Univ., TÜRKİYE
<https://orcid.org/0000-0002-8720-844X>

Prof. Dr. Yusuf ZEREN
Yıldız Teknik Ü / Univ., TÜRKİYE
<https://orcid.org/0000-0001-8346-2208>

Prof. Dr. Melike ATAY POLAT
Mardin Artuklu Ü / Univ., TÜRKİYE
<https://orcid.org/0000-0001-9507-5942>

Prof. Dr. Rıfat İRAZ
Selçuk Ü / Univ., TÜRKİYE
<https://orcid.org/0000-0002-2774-8428>

Prof. Dr. Memet MEMETİ
South East European U / Univ., MACEDONIA
<https://orcid.org/0009-0005-2549-7433>

Prof. Dr. Cemil İNAN
Mardin Artuklu Ü / Univ., TÜRKİYE
<https://orcid.org/0009-0008-3118-2851>

Doç. Dr. Bahodir BAYHONOV
Taşkent Devlet İktisat Ü / Univ., OZBEKHISTAN
<https://orcid.org/0000-0002-4421-6407>

Doç. Dr. Liliana BOŞCAN
University Of Bucharest / Univ., ROMANIA
<https://orcid.org/0000-0002-3272-4914>

İÇİNDEKİLER/CONTENTS

Araştırma Makaleleri/Research Articles

G-7 Ülkelerinde Karbondioksit Emisyonu ve Ekonomik Büyümenin Sağlık Değişkenleri Üzerindeki Etkisi: Panel Veri Analizi

The Effect of Carbon Dioxide Emissions and Economic Growth on Health Variables In G-7 Countries: Panel Data Analysis

Ayşe Eryer.....1-20

Türkiye’de Uygulanan İhracat Teşviklerinin Bölgesel Kalkınmadaki Rolü: Dicle Bölgesi

The Role of Export Incentives Applied in Turkey for Regional Development: Region Dicle

İhsan Denli, Havva Yağcı.....21-44

A Literature Review on Tax Compliance

Vergi Uyumuna İlişkin Bir Yazın Taraması

Aytül Bişgin.....45-60

The Ideological Contextual Knowledge of Da’wah Discourse and The Institutionalization of Da’wat

Dava Söyleminin İdeolojik Bağlam Bilgisi ve Davetin Kurumsallaşması

Taylan Can Doğanay.....61-78

Türk Siyasal Hayatında Federasyon Yanlısı Bir Kürt Muhalefet Partisi: Hak ve Özgürlükler Partisi (HAK-PAR) Örneği

A Pro-Federation Kurdish Opposition Party in Turkish Political Life: The Case of the Party of Rights and Freedoms (HAK-PAR)

Muhittin Işık.....79-95

MAU
PRESS

Artuklu Kaime

G-7 Ülkelerinde Karbondioksit Emisyonu ve Ekonomik Büyümenin Sağlık Değişkenleri Üzerindeki Etkisi: Panel Veri AnaliziAyşe Eryer | <https://orcid.org/0000-0002-6556-1605> | ayse_zabun46@hotmail.com

Bağımsız Araştırmacı, Türkiye

ROR ID:

Geliş Tarihi 30.08.2024
Kabul Tarihi 17.02.2025
Yayın Tarihi 27.03.2025**Atıf Bilgisi**

Eryer, A. (2025). G-7 ülkelerinde karbondioksit emisyonu ve ekonomik büyümenin sağlık değişkenleri üzerindeki etkisi: Panel veri analizi. *Artuklu Kaime*, 15, 1-20. <https://doi.org/10.55119/artuklu.1539824>

Öz

Bireylerin sınırsız ihtiyaçlarının sınırlı kaynaklarla karşılanabilmesi çevresel kalite açısından pek çok olumsuz neticeler ortaya çıkarmaktadır. Endüstri Devrimiyle birlikte üretim faaliyetleri ve dünya nüfusu hızlı bir biçimde arttığından bu durum küresel boyutta çevresel bozulmalara da sebebiyet vermiştir. İktisadi büyümeyi artırmak adına çevresel kalitedeki bozulmalar birey ve toplum sağlığını olumsuz etkilemekte, hayat kalitesini azaltmakta, ölüm oranlarını artırmaktadır. Nitekim bu durum ise ülkelerde sağlık göstergelerinin olumsuz bir şekilde etkilenmesine ve sağlık harcamalarının da artmasına sebebiyet vermektedir. Bu kapsamda bu çalışmada G-7 ülkelerinde 1992-2022 dönemi veri seti kullanılarak karbon emisyonu ve iktisadi büyümenin doğuştan yaşam beklentisi, bebek ölüm hızı, sağlık harcamaları ve kaba ölüm hızı üzerindeki etkisi panel veri analizi ile incelenmiştir. AMG (Genişletilmiş Ortalama Grup) katsayı tahmincisinin kullanıldığı çalışmada elde edilen sonuçlarda; panelin genelinde ilk modelde doğuştan yaşam beklentisi üzerinde karbondioksit emisyonunun ve iktisadi büyümenin istatistiksel olarak etkisinin anlamsız olduğu tespit edilirken, ikinci modelde karbondioksit emisyonu ve ekonomik büyümenin sağlık harcamaları üzerinde etkisinin anlamlı olduğu tespit edilmiştir. Ampirik sonuçlarda üçüncü modelde karbon emisyonunun kaba ölüm oranı üzerindeki etkisi panel genelinde ve ülke bazında anlamlı elde edilirken, dördüncü modelde panel genelinde karbon emisyonunun ve ekonomik büyümenin bebek ölüm oranı üzerindeki etkisi ise istatistiksel olarak anlamsız elde edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Çevresel Bozulma, Karbon Emisyonu, Sağlık Göstergeleri, Ekonomik Büyüme, G-7 Ülkeleri.

Jel Sınıflandırması: A10, C33, I12, Q53

Öne Çıkanlar

- G-7 ülkelerinde karbon emisyonu ve ekonomik büyümenin sağlık göstergeleri üzerindeki etkisi 1992-2022 dönemi verileriyle panel veri analizi yöntemiyle incelenmiştir.

- Karbon emisyonu ve ekonomik büyümenin sağlık harcamaları üzerindeki etkisi anlamlı bulunurken, yaşam beklentisi ve bebek ölüm oranı üzerindeki etkileri panel genelinde istatistiksel olarak anlamsızdır.
- Karbon emisyonunun kaba ölüm oranı üzerindeki etkisi hem panel genelinde hem de ülke bazında anlamlıdır.

The Effect of Carbon Dioxide Emissions and Economic Growth on Health Variables In G-7 Countries: Panel Data Analysis

Ayşe Eryer | <https://orcid.org/0000-0002-6556-1605> | ayse_zabun46@hotmail.com

Independent Researcher, Türkiye

ROR ID:

Date of Submission 30.08.2024
Date of Acceptance 17.02.2025
Date of Publication 27.03.2025

Abstract

Meeting the unlimited needs of individuals with limited resources creates many negative consequences in terms of environmental quality. As production activities and world population increased rapidly with the Industrial Revolution, this situation also caused environmental degradation on a global scale. In order to increase economic growth, deterioration in environmental quality negatively affects individual and community health, reduces the quality of life and increases mortality rates. As a matter of fact, this situation causes the health indicators in the countries to be negatively affected and the health expenditures to increase. In this context, in this study, the effects of carbon emissions and economic growth on life expectancy at birth, infant mortality rate, health expenditures and crude mortality rate were examined using panel data analysis using the 1992-2022 data set in G-7 countries. In the results obtained in the study where the AMG (Extended Average Group) coefficient estimator was used; while it was determined that the effect of carbon dioxide emissions and economic growth on life expectancy at birth was statistically insignificant in the first model in the whole panel, it was determined that the effect of carbon dioxide emissions and economic growth on health expenditures was significant in the second model. In the empirical results, the effect of carbon emissions on crude mortality rate in the third model was found to be significant both on a panel-wide and country-by-country basis, while the effect of carbon emissions and economic growth on infant mortality rate in the fourth model was found to be statistically insignificant on a panel-wide basis.

Keywords: Environmental Degradation, Carbon Emission, Health Indicators, Economic Growth, G-7 Countries.

Jel Classification: A10, C33, I12, Q53

Highlights

- The impact of carbon emissions and economic growth on health indicators in G-7 countries was analyzed using panel data covering the period 1992–2022.
- While carbon emissions and economic growth were found to have a significant effect on health expenditures, their effects on life expectancy and infant mortality were statistically insignificant across the panel.
- The effect of carbon emissions on the crude mortality rate was found to be statistically significant both across the panel and at the country level.

Citation

Eryer, A. (2025). The effect of carbon dioxide emissions and economic growth on health variables in G-7 countries: Panel data analysis. *Artuklu Kaime*, 15, 1-20. <https://doi.org/10.55119/artuklu.1539824>

Giriş

Toplumun ve diğer canlı varlıkların hayatları boyunca yaşamlarını devam ettirdikleri, karşılıklı etkileşim ve iletişim halinde olduğu fiziksel, biyolojik, sosyal, iktisadi ortam çevre olarak bilinmektedir. Çevresel kirlilik temelde toprak, su ve hava kirliliği biçiminde doğada meydana gelmekte ve neticede bu kirlilik birey ve toplum sağlığını olumsuz bir şekilde etkilemektedir. Teknolojik gelişmelerin yaşanması, endüstrileşme, hızlı nüfus artışından dolayı oluşan olumsuzluklar neticesinde çevre etkilenmekte ve çevresel kirliliğinin boyutunun her geçen gün arttığı belirtilmektedir (İbadullayeva vd., 2019: 53).

Sanayi devrimi sonrasında gerçekleşen hızlı bir endüstrileşme süreci küresel bir boyutta çevresel sorunları da beraberinde getirmektedir. Çevresel kirlilik ile iktisadi büyüme arasındaki ilişki literatürde Çevresel Kuznets Eğrisi ile açıklanabilmektedir. Bu hipotez, gelir seviyesi arttıkça çevresel kirliliğin temel göstergelerinden olan karbon emisyonunun arttığını, ancak gelir düzeyinin belli bir eşik noktasına ulaşmasının ardından emisyon seviyesinin azalmaya başladığını belirtmektedir (Apergis ve Payne, 2010: 650). İktisadi büyümeyi artırmak için çevresel kirliliğin ortaya çıkardığı olumsuzluklar bir yandan birey ve toplum sağlığını olumsuz bir şekilde etkilemekte bir yandan sağlık harcamalarında artışa sebebiyet vermektedir. Ayrıca bu süreç iş gücü verimliliğini de olumsuz bir şekilde etkilemektedir (Yazdi vd., 2014: 127).

Çevresel kirliliğin artmasının kısa ve uzun vadedeki etkileri incelendiğinde şu temel sonuçlar ortaya çıkmaktadır. Artış gösteren sera gazı salınımının kişi ve toplum sağlığı üzerinde hayati derecede önem arz eden sağlık problemlerine neden olmaktadır. Bu süreç bireylerde çeşitli hastalıklar yoluyla hayat kalitesini azaltmakta, ölüm oranlarının artmasına yol açmakta ve nihayetinde sağlık harcamalarında artışa sebep olmaktadır. Bunlardan bir tanesi iklim değişikliğidir. İklim değişikliğinin ekosistemi etkilemesi, kötü hava şartları ve yaşanan su kıtlığı var olan çevresel olayları hareketlendirmesi, su ve enerji alt yapısını olumsuz etkilemesi yoluyla insanların sağlığını doğrudan veya dolaylı bir şekilde etkilediği belirtilmektedir (Saygılı, 2019: 77).

Sağlık kalitesi ve göstergeleri- çevre ve büyüme birbiriyle etkileşim halinde olan temel belirleyicilerdir. Bu çalışmanın amacı, karbon emisyonlarının ve ekonomik büyümenin sağlık göstergeleri üzerindeki etkilerini araştırmaktır. Karbon emisyonlarının sağlık göstergeleri üzerindeki olumsuz etkilerini ele alarak, ekonomik büyümenin sağlık hizmetleri ve halk sağlığı üzerindeki rolünü analiz etmek çalışmanın temel amacını oluşturmaktadır. Bu kapsamda çalışmada G-7 ülkeleri için 1992-2022 dönemi veri seti kullanılarak sağlık göstergeleri üzerinde çevresel kirliliği temsil eden karbon emisyonunun etkisi panel veri analizi yöntemiyle belirlenmiştir. Literatür incelendiğinde genel olarak sağlık harcamaları büyüme, sağlık harcamaları- karbon emisyonu ilişkisinin ve sağlık harcamaları-ekonomik büyüme ve karbon emisyonu şeklinde üçlü ilişkinin çalışıldığı görülmektedir. Ancak çevresel kirliliğin sağlık statüsü göstergeleri üzerindeki etkisi G-7 ülkeleri özelinde sınırlı düzeyde çalışılmıştır. Çalışmada sağlık harcamaları da dahil sağlık statüsü göstergelerinden doğuştan yaşam beklentisi, bebek ölüm hızı, kaba ölüm hızı üzerinde karbon emisyonunun etkisi ele alınmıştır. Çalışmanın hem ülke grubu hem de bu yönüyle literatüre katkı sağlayacağı öngörülmektedir. Çalışmada giriş bölümünü takiben öncelikle sağlık hizmetleri-sağlık statüsü ve sağlık harcamalarına ilişkin teorik çerçeve kısaca ele alınmıştır. Daha sonraki bölümde konuya yönelik literatür araştırmasına yer verilmiştir. Çalışmanın dördüncü bölümünde çalışmada kullanılan veri seti ve modeller tanıtılarak metodoloji ve bulgular ele alınmıştır. Çalışmanın sonuç bölümünde ise elde edilen bulgular doğrultusunda politika önerileri ve değerlendirmeler sunulmuştur.

1. Kavramsal ve Kuramsal Çerçeve

1.1. Sağlık Sektörü Kavramsal Çerçevesi

Sağlık kavramı, evrensel bir kavram olarak nitelendirilmesine rağmen tanımlaması karmaşık ve değişken bir kavramdır. Sağlık, bulunduğu dönemin yapısına, özelliklerine, ekonomik, sosyal, siyasal ve kültürel yapıya göre farklılık göstermektedir (Somunoğlu, 1999: 52).

Sağlığın en genel tanımı Dünya Sağlık Örgütü'nün (WHO) Ana Sözleşmesinde belirtilmektedir. Bu tanım Seedhouse (1986) sınıflandırmasında ilk gruba (ideal bir durum olarak sağlık) giren bir tanım olarak bilinmektedir. WHO'ya göre sağlık; "sadece hastalık ve rahatsızlığın olmaması durumu değil; insanın bedensel, ruhsal ve sosyal bakımdan bir bütün olarak iyi olma durumudur" (WHO, 1948, s.100). Ancak Dünya Sağlık Örgütü'nün yapmış olduğu tanımın erişilebilir olamaması eleştiri almasına sebebiyet vermektedir. Zira ele alınan bu tanım, kişinin sağlıklı olmasını yaşam koşulları ile ilişkilendirmekte sosyal ve çevresel etkilerin sağlığın kaybedilmesinde önemli bir etken unsur olduğunu vurgulamaktadır. Bu açıdan bireyin sağlığı etkileyen tek unsurun biyolojik süreçten kaynaklanmadığı belirtilmektedir (Çalışkan, 2008: 35). 1961 sağlığın tanımı Türkiye'de "sağlık; yalnız hastalık ve maluliyetin yokluğu olmayıp beden, ruhen ve sosyal bakımdan tam bir iyilik hali" (Resmî Gazete, 1961) olarak ifade edilmiştir.

Sağlıklı olmak ve sağlıklı bir şekilde hayatını devam ettirmek bireylerin en temel haklarından biri olarak bilinmektedir. Bireyin hasta olması sadece kendini ilgilendirmez. Aynı zamanda toplum sağlığını da ilgilendirmektedir. Çünkü sağlıklı bir toplum ancak sağlıklı kişilerle mümkün olabilmektedir (Baloğlu, 2006: 3). Dolayısıyla sağlık, bireylerin ve toplumların hayatlarını devam ettirmelerinde, sağlıklı bir yaşam kalitesinin oluşturulmasında önemli bir etkidir.

En büyük servet bireyler ve toplumlar için sağlıktır. Sağlığın korunması, sürdürülebilir olması amacıyla sağlık ile ilgili mal ve hizmet üretimini gerçekleştiren kurum ve kuruluşların meydana getirdiği sistem genel olarak sağlık sektörü olarak nitelendirilmektedir. Sağlık sektörünün sağlık odaklı oluşturduğu bütün etkinlikler ise sağlık hizmetinin kapsamını meydana getirmektedir (Tıraş, 2018: 35).

Sağlık hizmetlerine yönelik pek çok tanım bulunmaktadır. En genel tanımı ile sağlık hizmetleri, insanların hastalıklardan ya da sağlıklı olabilmeleri amacıyla yürütülen hizmetlerin tamamı olarak nitelendirilmektedir (Bozkuş, 2024: 20)

Sağlık sektörü içerisinde değerlendirilmesi gereken bir diğer tanım ise sağlık statüsü kavramıdır. Sağlık ve sağlık hizmetleri, sağlık statüsünü de etkileyen etmenlerden biri olarak değerlendirildiğinden sağlık statüsü ile ilgili de birçok çalışma yapılmıştır. Dünya Bankası'nın 1993'te tamamlanmış olduğu "Küresel Hastalık Yüku" isimli çalışma, sağlık statüsü alanında ele alınmış kapsamlı çalışmalardan biridir (Ulutürk, 2015: 58). Bu yüzden sağlık statüsünün, sağlık ve sağlık hizmetleri kavramları gibi daha erken dönemler itibarıyla değil de günümüze yakın bir dönemde literatürde yer aldığı belirtilebilmektedir.

Sağlık statüsü, kişilerin sağlık durumlarını tanımlayan ve sağlık seviyelerini gösteren bir kavram olarak bilinmektedir. Sağlık statüsü kavramı hem toplumların sağlık ihtiyaçlarının ortaya konulmasında, hem de ülkelerin sağlık seviyesinin ölçülmesinde kritik bir öneme sahiptir. Zira bir toplumun sağlık gereksinimlerinin tespit edilmesi, sağlık statüsünün çeşitli göstergeleri ile mümkün olabilmektedir. Sağlık statüsü göstergeleri olarak Mortalite (ölüm) ve morbidite (hastalık) oranları, doğuştan yaşam beklentisi, bebek ölüm hızı, anne ölüm oranı gibi sayılabilecek indeksler sağlık statüsünün hangi düzeyde olduğu hakkında bilgi veren

temel değişkenlerdir. Toplumlarda sağlık statüsünün ölçülebilmesi ulusal, bölgesel, yerel anlamda kıyaslamalar yapılabilmesi açısından önem arz etmektedir (Çelik, 2019: 26-28).

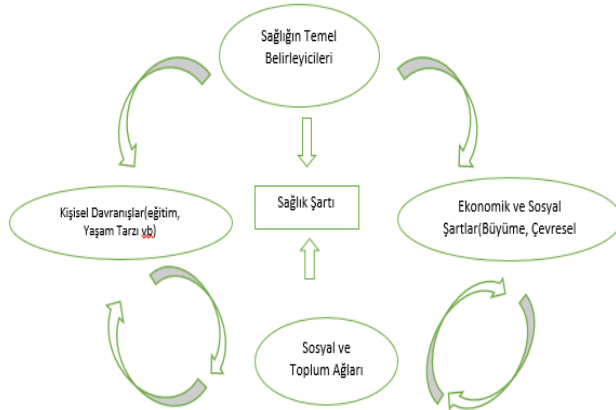
Sağlık harcamaları da tıpkı sağlık statüsü göstergeleri gibi, ülkelerin gelişmişlik göstergesi olarak kullanılmakla beraber ülkelerarası kıyaslama yapmada ihtiyaç duyulan temel parametrelerden biridir (Mutlu ve Işık, 2012: 208)

Ülkelerin refah seviyelerinin artması, ekonomik yönden güçlü olabilmesi ve bunların sürdürülebilir özellikte olması için kişilerin sağlıklı olmaları gerekmektedir. Bu mantıkla hareket eden ülkelerin daha kaliteli sağlık hizmeti sunmak ve bu hizmetlerin genel olarak herkese adil bir şekilde dağılımını sağlamak temel amaçları arasında yer almaktadır. Bu bakımdan ülke kaynaklarından sağlık harcamalarına artan payın gittikçe artış göstermesi konuyu daha popüler hale getirmekte ve ülkelerin temel harcama kalemlerinden birini oluşturmaktadır. Sağlık hizmetlerinin sunumu için yapılan harcamaların tamamı sağlık harcaması olarak nitelendirilmektedir. Sağlık harcamaları, hastalıkların tedavi edilmesi, önlenmesi, kişilerin hastalıklardan korunması için yapılan harcamaların tamamını içermektedir (Kuşun ve Rakıcı, 2014: 78; Ekinci ve Dolu, 2020: 39-40).

1.2. Sağlık ve Çevre İlişkisi

Dünya Sağlık Örgütü'nün yapmış olduğu ve genel kabul gören tanımlamalardan biri olan sağlık kavramı hem karmaşık bir yapıya sahiptir hem de birçok etmeden dolayı ya da doğrudan etkilenebilmektedir. Blum (1974) tarafından yapılan çalışmada sağlık kavramının çevresel, yaşam tarzı, kalıtım ve sağlık hizmetlerinin sağlığın temel belirleyicileri olduğu öne sürülmektedir (Blum, 1974: 3).

Ayrıca bu çalışmada Blum (1974), sağlığı etkileyen etmenler bakımından öncelik olarak çevrenin ön planda olduğu ifade edilmektedir. Yaşam tarzı, kalıtım ve sağlık hizmetlerinin bu sırayı takip ettiğini çalışmada dile getirmektedir. Sağlığı etkileyen bu etmenler de; ekolojik denge, doğal kaynaklar, nüfus, kültürel sistem ve ruh sağlığı gibi bir çok etmenin etkisi altında bulunmaktadır (Somunoğlu, 2012: 6).

Şekil 1: Sağlığın Belirleyicileri, (Toplicianu ve Toplicianu, 2014: 174)

Şekil 1'de, sağlığı belirleyen dört temel faktörün birbirleri ile olan etkileşimi gösterilmektedir.

Sürdürülebilir kalkınma, çevreyi muhafaza etme amaçlarından daha fazlasını kapsamaktadır. Sürdürülebilir kalkınma, gelecek kuşakları ve uzun dönemde sağlıklı

olabilmeyi içeren bir kavram olarak değerlendirilmektedir. Ekonomik gelişmeler beraberinde çevresel zararları ortaya çıkarabilmektedir. İçinde yaşadığımız çevre birey ve toplum tarafından temiz kullanılmamaktadır. Bu durum ise hem doğanın kirlenmesine ve bozulmasına aynı zamanda da sağlık düzeyinin de olumsuz bir şekilde etkilendiği sonucunu ortaya çıkarmaktadır. Şayet sürdürülebilir kalkınma ve sürdürülebilir bir sağlık düzeyine erişilebilmek isteniliyorsa sağlık hizmetleri sektörü üzerinde durmak gerekmektedir (Çelik, 2019: 160).

Çevre sağlığın temel belirleyicilerinden biridir. Çevrenin insan sağlığı üzerinde oluşturduğu riskler geleneksel ve modern olmak üzere ikiye ayrılmaktadır. Geleneksel riskler, yetersiz yoksulluk ve kalkınma ile ilişkilidir. Temiz içme suyuna ulaşmama, temizlik şartlarının yeterli olmaması, yenilenemeyen enerji kaynaklarının ortaya çıkardığı hava kirliliği vb. gibi riskler geleneksel riskleri oluşturmaktadır. Modern riskler ise, çevre ve sağlık güvenliğinden mahrum olan, doğal kaynakların sürdürülemez kullanımı sonucunda oluşan hızlı kalkınma sürecinin ortaya çıkardığı riskler olarak değerlendirilmektedir. Birey, toplum sağlığı ve çevre arasındaki ilişki karmaşık bir yapıya sahiptir. Geleneksel ve modern risklerin her biri sosyal ve ekonomik kalkınmanın farklı yönleriyle ilişkilidir. Daha ziyade sağlık ve çevre üçgeninde bu ilişkileri net bir şekilde gözlemleyebilecek tek bir yöntemin olmadığı belirtilmektedir. Nüfus artışı, teknolojik gelişmeler, tüketim, üretim ve atıklar üzerinde gittikçe artan bir baskı yaratmaktadır. Dolayısıyla çevresel baskılar sonucunda oluşan çevresel riskler birey ve toplum sağlığını olumsuz bir şekilde etkilemekte, Mortalite (ölüm) ve morbiditeye (hastalık) sebebiyet vermektedir (Corvalan vd., 1999: 657).

2. Güncel Literatür Taraması

Çevresel problemlerin sağlık harcamaları üzerindeki etkisi literatürde oldukça tartışılan konuların başında gelmektedir. Ancak sağlık statüsü göstergeleri ile ve G-7 ülke grubunu ele alan çalışmaların kısıtlı olduğu görülmektedir. Çalışmanın hem ülke grubu hem de kullanılan değişkenler açısından literatürdeki boşluğu dolduracağı düşünülmektedir. Çalışmalarda elde edilen sonuçlar kullanılan değişkene, döneme, ülke- ülke gruplarına göre değişiklik göstermektedir. Tablo 1'de sağlık harcamaları, sağlık statüsü göstergeleri ve karbon emisyonu ilişkisini ele alan zaman serisi ve panel veri analizi çalışmaları gösterilmektedir.

Tablo 1. Literatür Araştırması

Yazar(lar)- Yıl	Dönem-Ülke(ler)	Yöntem	Sonuçlar
Jerret vd. (2003)	Kanada/1979-1988	İki Aşamalı Regresyon analizi	Karbon emisyonu sağlık harcamalarını artırmaktadır.
Narayan ve Narayan (2008)	8 OECD ülkesi/1980-1999	Panel Eş bütünleşme analizi	Sağlık harcamaları, ekonomik büyüme ve çeşitli emisyon gazları arasında eş bütünleşme ilişkisinin olduğu elde edilmiştir.
Boachie vd. (2014)	Gana /1970-2008	Nedensellik ve eş bütünleşme analizi	Sağlık harcamalarını artmasında kişi başı GSYH ve nüfus değişkenlerinin pozitif etkisinin olduğu elde edilmiştir.
Yazdi vd. (2014)	İran/1967-2010	Panel ARDL-VECM Ananalizi	Sağlık harcamalarını belirlemede kişi başı GSYH, yaşam beklentisi ve kaba doğum oranı pozitif etkiye sahiptir
Yazdi vd. (2014)	İran/1967-2010	Panel ARDL-VECM Ananalizi	Karbondioksit emisyonunun kısa ve uzun dönemde anlamlı bir etkiye sahip olduğu tespit edilmiştir.
Chaabouni vd. (2016)	51 seçilmiş ülke/1995-2013	Panel GMM	Sağlık harcamaları-GSYH arasında GSYH ve CO2 arasında çift yönlü nedensellik bulgusu elde edilmiştir.
Ecevit ve Çetin	Türkiye/1960-2011	Eş	Değişkenler arasında uzun dönemli bir

(2016)		Bütünleşme ve Nedensellik analizi	ilişki elde edilmiştir. Kişi başı gelir bebek ölüm oranını negatif, karbon emisyonu pozitif etkilemektedir. Ayrıca bulgularda bebek ölüm oranı ve karbon emisyonu arasında çift yönlü nedensellik tespit edilmiştir.
Ghorashi ve Rad (2017)	İran/1972-2012	Eş anli Denklem Modelleri	Karbon emisyonu ile gelir arasında çift yönlü bir ilişki varken, sağlık harcamalarından gelire doğru tek yönlü bir ilişki vardır.
Saida ve Kais (2018)	Sahra Altı Afrika Ülkeleri/1990-2015	Panel ARDL-VECM	Sağlık harcamaları üzerinde CO2 emisyonu ve azot oksit emisyonunun etkisi negatif olarak elde edilmiştir. Ayrıca sağlık harcamaları üzerinde gelir pozitif bir etkiye sahiptir.
Polat ve Ergun (2018)	Türkiye/1980-2016	Toda Yamamoto Nedensellik Analizi	Sağlık harcamaları ve ilgili değişkenler arasında uzun dönemli bir ilişki elde edilmemiştir. Ayrıca sağlık harcamalarından gelir ve CO2 emisyonuna, gelirden CO2 emisyonuna doğru tek yönlü nedensellik ilişkisi elde edilmiştir.
Wang vd. (2019)	Pakistan/1995-2017	ARDL analizi	Elde edilen bulgularda, sağlık harcamaları ile CO2 arasında çift yönlü bir ilişkinin olduğu tespit edilmiştir.
Şengönül (2019)	ASEAN/2000-2013	Toda Yamamoto Nedensellik Analizi	CO2 emisyonu ile sağlık harcamaları arasında nedensellik ilişkisi bulunmaktadır.
Moosa ve Pham (2019)	Yedi Ülke Grubu/1995-2015	Panel ARDL	Elde edilen sonuçlarda sağlık harcamaları ile karbon emisyonu arasındaki ilişkinin yönü kişi başı gelir düzeyine göre farklılık göstermektedir. Düşük gelirli ülkelerde karbon emisyonu ile sağlık harcamaları arasındaki ilişki pozitif, yüksek gelir düzeyine sahip ülkelerde negatif olarak elde edilmiştir.
Gündüz (2019)	ABD/1970-2016	Eş bütünleşme Analizi	Elde edilen bulgularda karbon emisyonu ile sağlık harcamaları arasında uzun dönemli bir ilişkinin olduğu belirlenmiştir. Karbon emisyonundaki artışlar sağlık harcamalarının artmasına neden olmaktadır.
Akbar vd. (2020)	Güneydoğu Asya Ülkeleri/1991-2018	Korelasyon analizi ve Yapı denetimi modelleme	Sağlık harcamaları ve karbon emisyonu arasında anlamlı bir ilişki olduğu belirlenmiştir.
Pehlivan.vd(2020)	G-20 ülkesi/2000-2017	Panel Veri Analizi	Sağlık harcamaları ekonomik büyüme, nüfus, enerji ve CO2 arasında uzun dönemli ilişkinin olduğu tespit edilmiştir. Nedensellik analizi bulgularında ise karbon emisyonundan sağlık harcamalarına, nüfustan karbon emisyonuna ve karbon emisyonundan iktisadi büyümeye doğru tek yönlü ilişki bulunmuştur.
Cafri vd. (2020)	Türkiye/1990-2018	Nedensellik Analizi	Ekonomik büyüme ve doğuşta yaşam beklentisinde oluşan pozitif şoklar ile gelir adaletsizliği ve ölüm oranlarında oluşan negatif şoklar sağlık harcamalarının artmasına etki etmektedir.

					Ayrıca kentleşme ve yaşlı nüfusta meydana gelen negatif şoklar ise sağlık harcamalarının azalmasına etki etmektedir.
Oyelade vd. (2020)	Batı Ülkeleri/1990-2013	Afrika	Panel Analizi	Veri	Karbon emisyonunun sağlık harcamalarını pozitif yönde etkilediği elde edilmiştir.
Ageli (2022)	Suudi Arabistan/1995-2021		Bootsrap Gecikmesi Dağıtılmış Otoresif ARDL analizi		Elde edilen bulgularda sağlık harcamaları ile CO2 emisyonu arasında çift, sağlık harcamaları ile iktisadi büyüme arasında ise tek yönlü bir ilişkinin olduğu elde edilmiştir.
Künü ve Levent (2023)	Seçilmiş ülkeleri/2000-2019	AB	Panel Analizi	Veri	Model-1 için; iktisadi büyüme, kentleşme ve ticari açıklıktaki artış, emisyonu azaltmakta, enerji tüketiminde artışa sebebiyet vermektedir. Model-2 için analiz sonuçlarına bakıldığında; CO2, ticari açıklık ve enerji tüketimi değişkenleri sağlık harcamaları üzerinde azaltıcı bir etki meydana getirmektedir. Ayrıca analiz sonuçlarına göre ekonomik büyüme ve kentleşmede meydana gelen artış sağlık harcamalarını artırıcı yönde etki göstermektedir.
Doğan (2023)	G-7 Ülkeleri/2000-2019		Toplamsal olmayan sabit etkili panel kantil metodu		Karbon emisyonun sağlık harcamalarını artırdığına yönelik bulgular elde edilmiştir.
Üstündağ (2024)	Üst Gelir ve Orta Gelir Grubu Ülkeler/2000-2019		GMM Analizi		Çevre kirliliğindeki artışın sağlık harcamalarını artırdığına yönelik bulgular elde edilmiştir.
Javanshirova (2024)	Azerbaycan/1974-2022		A-ARDL Analizi		Karbon emisyonundaki artışlar yaşam beklentisini azalttığı yönünde bulgular elde edilmiştir. Ayrıca karbon emisyonundan yaşam beklentisine doğru tek yönlü bir nedensellik ilişkisinin varlığı tespit edilmiştir.
Hasnavati vd. (2024)	Endonezya/1950-2020		Granger Nedensellik Analizi		Karbon emisyonu, yaşam beklentisi, arasında bir ilişkinin olmadığı yönünde bulgular mevcuttur.

3. Metodoloji ve Ampirik Bulguların Değerlendirilmesi

3.1. Veri Setinin İncelenmesi

Bu çalışmada G-7 (Kanada, Almanya, Fransa, İtalya, Japonya, ABD, İngiltere) için 1992-2022 dönemi kapsamında panel veri analizi yöntemi ile sağlık göstergeleri ile sera gazı arasında var olduğu düşünülen ilişkinin yönü ve şiddeti belirlenmeye çalışılmıştır. Analizde kullanılan göstergeler ve bu göstergelere ilişkin bilgiler Tablo 2’de sunulmaktadır.

Tablo 2. Değişkenler ve Açıklamaları

Değişkenler	Açıklamaları	Kaynak ve Dönem
LHE	Logaritmik Sağlık Harcamaları (Kişi Başı ABD\$)	OECD/1992-2022
LLİFE	Logaritmik Doğuşta Yaşam Beklentisi (Toplam- Yıl)	WDI/1992-2022
LK	Logaritmik Kaba Ölüm Oranı (1000 kişi başına-yıllık)	WDI/1992-2022
LBE	Logaritmik Bebek ölüm Hızı (binde)	WDI-1992-2022
LGDP	Logaritmik Kişi Başı Gayri Safi Yurt İçi Hasıla (ABD \$)	WDI-1992-2022
LCO	Logaritmik Karbondioksit emisyonu (kişi başı ton cinsinden)	WDI/1992-2022

Çalışmada değişkenlerin arasındaki ilişkiyi doğrusal olarak ele alabilmek için modelde logaritmik formlar ile çalışılmıştır (Topaloğlu ve Atay, 2020: 567-568). Çalışmanın modelinde Abdullah vd. (2016), Polat ve Ergun (2018), Wang, (2019), çalışmalarından yararlanılmıştır. Çalışmada kullanılan değişkenlerin modelleri şu şekilde gösterilmektedir. Dört farklı model oluşturulmuştur.

Model 1:

$$LLİFE_{it} = \alpha_{it} + \beta_{1i} LCO_{it} + \beta_{2i} LGDP_{it} + \mu_{it} \quad (1)$$

Model 2

$$LHE_{it} = \alpha_{it} + \lambda_{1i} LCO_{it} + \lambda_{2i} LGDP_{it} + \mu_{it} \quad (2)$$

Model 3

$$LKB_{it} = \alpha_{it} + \delta_{1i} LCO_{it} + \delta_{2i} LGDP_{it} + \mu_{it} \quad (3)$$

Model 4

$$LBE_{it} = \alpha_{it} + \varphi_{1i} LCO_{it} + \varphi_{2i} LGDP_{it} + \mu_{it} \quad (4)$$

3.2. Ekonometrik Yöntem ve Sonuçları

Çalışmada sağlık göstergeleri ile karbondioksit emisyonu arasında var olduğu tahmin edilen ilişkinin şiddetini tespit etmek adına panel veri analizi metodundan Eberhardt ve Bond (2009) ve Eberhardt ve Teal (2010) tarafından türetilen AMG (Genişletilmiş Ortalama Grup) tahminci metodu tercih edilmiştir. AMG tahmincisi panel veri analizlerinde heterojenliği ve yatay kesit bağımlılığını dikkate almaktadır (Yerdelen Tatoğlu, 2023: 96). Ayrıca AMG tahmincisi düzeyde ya da 1. farkında farkta durağan hale gelen değişkenlere başka bir ifade ile farklı eşbütünlüşme derecesine sahip değişkenlere uygulanabilmektedir. Bundan dolayı birim kök ve eşbütünlüşme testi gibi ön şartlara gereksinim duymadığı belirtilmektedir (Eberhardt ve Bond, 2009; Eberhardt, 2012). Birim kök ve eş bütünlüşme testi gibi ön şartlara ihtiyaç duyulmadığından dolayı bu yöntem ile karbon emisyonunun ve ekonomik büyümenin sağlık harcamaları üzerindeki etkisi tespit edilmeye çalışılmıştır (Ertürkmen, 2023: 267).

AMG tahmincisinin ön şartı olarak belirtilen yatay kesit bağımlılığı ve heterojenliğin belirlenmesi için yapılan testler bir sonraki başlıkta incelenmektedir.

2.2.1. Yatay Kesit Bağımlılık- Homojenlik Testi ve Sonuçları

Bu çalışmada panel veri analizi yöntemi kullanılmıştır. Panel veri analizlerinde öncelikle yatay kesit bağımlılığın olup olmadığına ve serilerin heterojen bir yapıya sahip olup olmadığına bakılmaktadır. Ampirik çalışmalarda serilerde yatay kesit bağımlılık durumunun belirlenmesi için çeşitli testler bulunmaktadır. Bu çalışmada Breusch-Pagan (1980), CDLM1 ve Pesaran (2004) CDLM testleri ile yatay kesit bağımlılık durumu tespit edilmektedir.

Bresuch ve Pagan (1980) tarafından literatüre kazandırılmış olan ve fonksiyonel biçimde gösterimi şu şekildedir:

$$LM = T \sum_{i=1}^{N-1} \sum_{j=i+1}^N \hat{\rho}^2_{ij} \quad (5)$$

Bresuch Pagan (1980) CDLM testi $T > N$ durumunda kullanılabilir. Pesaran (2004) tarafından geliştirilmiş olan test istatistiğinin denklemi ise şu şekilde gösterilmektedir.

$$CD_{LM} = \sqrt{\frac{1}{N(N-1)}} \sum_{i=1}^{N-1} \sum_{j=i+1}^N (T\hat{\alpha}^2 j-1) \quad (6)$$

Bu test hem N değerinin hem de T değerinin büyük olduğu durumlarda kullanılan bir test olarak bilinmektedir. Tutarlı sonuçlar veren bir testtir (Pesaran, 2004: 5).

Bu testler için oluşturulan hipotezler ise şu şekilde gösterilmektedir:

H0: yatay kesit bağımlılığı yoktur.

H1: yatay kesit bağımlılığı vardır.

Panel veri analizlerinde yatay kesit bağımlılığı testlerinden sonra heterojenlik testi de genel olarak birim kök, eş bütünleşme ve katsayı tahmincilerinde ön koşul olarak bilinmektedir. Heterojenlik testinin tespiti Swamy (1970) tarafından literatüre kazandırılan S testinin değiştirilmiş halini hesaplayan Pesaran ve Yamaga (2008) nın önerdiği Delta testi ile belirlenmektedir. Delta test istatistiği denklem 3'te gösterilmektedir (Pesaran ve Yamagata, 2008: 54-57).

$$\tilde{\Delta} = \sqrt{N} \left(\frac{n^{-1}\tilde{S} - k}{\sqrt{2K}} \right) \quad (7)$$

$$\hat{\Delta}_{adj} = \sqrt{N} \frac{N^{-1}\tilde{S} - k}{\sqrt{vae(t, k)}} \quad (8)$$

Delta testine ait temel hipotez ve alternatif hipotez ise şu şekilde kurulmaktadır:

H0: katsayılar homojendir

H1: katsayılar heterojendir.

Çalışmada ele alınan değişkenlere ait yatay kesit bağımlılık test sonuçları ve delta testi sonuçları Tablo 3 ve 4'te gösterilmektedir.

Tablo 3. Yatay Kesit Bağımlılık Test Sonuçları

	LLİFE		LHE		LGDP		LCO		LKB	
	İst-olasılık değerleri		İst-olasılık değerleri		İst-olasılık değerleri		İst-olasılık değerleri		İst-olasılık değerleri	
Breusch- Pagan (1980)	587.02 (0.000*)		630.95 (0.000*)		418.78 (0.000*)		421.28 (0.000*)		287.03 (0.000*)	
CDLM (Pesaran 2004)	24.18 (0.000*)		25.11 (0.000*)		19.50 (0.000*)		20.17 (0.000)		12.04 (0.000*)	
Eş bütünleşme denklemi										
	Model 1(LLİFE Modeli)		Model 2(LHE Modeli)		Model 3(LKB Modeli)		Model 4(İBE Modeli)			
	t-ist	Olasılık değeri	t-ist o	Olasılık değeri	t-ist	Olasılık değeri	t-ist	Olasılık değeri	t-ist	Olasılık değeri
Breusch-Pagan (1980)	182.11	0.000*	151.6	0.000*	124.11	0.000*	189.8	0.000*		0.000*
CDLM (Pesaran 2004)	11.61	0.000*	9.411	0.000*	6.994	0.000*	12.38	0.000*		0.000*

Not: *, %1 anlamlılık düzeyini temsil etmektedir.

Bulgular Tablo 3’te sunulmaktadır. Test sonuçlarına bakıldığında değişken bazında ve model bazında %1 anlamlılık düzeyinde temel hipotez reddedilerek yatay kesit bağımlılığının olduğuna karar verilmiştir. Panel veri analizlerinde yatay kesit bağımlılığının olması durumunda bir ülkede meydana gelen ekonomik şokun diğer ülkeleri de etkileyebileceği belirtilmektedir (Topuz, 2021: 11).

Tablo 4. Homojenlik Test Sonuçları

	LLİFE Modeli		LHE Modeli		LKB Modeli		LBE Modeli	
	t-ist	Olasılık değeri	t-ist	Olasılık değeri	t-ist	Olasılık değeri	t-ist	Olasılık Değeri
Delta Tilde	6.412	0.000*	5.997	0.000*	14.800	0.000*	9.066	0.000*
Delta	6.870	0.000*	6.425	0.000*	15.859	0.000*	9.715	0.000*

Not : *, %1 anlamlılık düzeyini temsil etmektedir.

Tablo 4’te test bulguları incelendiğinde bütün modeller için %1 anlamlılık seviyesinde sıfır hipotezi reddedilerek modellerin heterojen olduğuna karar verilmektedir. Bu sonuç, G-7 ülkelerinde karbondioksit emisyonu ve GDP’de (Kişi Başı Gayri Safi Yurt İçi Hasıla) gerçekleşen bir değişimin sağlık göstergelerinde ortaya çıkardığı değişimin ülkeden ülkeye farklı olduğunu belirtmektedir.

2.2.2. AMG Katsayı Tahmincisi ve Sonuçları

Panel veri analizlerinde uzun dönem katsayılarının tahmin edilmesinde birçok yöntem bulunmaktadır. Çalışmada da heterojenliği ve yatay kesit bağımlılığını dikkatte alan AMG tahmincisi kullanılmıştır. Bu metod hem panel geneli hem de ülke bazlı katsayıları tahmin edebilmektedir. İkinci kuşak tahmin yöntemlerinden “Genişletilmiş Ortalama Grup (AMG)” tahmincisinin iki aşamalı bir metod önerdiği belirtilmektedir. Bu tahminci dengesiz panel analizlerinde etkili sonuçlar ortaya koyabilmektedir (Eberhardt ve Bond, 2009: 2);

$$y_{it} = \beta'X_{it} + u_{it} \quad u_{it} = a_i + \lambda_i'f_tT + \varepsilon_{it} \quad (9)$$

$$x_{it} = \Pi_{mi} + \delta_{mi}'g_{mt} + \rho_{1mi}f_{1mt} + \dots + \rho_{nmi}f_{nmt} + v_{mit} \quad (10)$$

$$M=1, \dots, k \text{ ve } f_{mt} \subset f_t \quad (11)$$

$$f_t = \varphi^t \beta^{-1} + \varepsilon_t \text{ ve } g_t = K'_{g,t-1} + \varepsilon_t$$

Denklemlerde yer alan $i=1 \dots N$ ve $t=1 \dots T$ olmak üzere xit gözlemlenebilen eş seriler vektörü, a_i gruba iat sabit etkiler bileşenini, f_t ve g_t ortak faktörleri, λ_i yatay kesit birimlerine ait unsuru ifade etmektedir.

AMG tahmincisinde kullanılmış olan 1. Aşamada denklem (12)’de gösterilmektedir.

$$\Delta_{y_{it}} = b'\Delta_{x_{it}} + c_i t + d_i \hat{v}_i + e_{it} \quad (12)$$

Şeklinde gösterilen modelde, serilerin 1.fakları alınmasının sebebi, serilerin düzey değerleri ile elde edilen neticelerin sapmalı olacağı ihtimalindedir. Bu şekilde ile ifade edilen zaman kuklası katsayılarına ulaşılmaktadır. 2. Aşamada tahmin edilen denklem ise şu şekildedir:

$$y_{it} = a_i + b_i'x_{it} + c_i t + d_i v_i + e_{it} \quad (13)$$

$$\hat{b}_{AMG} = N^{-1} \sum_i \hat{b}_i$$

Şeklinde gösterilen denklemde, zaman kuklası değişkeni yatay kesite ait regresyonu eklemektedir. AMG katsayı tahmincisi bireysel bazda ülke tahminlerin ortalama değeri olarak tespit edilmektedir. Bu testin temel hipotezi katsayılar anlamsız şeklinde kurulurken, alternatif hipotezi katsayılar anlamlıdır şeklinde kurulmaktadır (Eberhart ve Bond, 2009: 1-3).

Tablo 5. Model 1 AMG Katsayı Tahmin Sonuçları

	LLİFE=LCO			LLİFE=LGDP		
	katsayı	Std hata	Prob. değeri	katsayı	Std hata	Prob. değeri
AMG	-0.0143	0.0090	0.112	0.0075	0.0074	0.306
Ülke Bazlı Sonuçlar						
Kanada	-0.0070	0.0044	0.114	0.0031	0.0025	0.213
Almanya	-0.0238	0.0048	0.000*	-0.0023	0.0028	0.398
Fransa	-0.0166	0.0033	0.000*	0.0101	0.0024	0.000*
Japonya	-0.0569	0.0128	0.000*	-0.0091	0.0064	0.155
ABD	0.0214	0.0069	0.002*	-0.0498	0.0067	0.000*
İngiltere	-0.0139	0.0047	0.003*	-0.0007	0.0061	0.910
İtalya	-0.0021	0.0030	0.479	-0.0042	0.0031	0.173

Not: *, %1 anlamlılık düzeyi

Tablo 5'te AMG katsayı tahmin sonucu incelendiğinde panelin genelinde doğuşta yaşam beklentisi üzerinde karbondioksit emisyonun ve kişi başı GDP'nin istatistiksel olarak etkisinin anlamsız olduğu bulguları elde edilmektedir. Panel genelinde karbon emisyonunun yaşam beklentisi üzerinde etkisiz olması Kyoto protokolü ile açıklanabilmektedir. Aynı şekilde panel genelinde gelir düzeyinin doğuşta yaşam beklentisi üzerindeki etkisinin olmaması, ele alınan ülke grubunun gelir seviyesi yüksek olan ülkeler olduğu göz önüne alındığında, gelir artışının belirli bir düzeyden sonra doğuşta yaşam beklentisini hiç etkilememesi veya negatif etkilemesi ile açıklanabilmektedir. Yine burada kullanılan veri setinin, dönemin, ülkelerin ekonomik, kültürel ve çevresel şartların etkili olduğu söylenebilmektedir (Halıcıoğlu, 2011). Ülke bazlı sonuçlara bakıldığında Almanya, Fransa, Japonya ve İngiltere de karbondioksit emisyonundaki %1'lik artışlar doğuşta yaşam beklentisini sırasıyla %0.02, %0.01, %0.05 ve %0.01 oranında azaltmaktadır. Kanada ve İtalya da ise sonuçlar istatistiksel olarak anlamsız bulunmuştur. Kişi başı GDP'nin doğuşta yaşam beklentisi üzerindeki etkisi ise sadece Fransa'da istatistiksel olarak anlamlı bulunmuştur. Fransa'da kişi başı GDP'de meydana gelen %1'lik artış doğuşta yaşam beklentisini %0.01 oranında artırmaktadır.

Tablo 6. Model 2 AMG Katsayı Tahmin Sonuçları

	LHE=LCO			LHE=LGDP		
	katsayı	Std hata	Prob. değeri	katsayı	Std hata	Prob. değeri
AMG	0.1046	0.1675	0.002*	0.0880	0.0318	0.012**
Ülke Bazlı Sonuçlar						
Kanada	-0.2721	0.0773	0.000*	0.1527	0.0362	0.000*
Almanya	-0.6350	0.1538	0.000*	0.0285	0.0622	0.000*
Fransa	0.2139	0.0832	0.010*	-0.0677	0.0425	0.111
Japonya	0.6179	0.2117	0.005*	0.1545	0.1148	0.004*
ABD	-0.007	0.0775	0.920	0.1482	0.1763	0.000*
İngiltere	0.5037	0.1309	0.000*	0.1076	0.1082	0.320
İtalya	0.3121	0.0430	0.000*	0.0364	0.0350	0.299

Not: *, %1 ve **, %5 anlamlılık düzeyi

Tablo 6’da model 2’ye ait AMG katsayı tahmin sonuçları gösterilmektedir. Panelin genelinde karbondioksit emisyonundaki ve GDP’deki artışın sağlık harcamaları üzerinde etkisi anlamlı olarak tespit edilmiştir. Ülke bazlı sonuçlar değerlendirildiğinde, ABD hariç diğer tüm ülkelerde karbondioksit emisyonunun sağlık harcamaları üzerindeki etkisi anlamlı bulunmuştur. Kanada ve Almanya’da karbon emisyonundaki %1’lik artış sağlık harcamalarını sırasıyla %0.27, %0.63 oranında azaltmakta iken, Fransa, Japonya, İtalya ve İngiltere’de karbon emisyonundaki %1’lik artış sağlık harcamalarını sırasıyla %0.21, %0.61, %0.31 ve %0.50 oranında artırmaktadır. Elde edilen bu sonuç kullanılan değişkenler bakımından, Jerret vd. (2003), Chaabouni vd.(2016), Gündüz(2019), Oyelade vd.(2020), Doğan(2023), Üstündağ(2024) çalışmaları ile paralellik göstermektedir.

Tablo 7. Model 3 AMG Katsayı Tahmin Sonuçları

	LKB=LCO			LKB=LGDP		
	katsayı	Std hata	Prob. değeri	katsayı	Std hata	Prob. değeri
AMG	0.3861	0.1157	0.001*	-0.0349	0.0509	0.493
Ülke Bazlı Sonuçlar						
Kanada	0.1267	0.0706	0.073***	-0.0301	0.0096	0.002*
Almanya	0.4566	0.0766	0.000*	0.0125	0.0194	0.520
Fransa	0.1844	0.0556	0.001*	-0.1246	0.0139	0.000*
Japonya	1.006	0.4352	0.021**	0.2251	0.1547	0.146
ABD	0.3653	0.0774	0.000*	-0.1270	0.0214	0.000*
İngiltere	0.4286	0.0833	0.000*	0.1842	0.0248	0.000*
İtalya	0.1348	0.0384	0.000*	-0.0160	0.0137	0.242

Not: *, %1 **, %5 ve ***, %10 anlamlılık düzeyi

Tablo 7’de karbon emisyonun kaba ölüm oranı üzerindeki etkisi panel genelinde anlamlı bulunmuştur. Karbon emisyonundaki artışlar kaba ölüm oranını%0.38 oranında artırmaktadır. Panel genelinde kişi başı GDP’nin kaba ölüm üzerindeki etkisi ise anlamsız olarak tespit edilmiştir. Karbon emisyonunun kaba ölüm oranı üzerindeki etkisi Ülke bazlı değerlendirildiğinde, G7 ülkelerinde anlamlı olarak tespit edilmiştir. Karbon emisyonundaki artışlar bütün ülkelerde kaba ölüm oranını artırmaktadır. Ayrıca modelde kişi başı GDP’deki artışın kaba ölüm oranı üzerindeki etkisi ülke bazlı ele alındığında, Kanada, Fransa, ABD’de kişi başı GDP’deki %1’lik artış kaba ölüm oranını sırasıyla %0.03, %0.12, %0.13 oranında azaltmaktadır. Almanya, Japonya ve İtalya’da kişi başı GDP’nin kaba ölüm oranı üzerindeki etkisi ise istatistiksel olarak anlamsız elde edilmiştir.

Tablo 8. Model 4 AMG Katsayı Tahmin Sonuçları

	LBE=LCO			LBE=LGDP		
	katsayı	Std hata	Prob. değeri	katsayı	Std hata	Prob. değeri
AMG	0.0758	0.1744	0.664	0.0267	0.0245	0.275
Ülke Bazlı Sonuçlar						
Kanada	0.1088	0.0383	0.005*	0.1026	0.0187	0.000*
Almanya	-0.1714	0.0410	0.000*	0.0186	0.0187	0.320
Fransa	-1.0607	0.0899	0.000*	-1.3651	0.0801	0.062***
Japonya	0.3091	0.1199	0.010**	0.0296	0.0647	0.647
ABD	0.1164	0.0399	0.004*	-0.0202	0.0719	0.008*
İngiltere	0.2040	0.0527	0.000*	-0.0505	0.0599	0.004*
İtalya	-0.0374	0.0544	0.492	0.0689	0.0499	0.492

Not: *, %1; **, %5 ve ***, %10 anlamlılık düzeyi

Tablo 8 bebek ölüm oranı modeli AMG katsayı tahmincisi sonuçlarını göstermektedir. Panel genelinde karbon emisyonunun ve kişi başı GDP'nin bebek ölüm oranı üzerindeki etkisi istatistiksel olarak anlamsız bulunmuştur. Ülke bazlı bakıldığında İtalya hariç diğer ülkelerde karbon emisyonunun bebek ölüm oranı üzerindeki etkisi istatistiksel olarak anlamlı bulunmuştur. Kanada, Japonya, ABD, ve İngiltere'de karbon emisyonundaki %1'lik artış bebek ölüm hızını sırasıyla %0.10, %0.30, %0.11 ve %0.20 oranında artırmaktadır. Bu ülkeler genel olarak yüksek yaşam standartlarına sahip olmakla beraber karbon emisyonu ve çevresel kirlilik bebek sağlığını olumsuz bir şekilde etkileyebilmektedir. Özellikle karbon emisyonunun yüksek olduğu alanlarda hava kalitesinin bozulması bebek ölüm hızını etkileyebilmektedir. Nitekim bu ülkelerde sağlık hizmetleri alt yapısı gelişmiş olup bebek ölüm hızını düşük tutmaya yönelik politika uygulayan ülkeler olsa bile çevresel etmenlerin etkisi hala bebek ve toplum sağlığı için bir tehdit unsuru olarak karşımıza çıkmaktadır. Ayrıca kişi başı GDP'nin bebek ölüm oranı üzerindeki etkisi sadece Kanada, Fransa, ABD ve İngiltere'de istatistiksel olarak anlamlı bulunurken diğer ülkelerde anlamsız olarak elde edilmiştir.

Sonuç ve Değerlendirmeler

Sağlık statüsü ve sağlık harcamalarını etkileyen pek çok etmen bulunmaktadır. Bu etmenlerden biri de çevresel kalitede meydana gelen bozulmalardır. Çevresel kalitedeki bozulmalar, iklim değişikliği ve küresel ısınmanın dünya çapında artan tehdidi ile beraber birey ve toplumun sağlıklı yaşamı için ciddi bir zorluk ortaya çıkarmaktadır. Fosil yakıt tüketimi sebebiyle küresel ısınmanın ve karbondioksit emisyonlarının artması çevresel kaliteyi etkilemekte ve çevresel problemlerin artmasına neden olmaktadır. Artan çevre sorunları ise birey ve toplumda sağlık kalitesinin bozulmasına, yaşam süresinin kısalmasına, ölüm oranlarının artmasına, hastalıkların ve sağlık harcamalarının artmasına sebebiyet vermektedir.

Bu kapsamda bu çalışmada G-7 ülkeleri için sağlık statüsü göstergeleri ve karbon emisyonu-ekonomik büyüme arasındaki ilişki 1992-2022 dönemi kapsamında panel veri tekniği ile incelenmiştir. Çalışmada yatay kesit bağımlılığı ve heterojenliği dikkate alan ve sağlık statüsü göstergeleri ile karbon emisyonu – ekonomik büyüme arasındaki ilişkinin şiddetini belirlemek için AMG katsayı tahmincisinden yararlanılmıştır. Çalışmada dört temel model üzerinden bu ilişki test edilmiştir.

Çalışmanın ilk modeli olan doğuşta yaşam beklentisi modelinde panel genelinde doğuşta yaşam beklentisi üzerinde karbondioksit emisyonunun ve kişi başı GDP'nin istatistiksel olarak etkisinin anlamsız olduğu bulguları elde edilmektedir. Ülke bazlı sonuçlara bakıldığında Almanya, Fransa, Japonya ve İngiltere'de karbondioksit emisyonundaki %1'lik artışlar doğuşta yaşam beklentisini azalttığı yönünde bulgular elde edilmiştir. Kanada ve İtalya da ise sonuçlar istatistiksel olarak anlamsız bulunmuştur. Kişi başı GDP'nin doğuşta yaşam beklentisi üzerindeki etkisi ise sadece Fransa'da istatistiksel olarak anlamlı bulunmuştur.

Çalışmanın ikinci modeli olan sağlık harcamaları modelinde panel genelinde karbondioksit emisyonundaki artışın sağlık harcamaları üzerindeki etkisi anlamsız, kişi başı GDP'nin etkisi anlamlı olarak bulunmuştur. Ülke bazlı sonuçlarda ise, ABD hariç diğer tüm ülkelerde karbondioksit emisyonunun sağlık harcamaları üzerindeki etkisi anlamlı bulunmuştur. Kanada ve Almanya'da karbon emisyonundaki %1'lik artış sağlık harcamalarını azaltmakta, Fransa, Japonya ve İngiltere'de karbon emisyonundaki %1'lik artış sağlık harcamalarını ise artırmaktadır.

Çalışmanın üçüncü modelinde, karbon emisyonunun kaba ölüm oranı üzerindeki etkisi panel genelinde ve ülke bazlı değerlendirildiğinde, G7 ülkelerinde anlamlı olarak tespit edilmiştir. Karbon emisyonundaki artışlar bütün ülkelerde kaba ölüm oranını artırmaktadır.

Çalışmanın son modeli olan bebek ölüm hızı modelinde ise, panel genelinde karbon emisyonunun ve kişi başı GDP'nin bebek ölüm oranı üzerindeki etkisi istatistiksel olarak anlamsız bulunmuştur. Ülke bazlı bakıldığında İtalya hariç diğer ülkelerde karbon emisyonunun bebek ölüm oranı üzerindeki etkisi istatistiksel olarak anlamlı bulunmuştur. Kanada, Japonya, ABD, ve İngiltere'de karbon emisyonundaki %1'lik artış bebek ölüm hızını artırmaktadır. Ayrıca kişi başı GDP'nin bebek ölüm oranı üzerindeki etkisi sadece Kanada, Fransa, ABD ve İngiltere'de istatistiksel olarak anlamlı bulunurken diğer ülkelerde anlamsız olarak elde edildiği görülmektedir.

Yapılan çalışmalar karbon emisyonları artışının, hava kirliliği ve çevresel etmenler aracılığıyla birey ve toplum sağlığını olumsuz bir şekilde etkileyebileceğini göstermektedir. Karbon emisyonlarının azaltılması, sadece çevresel sürdürülebilirliği sağlamakla kalmaz aynı zamanda sağlık göstergelerinin de sürdürülebilir olmasında ve iyileştirilmesinde önemli katkıları olabilecektir. Dolayısıyla çevre dostu politikaların hayat geçirilmesi hem birey hem de toplum sağlığının korunması ve bunun sürdürülebilirliğinin sağlanması açısından önem arz etmektedir.

Bu doğrultuda, daha temiz bir çevre için çevre dostu teknolojiler, enerji kaynakları kullanılmalıdır. Bu yöntemler gelecek nesillerin temiz bir dünyada yaşamasına olanak sağlayacaktır. Dolayısıyla çevresel kalitenin artırılmasına yönelik yapılacak bu uygulamalar hem sağlık statüsü göstergelerinde iyileşme meydana getirecek hem de bu sebeple sağlık harcamalarının azalmasına katkı sağlayacaktır. Zira daha temiz ve sürdürülebilir bir çevre sağlık koşullarını olumsuz bir biçimde etkileyecek durumları ortadan kaldıracaktır. Düzelen sağlık çıktıları da sağlık harcamalarının aşağı çekilmesine katkıda bulunacaktır.

Makale Bilgileri

Değerlendirme	İki Dış Hakem / Çift Taraflı Körleme
Etik Beyan	Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur.
Benzerlik Taraması	Yapıldı – iThenticate
Etik Bildirim	Çalışma etik kurul izni gerektirmemektedir.
Yazar Katkıları	Makale tek kişi tarafından kaleme alınmıştır.
Çıkar Çatışması	Çıkar çatışması beyan edilmemiştir.
Finansman	Bu araştırmayı desteklemek için dış fon kullanılmamıştır.
Telif Hakkı & Lisans	Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmalarını CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanmaktadır.
Yapay Zekâ Beyanı	Bu çalışmanın hazırlanmasında yapay zekâ araçlarından faydalanılmamıştır.

Article Information

Evaluation	Two Outside Referees / Double-Sided Blinding
Ethical Statement	It is hereby declared that scientific and ethical principles were followed during the preparation process of this study and that all studies utilized were indicated in the bibliography.
Similarity Scanning	Done – iThenticate
Ethical Statement	The study does not require ethics committee approval.
Author Contributions	This study was written by a single author.
Conflict of Interest	No conflict of interest declared.
Funding	No external funding was used to support this research.
Copyright & License	Authors own the copyright of their work published in the journal and their work is published under the CC BY-NC 4.0 license.
Artificial Intelligence Statement	No artificial intelligence tools were used in the preparation of this study.

Kaynakça | References

- Abdullah, H., Azam, M. ve Zakariya, S. K. (2016). The Impact of Environmental Quality on Public Health Expenditure in Malaysia, *Asia Pacific Journal of Advanced Business and Social Studies*, 2(2), 365-379.
- Ageli, M. M. (2022). Bootstrap ARDL on Health Expenditure, Green Energy, Environmental Sustainability, and Economic Growth Nexus in Saudi Arabia. *Frontiers in Environmental Science*, 10, 1–11
- Akbar, A., Rehman, A., Ullh, I., Zeeshan, M. ve Fahridi, F. A. A., (2020). Unraveling the Dynamic Nexus Between Trade Liberalization, Energy Consumption, CO2 Emissions, and Health Expenditure in Southeast Asian Countries, *Risk Manag Healthc Policy*, 13, 1915-1927.
- Apergis, N. & Payne, E., (2010). The Emissions, Energy Consumption, And Growth Nexus: Evidence From The Commonwealth of Independent States, *Energy Policy*, 38, 650–655
- Blum, H, L., (1974). Planning for Health, Development and Application of Social Change Theory, New York, Human Sciences Press, 662s.
- Boachie, M. F., Mensah, I. O., Sobiesuo, P., Immurana, M., Iddrisu, A. ve Kyei-Brobbeay, I.(2014). Determinants of Public Expenditure in Ghana: a Cointegration Analysis. *Journal of Behavioral Economics, Finance, Entrepreneurship, Accounting and Transport*, 2(2), 35-40.
- Cafı, R. (2020). İktisadi ve İdari Bilimlerde Akademik Çalışmalar. İçinde Z. Gölen, Y. Akay Unvan & S. Özer (Eds), Türkiye’de Sağlık Harcamalarının Sosyo-Ekonomik ve Çevresel Belirleyicilerinin Bir Analizi (ss 341-353). I. Basım
- Chaabouni, S., Zghidi, N. & Ben Mbarek, M. (2016). On The Causal Dynamics Between CO2 Emissions, Health Expenditures and Economic Growth, *Sustainable Cities and Society*, 22, 184-191.
- Baloğlu, B., (2006). Ekonomik ve Sosyolojik Bakış Açısıyla Sağlık ve Hastalık, Der Yayınevi, No: 389, İstanbul, 158 s.
- Bozkuş, S.(2024). Sağlık Harcamalarının Ekonomik Büyüme Üzerindeki Etkisi: G-20 Ülkeleri Ve Türkiye Örneği, İnönü Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Malatya.
- Corvalán, C. F., Kjellström, T ve Smith, K. R. (1999). “Health, Environment And Sustainable Development: Identifying Links and Indicators to Promote Action, *Epidemiology*, 10 (5), 656-660
- Çalışkan, Z., (2008). Sağlık Ekonomisi, Kavramsal Bir Yaklaşım, *H.Ü. İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 26 (2), 29-50.
- Çelik, Y. (2019). Sağlık Ekonomisi, Ankara: Siyasal Kitabevi.
- Eberhardt, M. ve Bond, S. (2009). Cross-Section Dependence in Nonstationary Panel Models, A Novel Estimator, MPRA Paper No. 17692, 1-26
- Ecevit, E. ve Çetin, M. (2016). Ekonomik Büyüme ve Çevre Kirliliğinin Sağlık Üzerindeki Etkisi: Türkiye İle İlgili Ampirik Kanıt, *Erciyes Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 0(48), 83-98. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/282795>
- Ekinci, R. ve Dolu, A. (2020). Sağlık Harcamaları ve Sağlık Sektörü Etkinliğinin Değerlendirilmesi. Sağlık Ekonomisi Makro ve Mikro Yaklaşımlar (ss. 39-68). Ankara: Gazi Kitabevi Tic. Ltd. Şti.
- Ertürkmen, G. (2023). Küreselleşme ve Ekonomik Büyümenin Tüketim Üzerindeki Etkisi: BRICS Ülkelerinden Kanıtlar. *Uluslararası Akademik Birikim Dergisi*, 6 (Özel Sayı).
- Ghorashi, N., ve Rad, A. A. (2017). CO2 Emissions, Health Expenditures and Economic Growth in Iran: Appication of Dynamic Simultaneous Equation Models. *Journal of Community Health Research*, 6(2), 109-116.
- Gündüz, M. (2019). Healthcare Expenditure and Carbon Footprint in The USA: Evidence From Hidden Cointegration Approach, *The European Journal of Health Economics*, 21, 801-

- 811.
- Halıcioğlu, F. (2011). Modelling life expectancy in Turkey. *Economic Modelling*, 28(5), 2075–2082.
- Hasnawati, S., Usman, M., Elfaki, F. A., Faisal, A., & Russel, E. (2024). Modeling the Relationship between Life Expectancy, Population Growth, Carbon Dioxide Emission, and GDP Growth in Indonesia. *International Journal of Energy Economics and Policy*, 14(4), 484-500. doi:10.32479/ijeep.16303.
- Ibadullahyeva, J., Jumaniyazova, K., Azimzadeh, S., Cangür, S. ve Esen, F.(2019). Çevre Kirliliğinin İnsan Sağlığı Üzerindeki Etkileri, *Türk Tıp Öğrencileri Araştırmaları Dergisi*, 1(3), 52-58
- Javanshirova, Z.(2024). The effect of Carbon Emission on Life Expectancy: Evidence from Azerbaijan, *Journal of Sustainable Development Issues*, 2(2), 67-75.
- Jerrett, M., Eyles, J., Dufournaud, C. ve Birch, S. (2003). Environmental Influences On Healthcare Expenditures: An Exploratory Analysis From Ontario, Canada. *Journal of Epidemiology and Community Health*, 57(5), 334-338. <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC1732448/pdf/v057p00334.pdf>
- Kurşun, A. & Rakıcı, C.(2014). Türkiye ve Sosyal Refah Devletlerindeki Sağlık Harcamalarının Analizi, *İnsan Hakları Yıllığı*, 32. ss. 77-105.
- Künü, S. ve Levent, C.(2023). Sağlık Harcamaları, CO2 Emisyonu ve Ekonomik Büyüme İlişkisi: Seçilmiş AB Ülkeleri Örneği, *Uluslararası Ekonomi ve Yenilik Dergisi*, 9(1), 95-110.
- Moosa, N., ve Pham, H. N. A. (2019). The Effect Of Environmental Degradation On The Financing Of Healthcare, *Emerging Markets Finance And Trade*, 55(2), 237-250.
- Mutlu, A. ve A. Işık, (2012). Sağlık Ekonomisine Giriş, Ekin Basım Yayın Dağıtım
- Narayan, P. K. ve Narayan, S. (2008). Does Environmental Quality Influence Health Expenditures? Empirical Evidence from A Panel of Selected OECD Countries, *Ecological Economics*, 65(2), 367-374. <https://www.sciencedirect.com/science/article/abs/pii/S0921800907003941>.
- Oyelade, AO., Tijani OD., Wakile, MO ve Kanimodo, AL., (2020). Environmental Quality and its Attendant Effect on Human Health: New Evidence From Panel Quantile Regression For Anglophone Countries in West Africa, *Int Immunol*, 8(4), 89–95.
- Pehlivan, C., Han, A. ve Bingöl, N., (2020). G20 Ülkelerinde CO2 Emisyonu ve Enerji Tüketiminin Sosyal ve Ekonomik Değişkenler Üzerindeki Etkisi, *Beykoz Akademi Dergisi*, 8(1), 334-348.
- Pesaran, H. M. (2004). General Diagnostic Tests for Cross Section Dependence in Panels, University of Cambridge Working Paper, No: 0435.
- Pesaran, M. H., & Yamagata, T. (2008). Testing Slope Homogeneity in Large Panels, *Journal of Econometrics*, 142(1), 50–93.
- Polat, M. A. ve Ergün, S. (2018). Yapısal Kırılma Altında Türkiye’de Ekonomik Büyüme, CO2 Emisyonu ve Sağlık Harcamaları İlişkisi, *Business and Economics Research Journal*, 9(3), 481-497.
- Resmi Gazete, (1961). 224 Sayılı Sağlık Hizmetlerinin Sosyalleştirilmesi Hakkında Kanun, R.G Sayısı, 10705, R.G Tarihi, 12.01.1961
- Saida, Z. ve Kais, S. (2018). Environmental Pollution, Health Expenditure and Economic Growth and in The Sub-Saharan Africa Countries: Panel ARDL Approach, *Sustainable Cities and Society*, 41, 833-840
- Saygılı, M. (2019). Sağlık Statüsü Belirleyicisi Olarak Çevre, Ed. Fatih Budak, Siyasal Kitabevi, ss.67-100
- Somunoğlu, S., (1999). Kavramsal Açıdan Sağlık, *Hacettepe Sağlık İdaresi Dergisi*, 4 (1), 52-62.
- Somunoğlu, S., (2012). Sağlık- Sağlık Hizmetleri ve Türk Sağlık Sistemi, Sağlık Kurumları Yönetimi-I, (Editör, Mehtap TATAR), Anadolu Üniversitesi, TC Anadolu Üniversitesi

- Yayını No,2631, Açıköğretim Fakültesi Yayını No,1599, Eskişehir, 2-26.
- Şengönül, A., Karadaş, H.A. ve Koşaroğlu, M.(2019). Sera Gazı Emisyonu ve Sağlık Harcamaları İlişkisinin ASEAN Ülkeleri İçin Analizi”, ENSCON-19 Ağustos, International Congress of Energy, Economy and Security, 178-184.
- Tatoğlu, Y.F., (2023). İleri Panel Veri Analizi: Stata Uygulamalı, İstanbul, Beta Yayını.
- Tıraş, H. H. (2018). Sağlık Harcamaları ve Ekonomik Büyüme İlişkisi, Panel Nedensellik Analizleri, (Doktora Tezi), Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Topaloğlu, E. ve Atay, A.(2020). Kategorik Verilerin Analizinde Logaritmik Doğrusal Modellerin Kullanımı: İntihar Olasılığı Verileri Üzerine Bir Uygulama, *Optimum Ekonomi ve Yönetim Bilimleri Dergisi*, 7(2), 565-580
- Topuz, S.G.(2021). Gelişmekte Olan Ülkelerde Finansal Gelişmenin Vergi Gelirleri Üzerindeki Etkisi, *Balkan ve Yakın Doğu Sosyal Bilimler Dergisi*,07(01), 7-15.
- Tüylüoğlu, Ş. ve Tekin, M. (2009). Gelir Düzeyi ve Sağlık Harcamalarının Beklenen Yaşam Süresi ve Bebek Ölüm Oranı Üzerindeki Etkileri, *Çukurova Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 13 (1), 1-31.
- Ulutürk., S. (2015). Sağlık Ekonomisi, Sağlık Statüsü, Sağlıkın Ölçülmesinde Kullanılan Ölçütler Ve Önemi, Türkiye Örneği, *Finans Politik & Ekonomik Yorumlar*, 52 (603), 47-63.
- Ustundağ, E. (2024). Çevre Kirliliğinin Sağlık Harcamalarına Etkisi: GMM Yöntemi. *Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, 26(46), 603-620.
- Wang, Z., Asghar, M. M., Zaidi, S. A. H. ve Wang, B. (2019). Dynamic linkages among CO2 Emissions, Health Expenditures, and Economic Growth: Empirical Evidence from Pakistan, *Environmental Science And Pollution Research*, 26(15).
- WHO, (1948). Constitution of the World Health Organization, In Basic Documents, 5th Edition,. Geneva, Switzerland.
- WHO, (1997). Health and Environment in Sustainable Development: Five Years After the Earth Summit, Executive Summary. Genova.
- Yazdi, S. K., Tahmasebi, Z. ve Mastorakis, N. (2014). Public Healthcare Eupenditure and Environmental Quality in Iran, *Recent Advances in Applied Economics*, No. 233.

MAÜ
PRESS

Artuklu Kaime

Türkiye’de Uygulanan İhracat Teşviklerinin Bölgesel Kalkınmadaki Rolü: Dicle Bölgesi¹

İhsan Denli | 0000-0001-5128-4486 | ihsandenli@sirnak.edu.tr

Şırnak Üniversitesi, Cizre Meslek Yüksekokulu, Muhasebe ve Vergi Bölümü, Şırnak, Türkiye

ROR ID: <https://ror.org/01fevkv23>

Havva Yağcı | 0000-0002-3422-8594 | havvayagci2023@gmail.com

Mardin Artuklu Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İktisat Anabilim Dalı, Mardin, Türkiye

ROR ID: <https://ror.org/0396cd675>

Geliş Tarihi 28.01.2025
Kabul Tarihi 17.03.2025
Yayın Tarihi 27.03.2025

Atıf Bilgisi

Denli, İ., & Yağcı, H. (2025). Türkiye’de uygulanan ihracat teşviklerinin bölgesel kalkınmadaki rolü: Dicle bölgesi. *Artuklu Kaime*. 15, 21-44.

Öz

Günümüzde ihracat teşvikleri, işletmelerin rekabet gücünü artırmak ve bölgesel kalkınmayı desteklemek için önemli bir araç olarak değerlendirilmektedir. Bu çalışmada, işletmelerin ihracat teşviklerinden faydalanma durumu, nasıl ve ne düzeyde faydalandıkları, ihracat teşviklerinin işletmeler üzerindeki etkileri ve bu teşviklerin illerin kalkınmasında etkili olup olmadığı analiz edilmektedir. Çalışma, ihracat teşviklerinin bölgesel kalkınmadaki rolü ile ilgili literatüre katkı sağlaması açısından önem kazanmaktadır. İşletmelerin teşviklerden faydalanma sırasında karşılaştıkları zorluklar, ihracat teşviklerinden faydalanma durumları, teşviklerden yeterince faydalanamama sebepleri, işletmeler açısından ihracat teşviklerinin önemi, ihracat teşviklerinin işletmeler üzerindeki etkileri anket tekniği yöntemiyle analiz edilmiştir. Çalışmanın sonucunda Dicle Bölgesindeki işletmelerin, faydalandıkları ihracat teşviklerinin işletmelerine önemli katkılar sağladığı görülmüştür. Ancak işletmelerin, yerel düzeyde bağlı oldukları illerin ve genel düzeyde buldukları bölgenin kalkınmasına olan katkılarının ise beklenen düzeyde olmadığı, oldukça sınırlı düzeyde kaldığı görülmüştür.

Anahtar Kelimeler: Bölgesel Kalkınma, İhracat Teşvikleri, Dicle Bölgesi, Anket.

Öne Çıkanlar

- Türkiye’de uygulanan ihracat teşviklerinin yerel düzeyde işletmelerin ve genel düzeyde bölgelerin kalkınma üzerindeki öneminin incelenmesi.

¹ Bu Çalışma Mardin Artuklu Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü İktisat Anabilim Dalında hazırlanan “Bölgesel Kalkınmada İhracat Teşviklerinin Önemi: TRC3 Bölgesi Üzerine Bir Uygulama” adlı doktora tezinden üretilmiştir.

- Devlet tarafından verilen ihracat teşviklerinin işletmeler üzerindeki olumlu etkileri öne çıkmaktadır.
- İhracat teşviklerinden yararlanan işletmelerin, yerel düzeyde bağlı oldukları illerin ve genel düzeyde buldukları bölgelerin kalkınmasına olan katkılarının sınırlı düzeyde kaldığı görülmüştür.

The Role of Export Incentives Applied in Turkey for Regional Development: Region Dicle²

İhsan Denli | 0000-0001-5128-4486 | ihsandenli@sirnak.edu.tr

Şırnak University, Cizre Vocational School, Accounting and Tax Department, Şırnak, Türkiye

ROR ID: <https://ror.org/01fcvk23>

Havva Yağcı | 0000-0002-3422-8594 | havvayagci2023@gmail.com

Mardin Artuklu University, Faculty of Economics and Administrative Sciences, Department of Economics, Mardin, Türkiye

ROR ID: <https://ror.org/0396cd675>

Date of Submission 28.01.2025
Date of Acceptance 17.03.2025
Date of Publication 27.03.2025

Abstract

Today, export incentives are regarded as an important tool for enhancing the competitiveness of businesses and supporting regional development. This study aims to analyze the extent to which businesses utilize export incentives, how and to what degree they benefit from these incentives, the effects of export incentives on businesses, and whether these incentives are effective in the development of provinces. The study gains importance in terms of its contribution to the literature on the role of export incentives in regional development. The difficulties in claiming incentives, the situation in claiming export incentives, the importance of export incentives for companies, the reasons for insufficient claiming of incentives and the effects of export incentives on companies using the survey technique. As a result, it was seen that the export incentives benefited by businesses in the Dicle region made a significant contributions to their businesses. However, it has been observed that the contributions of the enterprises to the development of the provinces to which they are affiliated at the local level and the region in which they are located at the general level are not at the expected level and remain at a very limited level.

Keywords: Regional Development, Export Incentives, Dicle Region. Survey.

Highlights

- Examining the significance of export incentives implemented in Turkey on the development of businesses at the local level and regions at the general level.
- The positive impacts of export incentives provided by the government on businesses stand out prominently.
- It has been observed that the contributions of businesses benefiting from export incentives to the development of the provinces they are affiliated with at the local level and the regions they are located in at the general level remain limited.

Citation

Denli, İ., & Yağcı, H. (2025). Türkiye’de uygulanan ihracat teşviklerinin bölgesel kalkınmadaki rolü: Dicle bölgesi. *Artuklu Kaime*. 15, 21-44.

² This study is derived from the doctoral dissertation titled “The Importance of Export Incentives in Regional Development: An Application on the TRC3 Region” prepared in the Department of Economics at the Graduate Education Institute of Mardin Artuklu University.

Giriş

Teşvik kavramı, yatırımın muhasebesi yapılarak ve riskleri minimuma indirerek, yatırımın sağlanması amacıyla verilen devlet olanakları şeklinde tanımlanabilir (Onay, 2016: 2). İhracat teşvikleri kavramı, dış ticaret potansiyelini artırarak ülke ekonomisinin büyümesini sağlayan, ihracatta hızlı ve verimlilik sağlanan teşvikler olarak adlandırılır (Horoz, 2006: 7-8). İhracat teşvikleri, ülkelerin ekonomik büyümelerini desteklemek, dış ticaret potansiyelini artırmak ve yerel işletmelerin uluslararası pazarlarda rekabet edebilmelerini sağlamak amacıyla uygulanan bir ekonomik maliye politika aracıdır. İhracat teşviklerinin temel hedefi, üretim, istihdam ve ihracat oranlarının artırılması, stratejik öneme sahip olan sektörlerin geliştirilmesi ve bölgesel kalkınmanın sağlanmasıdır.

Türkiye’de uygulanan teşvik sisteminin amaçlarından biri bölgesel kalkınmanın sağlanmasıdır. İstatistiki Bölge Birimleri Sınıflandırmasına (İBBS) göre, Dicle Bölgesi (İBSS, Düzey 2’ye göre) Güneydoğu Anadolu Bölgesi sınırları içinde yer alan Mardin, Batman, Şırnak ve Siirt illerini kapsamaktadır. Güneydoğu Anadolu Bölgesi (İBBS, Düzey 1’e göre) sınırları içerisinde yer alan Dicle Bölgesi, diğer bölgelerle karşılaştırıldığında işsizliğin ve bölgesel geri kalmışlığın en yüksek olduğu bölgelerden birini oluşturmaktadır. Bu durum, Dicle Bölgesinin teşvikler ve kamu yatırımlarıyla desteklenmesi yönünden önem kazanmaktadır. Ancak bölge planları doğrultusunda ve içsel dinamikleri harekete geçirecek doğrultuda teşvikler uygulanmazsa, kullanılan teşviklerden olumlu sonuçların elde edilmesi güç olmaktadır.

Literatürde ihracat teşvikleri ile ilgili yapılmış çalışmalar mevcuttur. Literatürde yer alan çalışmaların kapsamının ihracat teşviklerinin önemini ortaya koymaya yönelik yapılmış çalışmalar olduğunu söylemek mümkündür. Bu çalışmaların bir kısmı özet olarak belirtilebilir, Süzer (2019) ihracat yapan işletmelerin devlet tarafından sağlanan ihracat teşviklerinden faydalanma durumu ve kalkınmada bu teşviklerin önemini ortaya koymak için Karaman ilindeki 26 tane işletmeye ankete dayalı yüz yüze görüşme yapmıştır. Çalışmada, en çok tercih edilen teşvik türünün KDV istisnası olup, bu teşvik türüne ulaşmanın daha kolay olduğu görülmüştür. İhracat teşviklerinden yararlanma oranının düşük olduğu bunun nedenlerinin bilgi yetersizliği, bürokratik engellerin ön plana çıktığı ifade edilmiştir (Süzer, 2019: 4). Yayar & Demir (2014) Tokat ilinde faaliyet gösteren işletmeler üzerinde yapmış oldukları çalışmalarında, teşviklerin bölgelerarası dengesizlikleri azalttığını, şirketlerin şahıs şirketinden anonim şirkete geçildikçe teşviklerden daha çok faydalandıkları, teşviklerden yararlanmada şirketlerin hukuki yönü, faaliyet süreleri, odalara kayıtlı olma durumları etkili olduğunu ortaya çıkarmıştır (Yayar & Demir, 2014: 119). Ersungur & Noyan Yalman (2009) Sivas ilinde faaliyet gösteren ihracatçı işletmelerin ihracat teşviklerinin ihracat ve bölgesel kalkınmanın üzerindeki etkisi analiz edilmiştir. Çalışmada, ihracat teşviklerinin işletmelerin ihracatını artırdığı dolayısıyla ilin ve aynı zamanda bölgenin kalkınmasında etkili olduğu görülmüştür (Ersungur & Noyan Yalman, 2009: 81).

Literatürde yer alan çalışmalar değerlendirildiğinde, uygulanan ihracat teşviklerin bölgesel kalkınma ve işletmelerin verimliliği üzerindeki etkileri ele alınmaya çalışılmıştır. Ancak literatür çalışmalarında ihracat teşviklerin, Dicle Bölgesinde bulunan illerin sosyo-ekonomik gelişimine ve bölgesel kalkınma üzerindeki etkileri ile ilgili analizler eksik kalmıştır. Bu bağlamda, çalışmada Dicle Bölgesinde faaliyet gösteren işletmelerin faydalandıkları ihracat teşviklerin işletmeler üzerindeki etkileri, illerin sosyo-ekonomik gelişmesi ve bölgesel kalkınma üzerindeki etkisi analiz edilmektedir.

Bu çalışma, ihracat teşviklerinin Dicle Bölgesinin (İBSS, Düzey 2’ye göre) kalkınmasında, bölgede ihracat, üretim, istihdam, gelir düzeyin artırılmasında ve işsizliğin azaltılmasında etkili olup olmadığına yönelik literatüre önemli bir katkı sunacaktır. Çalışma,

Dicle Bölgesinde (İBBS Düzey 2'ye göre) ihracat teşviklerinin işletmeler, illerin sosyo-ekonomik gelişimi ve bölgesel kalkınma üzerindeki etkilerini ortaya koymak açısından önem taşımaktadır. Literatürde konu ile ilgili yapılan çalışmalar analiz edildiğinde verilen teşviklerin, ülkenin ekonomik büyümesine ve işletmelerin verimliliğine etkileri yönünde analizler elde edilmiştir. Bu bağlamda, çalışma Dicle Bölgesini temel alarak, ihracat teşviklerinin işletmeler, illerin gelişimi ve bölgenin kalkınması üzerindeki etkilerini analiz ederek; böylece ihracat teşviklerinin bölgesel kalkınma açısından etkilerine dair literatüre önemli bir kaynak sağlayacaktır.

Çalışmanın ilk bölümünde kavramsal çerçeve kapsamında bölgesel kalkınma ve ihracat teşviklerinin tanımları, temel ilkeleri, amaçları ve araçlarına yönelik teorik yapısı ele alınmaktadır. Çalışmanın ikinci bölümü olan Türkiye'de uygulanan ihracat teşvikleri ile ilgili bilgiler verilmektedir. Çalışmanın üçüncü bölümünde ise Dicle Bölgesinin istatistiksel açıdan sosyo-ekonomik yapısını, ihracat teşviklerinin bölgenin kalkınmasında etkisinin yerelde Mardin, Batman, Şırnak ve Siirt illerinde etkili olup olmadığını sahada anket yöntemi yapılarak ve SPSS programı kullanılarak birtakım bulgular elde edilmektedir. Bu bulgular değerlendirilerek uygulanması gereken birtakım politika önerileri geliştirilmektedir.

1. Bölgesel Kalkınma ve İhracat Teşviklerine İlişkin Kavramsal Çerçeve

Bölgesel kalkınma, belirli bir bölgenin ekonomik ve sosyal koşullarını iyileştirmeye yönelik kapsamlı bir yaklaşım içermektedir. Bölgesel kalkınma, bölge koşullarını dikkate alarak bölge planları oluşturma, bölgenin iç dinamiklerini harekete geçirme, bölgenin ekonomik büyümesini ve kalkınmasını sağlama ve toplumun gelir düzeyini yükseltme süreci olarak tanımlanabilir (Aydemir & Karakoyun, 2011: 11). Bir başka ifadeyle, bölgesel kalkınma, stratejik öneme sahip alanların üretime entegre edilmesi ve toplumun yaşam standardının artırılmasını hedeflemektedir (Denli, 2023: 328). Bu tanımlar doğrultusunda, bölgesel kalkınmaya yönelik çeşitli yaklaşımlar ve teoriler, bu sürecin nasıl geliştiğine yönelik farklı bakış açıları sunmaktadır.

Bölgesel kalkınmaya yönelik çeşitli teorilerden sektörler teorisi, bir ülke ekonomisinin temel unsurlarının sektörler olduğunu ve ülke ekonomisinin gelişmesinin, bu sektörlerin ilerlemesine bağlı olduğunu savunmaktadır (Taşçı vd., 2011: 17). Merkez-Çevre teorisi, yeniliklerin merkezden çevreye doğru, kamu ve özel sektör aracılığıyla aktarılmasına dayanmaktadır (Gündüz, 2006: 23). Merkez bölgeler; sermaye birikimi ve teknoloji düzeyi yönünden çevre bölgeleri etkilerken, çevre bölgeler ise ekonomik, politik ve sosyal yönden merkez bölgelerden etkilenmektedir (Szajnowska, 2009: 78-80). Merkezi yerler teorisi, şehirlerin yeri, büyüklüğü, mekanı ve rolünü anlamak amacıyla geliştirilmiş olup, şehirlerin önemini belirlemek açısından önemli bir yer tutmaktadır (Taşçı vd., 2011: 20-21). Yeni sanayi odakları teorisi, aynı yerde bulunan yerleşik ilişkilere sahip kurumların ve endüstrilerin yaygın bir şekilde bulunmasının, bölgesel kalkınmanın sağlanmasına yol açtığını vurgulamaktadır (Taşçı vd., 2011: 23). İhracat merkezleri teorisi, bölge içindeki sanayi ve hizmetler sektörlerindeki gelişmelerle bağlantılı olarak harekete geçecek yatırım ve dış ticaret çarpanları aracılığıyla bölgenin kalkınmasının hedeflendiğini ifade etmektedir (Gündüz, 2006: 21). Keynesyen bölgesel kalkınma teorisi, kalkınmanın temel koşulunun ihracat olduğunu ve ihracat artışının bölgesel kalkınmayı sağlayacağını vurgulamaktadır (Vatansever Deviren & Yıldız, 2004: 12). Neo-klasik bölgesel kalkınma teorisi, bölgesel kalkınmanın serbest piyasa anlayışına bağlı olarak sağlanabileceğini ve üretim kaynaklarının bölgeler arasında eşit bir şekilde bölüşülmesi gerektiğini belirtmektedir (Dolun & Atik, 2006: 10-11). İçsel bölgesel kalkınma teorisi, kalkınmanın içselleştirilmesinin üç temel koşulunu; yenilikçi mekanizma, kültürel bütünleşme ve yeniden üretim mekanizması olarak tanımlamaktadır (Maillat, 1997: 121). Bu durum, bölgesel kalkınma teorilerini, bölgesel kalkınmanın dinamiklerini ve kalkınma sürecinde rol oynayan faktörleri farklı açılardan ele

almaktadır. Ancak, bölgesel kalkınma uygulamaları, bu teorilerin ışığında yerel ve bölgesel düzeyde somut adımlar atılmasını gerektirmektedir. Sonuç olarak, bölgesel kalkınmanın sağlanması, teorik temeller ile birlikte uygulamaya dayalı stratejiler ve politikalara bağlıdır.

Bölgesel kalkınma teorileri, her ne kadar kalkınmanın çeşitli boyutlarını ele alsada temelde ekonomik büyüme ve kalkınmayı hızlandıran uygulamalı politikaların önemini vurgulamaktadır. Bu uygulamalardan biri de ihracat teşvikleridir. Literatürde teşvik kavramı; isteklendirme, özendirme, cesaretlendirme, yardım ve sübvansiyon olarak tanımlanırken (TDK, 2024), iktisat alanında, ekonomik faaliyetlerde etkinlik sağlamak amacıyla devlet tarafından sağlanan maddi ve maddi olmayan destekler olarak ele alınmaktadır (Onay, 2016: 2). İhracat teşviklerinin amacı, üretim sürecinden son tüketiciye ulaşma sürecine kadar ihracatçıyı farklı desteklerle cesaretlendirmektir. Özellikle ihracat teşvikleri, ülke ekonomisinin büyümesini hızlandıran önemli araçlardan biri olarak kabul edilmektedir. İhracatın artırılması, kısa vadede döviz girişi sağlarken, uzun vadede ekonomik kalkınmayı destekleyerek bölgesel kalkınma üzerinde de dolaylı etkiler yaratmaktadır.

2. Türkiye’de Uygulanan İhracat Teşvikleri

İhracat faaliyetlerinin yaygınlaşmasına yönelik olarak geliştirilen birbirinden farklı çok sayıda ihracat teşvikleri vardır. Dünyada her ülke, kendi ihracat yapısına uygun uygulamalar benimsemektedir. Bu ülkelerden biri de Türkiye’dir. Ülkemizde geçmişten günümüze kadar çok sayıda ihracat teşvikleri sağlanmıştır. Ülkemizde uygulanan ihracat teşviklerinin kaynağı merkezi bütçeden karşılanmasına rağmen, uygulamada birçok kurum etkili olabilmektedir. Günümüzde ülkemizde uygulanan ihracat teşvikleri altı başlık altında toplanabilir. Bunlar; devlet destekleri, dahilde işleme rejimi, hariçte işleme rejimi, Türk Eximbank kredileri, KDV istinası ve vergi, resim ve harç istinası şeklindedir (Atayeter & Erol, 2011: 3).

2.1. İhracata Yönelik Devlet Yardımları

Türkiye’de kalkınma politikaları, 1980’lerdeki neo-liberal politikalar çerçevesinde uygulanmaya başlamıştır. Bu dönemde ihracatın teşvik edilmesi amacıyla çeşitli destekler sağlanmaya başlarken doğrusal finansal ödemeler bu desteklerden biri olmuştur. Ancak, bu tür teşvikler 1995 yılında sona ermiştir. Ardından, ihracatçı işletmelerin görüşleri ve bölge planları doğrultusunda, devlet tarafından sağlanan ihracat teşvikleri yeniden düzenlenmiştir. Devlet yardımları olarak verilen ihracat teşviklerinin amacı, ihracatçı işletmelerin üretim, ihracat, karlılık ve istihdam oranlarını artırmak ve ihracatta karşılaştıkları finansman, pazarlama ve rekabet sorunlarını gidermektir (Cevahir, 2007: 63; Ersungur & Noyan Yalman, 2009: 82).

Türkiye’de, ihracatın gelişimine yönelik literatürde 12 adet devlet yardım programları mevcuttur. Bu programlar bölge planları ve ekonomik politikalar kapsamında belirli bölge ve stratejik alanlara yönelik olarak planlanmış destek miktarlarına göre verilmektedir (Mete & Akyazı, 2017: 86-87). Bu yardımlar; pazar araştırması ve pazara giriş desteği, Araştırma-Geliştirme (AR-GE) desteği, çevre maliyetlerinin desteklenmesi, eğitim desteği, istihdam desteği, tasarım desteği, tarımsal ürünlerde ihracat iadesi desteği, yurtdışında gerçekleştirilen fuar katılımlarının desteği, uluslararası nitelikteki yurtiçi ihtisas fuar desteği, uluslararası rekabetçiliğin geliştirilmesi desteği, yurtdışı birim, marka ve tanıtım faaliyetleri desteği, Türk ürünlerinin yurtdışında markalaşması, Türk imajının yerleştirilmesi ve TURQUALITY’nin desteklenmesidir (Cevahir, 2007: 63).

2.2. Dahilde İşleme Rejimi

Dahilde İşleme Rejimi (DİR) programı; işletmelerin öngörülen süre içerisinde girdi olarak kullanıldıktan sonra ihraç edilmek üzere, ihraç malların üretimi için gereksinim duydukları hammadde, ara malı, yardımcı madde ve ambalaj malzemeleri gibi ithalat vergi kapsamına

giren her türlü vergiden muaf olmak ve ticaret politikası mevzuat önlemlerinin dışında tutulan bir sistem olarak tanımlanmaktadır (Başkol, 2016: 3).

DİR programının amacı, küresel piyasalarda ihracat potansiyelini büyütmek, ihracatta rekabet gücü kazandırmak, ihraç ürünlerini çeşitlendirmek, ihraç ürünlerinin toplam faktör verimliliklerini artırmak, istihdama katkı sağlamak, bölgesel kalkınma ve ekonomik kalkınmayı sağlamaktır (Canitez, 2011: 202-203). Bunun için ihraç ürünleri için gereksinim duyulan ithalat girdilerinden alınan gümrük vergisi, KDV, Kaynak Kullanımı Destekleme Fonu (KKDF), toplu konut fonu gibi bir takım vergi çeşidinden muaf tutulmaktadır. Bu durum ithalat malları için yapılan vergi ödemelerinin geri ödenmesini sağlayan bir ihracat teşvikini oluşturmaktadır (Bağrıaçık, 2004: 537).

2.3. Hariçte İşleme Rejimi

Türkiye’de uygulanan ihracat teşviklerinden biri olan Hariçte İşleme Rejimi (HİR) desteği, serbest dolaşım halindeki eşyanın daha ileri bir aşamada işlenmek, tamir edilmek veya yenilenmek amacıyla Türk gümrük bölgesi dışına veya serbest bölgelere geçici olarak ihraç edilmesi ve işlem görmüş ürünün tam veya kısmı muafiyetten faydalanarak serbest dolaşıma girmesi ile ilgili faaliyetleri içermektedir (Şimşek & Yazıcı, 2004: 129).

HİR, yerelde bölgesel kalkınma olmak üzere ekonomik kalkınmaya katkı sağlayan ürünlerin ithalinde alınması gereken her türlü vergiden muaf tutulması, serbest dolaşıma sunulan işlenmiş ürünlerin ithali sırasında alınması gereken vergilerin dışında kalması, ihraç edilen eşyanın aynı tarihte ithal edilmesi durumunda gümrük vergileri oranı kadar muaf tutulması veya Türkiye’deki işletmelerin ekonomik çıkarlarını korumak koşuluyla ihraç ürünlerinin satışının teşvik edilmesi amacıyla uygulanmasını sağlayan bir programdır.

2.4. Vergi, Resim ve Harç İstisnası

İhracat finansmanına katkı sunmak koşuluyla, kredi veren kuruluşların kullanacakları krediler ile bankaların ve sigorta şirketlerinin ihracat kapsamında yürüttükleri birtakım işlemler nedeniyle talep ettikleri ücretler, dış satıma yönelik yapılan faaliyetler vergi, resim ve harç istisnası desteği programı sağlamaktadır (Kemer, 2003: 49). Bu teşvik kapsamında ihracat potansiyelini geliştirmek, ihracat ürünlerinde toplam faktör verimliliğini artırmak, uluslararası pazarlarda rekabet edebilmek, işletmelerin maliyetlerini düşürerek bölgesel kalkınmaya katkı sunmak ve ülke ekonomisinde büyüme, istihdam, ihracat, rekabet gücü ve refah düzeyinin gelişmesini amaçlamaktadır.

2.5. İhracatta Katma Değer Vergisi (KDV) İstisnası

İhracatta Katma Değer Vergisi, üretimden nihai tüketime kadar olan süreci içeren bir vergi türüdür. Türkiye’de birbirinden farklı sektörlerde üretim faktörleri kullanarak elde edilen mal ve hizmetlerin teslimi vergi alanına girmektedir (Atayeter & Erol, 2011: 20). Katma Değer Vergisi (KDV), işletmeler tarafından sundukları mal ve hizmetler karşılığında kamu adına tahsil ettiklerinden dolayı vergiler grubuna girmektedir. Bunun için işletmeler sattıkları mal ve hizmetlerden aldıkları KDV’yi ilgili kuruma aktarmak üzere vergi dairelerine göndermeleri gerekmektedir.

KDV, yurt içinde olduğu gibi yurt dışında da uygulanabilen bir dolaylı vergi çeşididir. İşletmeler ihracatı teşvik etmek, böylece bölgesel kalkınma ve ülke ekonomisinin büyümesine katkı sunmak amacıyla mal ve hizmet ihracatında katma değer vergisinden muaf tutulmaktadır. İhraç edilmek üzere üretimde kullanılacak hammadde, ara malı ve yardımcı malzemeler için ödenecek olan KDV’ler ihracat faaliyetleri yapıldıktan sonra ilgili işletmelere ödedikleri vergiler, iade edilmektedir. Bu durum, KDV iadesi olarak uygulanan bir ihracat teşvik aracı uygulamasıdır. Bu yolla ihracat yapan işletmeler vergiden muaf tutulmaktadır (Tuncer, 1999: 78).

İhracatta KDV desteği uygulamasının koşulu işletmeler tarafından ihracata yönelik birtakım ürünlerin uluslararası alanlarda pazarlanmasıdır. Bu destek türü, işletmelerin mal alımlarında ödedikleri fakat müşteriden almadıkları vergi miktarının geri alınması uygulamasıdır. Az gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerde ihracat kapasitesinin artırılması böylece bölgesel olmakla birlikte ekonomide büyüme oranı, istihdam düzeyi, döviz miktarı ve ihracat seviyesinin artmasını sağlamak amacıyla ihracat teşviki uygulamaları çerçevesinde bu tür destekler sağlanmaktadır.

2.6. Türk Eximbank İhracat Kredileri

Cumhuriyet’in ilanından sonra, Türkiye, ekonomisinde ithal ikameci sanayileşme politikalarını benimsemiştir. Ancak 1980 yılında uygulamaya konan neo-liberal politikalar çerçevesinde, 24 Ocak 1980 tarihinde kabul edilen ekonomi kararları kapsamında ihracata dayalı sanayileşme stratejisi benimsenmeye başlanmıştır. İhracata dayalı bir büyüme ve kalkınma modelinin önem kazanmaya başladığı bu dönemde, ihracatın sürdürülebilir olması için gerekli finansman kaynağını sağlayabilecek kurumsal bir yapıya gereksinim duyulmuştur. 1964 tarihinde ihracat faaliyetleri için finansman kaynağını sağlamak amacıyla Devlet Yatırım Bankası kurulmuştur. 1987 tarihinde ise ihracatçı işletmelerin finansman kaynağını sağlamak için Türk Eximbank kurulmuş, 1988 yılında faaliyetlerine başlamıştır (Oskar & Kubar, 2008: 374).

Bölgesel kalkınmanın sağlanmasında önem kazanan unsurlardan biri ihracat faaliyetleridir. İhracat teşvik uygulamaları kapsamında kurulan Türk Eximbank’ın amacı küresel piyasalarda ihracatın geliştirilmesi, ihracatta katma değeri yüksek ürünlerin oranını arttırmak, ihracat potansiyelini arttırmak, ihracatta ürün ve hizmet portföyünü geliştirmek, uluslararası alanda ihracatçı işletmelerin pazar paylarının artırılması, bölgesel kalkınmaya etki eden üretim artışı, istihdam, gelir düzeyi, ihracat, büyüme ve refahın dengeli bir şekilde dağılımını sağlamak ve işletmelerin yatırımlarını gerçekleştirmeleri için gerekli finansman kaynağının sağlanması, yurt dışında faaliyetleri olan yatırımcı ve girişimciler ile ihracat yapan işletmelere uluslararası piyasalarda rekabet gücü oluşturulması ve teminat teşviki sağlanmasıdır (Öztürk vd., 2007: 183).

3. Saha Çalışması

3.1. Çalışmanın Amacı, Önemi ve Yöntemi

Bölgesel kalkınma açısından ihracat teşviklerinin Dicle bölgesinin kalkınmasında, illerin sosyo-ekonomik olarak gelişmesinde, bölgenin sorumlu olduğu illerde faaliyette bulunan işletmelerin ihracat teşviklerinden faydalanma düzeylerini, işletmelerin üretim, istihdam, ihracat, kârlılık, sermaye birikimi, rekabet ve yatırımların gelişmesindeki rolünü analiz etmektir. Çalışmada, ihracat teşviklerin bölgesel kalkınmadaki önemi açısından, Dicle Bölgesi örneği ele alınmıştır. Dicle Bölgesi, bölge içi ve bölgeler arası kalkınmışlık düzeyi yönünden geri kalmış bölgelerden biridir. Çalışma, Dicle bölgesinin geri kalmışlığının nedenlerini ve kalkınma yolunda ilerleme sağlayacak politika önerilerini ortaya koymak açısından önem taşımaktadır. Dicle Bölgesinde (TRC3 Düzey 2) yer alan iller Mardin, Batman, Şırnak ve Siirt’tir. Bu illerin sosyo-ekonomik durumunun incelenmesi, işletmelerin kuruluş yeri sorunları, işletmelerin karşılaştıkları finansman sorunları, işletmeler açısından ihracat teşviklerin önemi, ihracat teşviklerinden faydalanma durumları, teşviklerden faydalanma sırasında karşılaştıkları güçlükler, teşviklerden faydalanamama sebepleri, ihracat teşviklerinin işletmeler üzerindeki etkileri, işletmelerin ihracat teşviklerinden beklentileri ve ihracat teşviklerin özendirilmesi için çözüm önerilerinin değerlendirilmesi amaçlanmaktadır.

Türkiye’de uygulanan ihracat teşviklerinin temel amaçlarından biri bölgesel kalkınmayı sağlamaktır. Güney Doğu Anadolu Bölgesi (Düzey 1’e göre TRC Bölgesi) sınırları içinde yer

alan Dicle Bölgesi (Düzyey 2'ye göre TRC3 Bölgesi), ülkedeki diğer bölgelerle karşılaştırıldığında istihdamın, üretimin ve rekabetin en az olduğu, işsizlik ile bölgesel farklılıkların ise en fazla olduğu bölgelerden biri olarak tanımlanmaktadır (DİKA, 2010: 23-30). İhracat teşviklerinin Dicle Bölgesinde üretim, verimlilik, ihracat ve istihdamın artırılmasında, yatırım potansiyelinin artmasında, bölgenin alt ve üst yapısının gelişmesinde, bölgesel kalkınmayı sağlamada etkili olup olmadığının belirlenmesine yönelik literatüre önemli bir kaynak sağlaması açısından önem taşımaktadır.

Çalışma ihracat teşvikleri ve bölgesel kalkınma ilişkisi ele alınarak, ihracat teşviklerinin, ülkelerin aynı zamanda bölgelerin kalkındırılmasında önemli düzeyde etkili olduğu, ihracat teşviklerinin bölgelere kazandırılması sayesinde bölgenin refah düzeyinde artış olması, verimliliklerin artması, sosyo-ekonomik açıdan olumlu etkiler sağlaması ve gelecekte genç girişimcilerin açısından kariyer gelişimi açısından önem taşımaktadır.

Bölgelerin kalkınmasında ve kaynakların verimli bir şekilde bölgelere yayılmasında devlet teşviklerinin önemi büyüktür. Bu çalışmada, bölgesel kalkınma ve ihracat teşvikleri ile ilgili genel bilgiler verilmiştir. Çalışma, Dicle Bölgesinde kurulan işletmelerin yapısını, faaliyetlerini ve sorumlu olduğu bölge üzerindeki etkisini, işletmeler açısından teşviklerin önemini, ihracat teşviklerinden faydalanma oranlarını, bu teşviklerden faydalanamama sebeplerini, teşviklerin özendirilmesi için çözüm önerileri sağlamaları açısından önemlidir. Bu çalışma ile Dicle Bölgesinde faaliyette bulunan ihracat teşviklerinden faydalanan işletmelerle ilgili özgün verilere ulaşılarak bölgesel kalkınmada ihracat teşviklerinin önemi üzerine literatüre önemli katkılar sunulacaktır.

Çalışma, bölgesel kalkınma açısından ihracat teşviklerinin bölgesel kalkınma üzerindeki etkisini analiz etmektedir. Çalışmada, anket yöntemi uygulanmıştır. Anket formunun geliştirilmesi sürecinde literatür çalışmasından, Yolci (2019) ve Süzer (2019)'in yaptığı çalışmalardan yararlanılmış, çalışmalardaki birtakım sorular, bu çalışmanın amacı doğrultusunda revize edilerek güvenilirlik ve geçerlilik testleri yeniden yapılarak yeni bir anket formu oluşturulmuştur. Anket soruları; kapalı, yarı kapalı, açık uçlu ve 5'li likert ölçeği soru türleri ile oluşturulmuştur. Dicle bölgesinde bulunan ihracatçı işletmelerle yüz yüze görüşmeler gerçekleştirilmiştir. Yapılan görüşmelerde kişilerin kimlikleri gizli tutulmuş ve değerlendirmelerde kişisel bilgilere yer verilmemiştir. Anket formunda 29 adet soru sorulmuştur. Anket uygulaması çalışma hakkında bilgi sahibi olduğu düşünülen işletme sahibi/işletme yöneticilerine uygulanmıştır. Çalışmanın sınırlılığı, Dicle Bölgesinde bulunan sanayi ve ticaret odaları, ihracatçı birlikler ve gümrük müdürlüğüne kayıtlı olup aktif bir şekilde ihracat yapan işletmelerin sahibi/yöneticilerine yönelik olması, anket formunun sadece ihracat teşviklerinden faydalanan işletmelere yönelik olması ve bölge illerinde faaliyet gösteren işletmelerin anket çalışmalarına katılım düzeylerinin düşük olmasıdır.

Anket soruları, Dicle Bölgesinde farklı sektörlerde ihracat faaliyetleri gösteren ve ihracat teşviklerinden faydalanan işletmelere yönelik uygulanmıştır. Anket formu, Mardin, Batman, Şırnak ve Siirt illerinde ihracat faaliyetleri yürüten toplam 150 işletmeye yönelik uygulanmıştır.

Saha çalışması kapsamında toplanan verilerin analiz edilmesinde SPSS istatistik programından faydalanılmıştır. Verilerin güvenilirlik ve geçerlilik hesaplamaları, betimsel analizleri, sıklık ve yüzde hesaplamaları, çarpıklık ve basıklık değerleri, değişkenler arasındaki ilişkiyi analiz etmek için çarpaz tablolar oluşturulmuştur. Verilerin illere ve sektörlerle göre ortalama dağılımları hesaplanmıştır. Anketi yanıtlayan işletmelerin verdikleri yanıtlar arasında istatistiksel yönden birbirinden anlamlı farklılıklar açısından değerlendirmek için Tek Yönlü Varyans Analizi (ANOVA) analizi uygulanmıştır.

Güvenirlilik ve geçerlilik analizlerini ortaya koymak için SPSS istatistik programından yararlanılmıştır. Anketin güvenilirlik katsayısını ortaya koymak için Cronbach Alpha

katsayısının hesaplanması yöntemi uygulanmıştır. Bu yöntemin uygulanmasında, analizlerin tutarlı bir şekilde ortaya konulması ve güvenilirlik sonucunu güçlü bir şekilde ortaya koyan katsayı olduğundan önem kazanmıştır (Özdamar, 2004: 662). Katsayı değerleri 0,00-0,40 arasında ise ölçek güvenilir değil; 0,40-0,60 arasında ise ölçek düşük güvenilir düzeyinde; 0,60-0,80 arasında ise ölçek yüksek güvenilir düzeyinde; 0,80-1,00 arasında ise ölçek maksimum güvenilir düzeyinde değerlendirilmiştir (Akgül & Çevik, 2003: 435-436). Güvenirlilik analizi anket formunun 10 sorusu üzerine hesaplanan Cronbach Alpha katsayısı 0,783 olarak bulunmuştur. Bu oran ilgili soruların oldukça güvenilir olduğunu göstermektedir (Alpar, 2003: 375). Geçerlilik (faktör analizi) katsayısını hesaplamak için Kaiser Meyer Olkin (KMO) yöntemi kullanılmıştır. Geçerlilik (faktör) analizi yapıldığı anket formunun 10 sorusu üzerine hesaplanan Kaiser Meyer Olkin (KMO) katsayısı 0,820 olarak bulunmuş olup, çalışmanın geçerliliği (faktör analizi) için uygun olduğunu göstermektedir (Kalaycı, 2005: 20-30).

3.2. Dicle Bölgesinin Sosyo-Ekonomik Durumu

Bir bölgenin büyümesini ve kalkınmasını gösteren birtakım sosyo-ekonomik temel göstergeler bulunmaktadır. Bunlar; coğrafik, demografik, eğitim, sağlık, istihdam, işsizlik, tarım ve hayvancılık, dış ticaret, sanayi, sosyal, kültürel ve benzeridir. Dicle Bölgesinin sosyo-ekonomik göstergeleri ele alınıp, ülke ve coğrafi bölge ile karşılaştırması ele alınacaktır. Dicle bölgesinin sosyo-ekonomik göstergelerini resmi istatistik kurumlar tarafından güncel veriler ışığında aşağıda Tablo 1’de özetlemek mümkündür:

Tablo 1. Dicle Bölgesi Sosyo-Ekonomik Göstergelerin Durum Profili

	Türkiye	TRC3	Mardin	Batman	Şırnak	Siirt
Demografik						
Yüzölçümü km ²	783.262	26.376	8.891	4.689	7.078	5.718
Adrese dayalı nüfus	85.372.377	2.454.236	888.874	647.205	570.745	347.412
Nüfus yoğunluğu km ²	111	94	101	139	80	63
Yıllık nüfus artış hızı	1.09	24.94	21.03	19.84	23.29	47.45
Toplam yaş bağımlılık	46,34	58,58	60,52	56,54	59,24	56,49
Toplam doğurganlık	1,62	2,61	2,62	2,39	2,94	2,47
Bebek ölüm hızı ‰	9,2	12,7	11,2	11,6	11,2	16,8
Net göç hızı ‰	0	-8,24	-8,73	-5,57	-6,03	-15,72
Eğitim Göstergeleri,						
İlkokulda okullaşma	93,85	92,37	92,38	93,79	90,26	93,35
Ortaokulda okullaşma	91,24	88,33	88,72	89,35	86,41	88,71
Ortaöğretimde	91,7	84,14	85,13	87,67	81,27	80,12
Okuma-yazma bilen	97,59	94,54	93,55	95,74	94,98	94,07
Okuma-yazma	2,41	5,46	6,45	4,26	5,02	5,93
Sağlık Göstergeleri,						
Toplam kurum sayısı	1.547	39	12	12	7	8
Toplam yatak sayısı	254.497	4.784	1.446	1.827	728	783
Yüz bin kişi başı yatak	301	202	168	292	133	236
Bin kişi başı hekim	2,2	1,3	1,3	1,3	1,3	1,3
Doğurganlık hızı ‰	1,7	2,8	2,78	2,57	3,18	2,71
Bebek ölüm hızı ‰	9,2	12,7	11,2	11,6	11,2	16,8
Doğuşta beklenen yaşam süresi yıl	75,6/81,1	75,3/81,8	76,7/81,8	75,4/81,5	74,4/82,3	74,7/81,6
İstihdam ve İşsizlik						
Toplam istihdam (Bin)	31.632	566				

İstihdam oranı %, 2023	48,3	37,5
Tarım istihdamı %,	14,8	17,7
Sanayi istihdamı %,	27,5	22,8
Hizmetler istihdamı %,	57,6	59,5
İşsizlik oranı %, 2023	9,4	11,4
Tarım ve Hayvan						
Toplam tarım	20.192.539	507.529	278.669	73.265	101.581	54.014
Ekilen tarım alanı	16.509.626	473.740	263.156	69.788	88.098	52.698
Toplam canlı hayvan	68.946.415	4.543.715	1.059.268	987.913	1.275.250	1.221.284
Küçükbaş hayvan, 2023	52.363.410	4.292.800	987.553	890.687	1.217.253	1.197.307
Büyükbaş hayvan, 2023	16.583.005	250.915	71.715	97.226	57.997	23.977
Dış Ticaret						
İthalat (1000\$), 2022	363.710.575	815.354	469.062	216.661	94.030	35.601
İhracat (1000\$), 2022	254.169.748	2.275.470	1.142.169	220.497	839.936	72.867
Diğer Göstergeler						
Kişi başı GSYİH TL,	176.651	90.491	103.083	82.052	87.079	79.308
Kişi başı GSYİH \$,	10.659	5.460	6.220	4.951	5.254	4.785
Yoksul sayısı bin kişi,	18.219	317
Yoksulluk oranı %,	21,07	12,09
Gini kat sayısı, 2023	0,433	0,378
Toplam evlenme sayısı,	565.435	14.726	5.713	3.838	3.316	1.859
Evlenme hızı%, 2023	6,63	6,08	6,49	5,99	5,88	5,48
Toplam boşanma sayısı,	171.881	1.619	712	461	247	199
Boşanma hızı%, 2023	2,01	0,67	0,81	0,72	0,44	0,59
İntihar sayısı, 2022	4.146	118	32	33	30	23
İntihar hızı%, 2022	4,88	4,96	3,69	5,23	5,43	6,94
Toplam girişim, 2022	4.640.564	62.230	26.156	17.122	11.139	7.813
Kişi başı top. Elektrik	3.386	6.966	2.804	1.535	1.175	1.452
Hükümlü sayısı, 2022	258.401	4.059	1.499	1.153	854	553

Kaynak: TÜİK Bölgesel İstatistikler, İl Göstergeleri.

Dicle Bölgesi, İBBS'e göre TRC3 Düzey 2 bölgesi olup, Güneydoğu Anadolu Bölgesi (Düzey 1'e göre TRC Bölgesi) sınırları içinde yer alan Mardin, Batman, Şırnak ve Siirt illerinden oluşmaktadır. Dicle bölgesinde yer alan illerin toplam yüzölçümü 26.090 km² olup, Türkiye toplam yüzölçümünün %3,39'unu oluşturmaktadır. Dicle Bölgesi sınırları içerisinde bulunan illerin toplam yüzölçümleri; Mardin'in 8,806 km², Batman'ın 4.659 km², Şırnak'ın 7.152 km², Siirt'in 5.473 km²'dir. Dicle bölgesinin doğusunda Hakkari ili, batısında Şanlıurfa ili, kuzeyinde Bitlis ve Muş illeri, kuzeydoğusunda Van ili, kuzeybatısında Diyarbakır ili ve güneyinde ise Suriye ve Irak ülkeleri yer almaktadır (DİKA, 2010: 3).

Dicle Bölgesi, Mezopotamya sınırları içerisinde olup, Güneydoğu Anadolu Bölgesi sınırlarında yer almaktadır. Bölge illerinden Mardin; göç alan bir konumda olması, farklı etnik yapıya sahip nüfusunun olması, elverişli tarım arazileri ve iklim koşulları ile tarım ve hayvancılığa dayalı iç piyasa ve ihracata yönelik ticaret potansiyeli olan, zengin tarihi ve turistik doğa büyüklüğü ile turizm alanında gelişmiş bir ildir (TÜİK, 2024). Batman ise nüfusu sürekli gelişen, petrol, tarım, sanayi, inşaat ve hizmet sektörüyle büyüyen ve aynı zamanda inşaat, tekstil ve gıda sektörlerinde sanayileşmeyi artıran, yeni yatırımcı sayısını artıran ve ihracatı genişleyen bir ildir (TÜİK, 2024). Şırnak; komşu illere göre nüfusu az gelişen, tarım, hayvancılık, madencilik ve İpekyolu ticaretine dayalı ihracatı olan ekonomiyeye sahip bir ildir (TÜİK, 2024). Siirt; nüfusun yavaş arttığı, ekonomisi tarım ve hayvancılığa

dayalı gelişim gösteren bir ildir. Bu ilin üretiminde sanayinin payı düşük olup, ihracata dayalı üretimi küçüktür (TÜİK, 2024).

4. Bulgular ve Analizler

Saha çalışması kapsamında yapılan anket sonuçlarına göre Dicle Bölgesinde ihracat teşviklerinden faydalanan ihracatçı işletme yetkililerine ait kişisel bilgilerin dağılımı Tablo 2’de gösterilmiştir.

Tablo 2. İşletme Yetkilisine Ait Kişisel Bilgiler

		F	%
Ankete cevap veren kişinin görevi	İşletme Sahibi	91	60,7
	İşletme Yöneticisi	36	24,0
	Dış Ticaret Müdürü	7	4,7
	Diğer	16	10,7
İşletmenin üst yönetim yetkisi	İşletme Sahibi/Aile Üyeleri	128	85,3
	Profesyonel Yöneticiler	22	14,7
	Diğer	0	0,0
İşletme yetkilisinin eğitimi	Ortaöğretim	10	6,7
	Lise	59	39,3
	Ön Lisans/Lisans	72	48,0
	Master/Doktora	8	5,3
	Diğer	1	0,7
İşletme yetkilisinin cinsiyeti	Erkek	134	89,3
	Kadın	16	10,7
İşletme yetkilisinin yaşı	18-29 yıl arası	7	4,7
	30-39 yıl arası	55	36,7
	40-49 yıl arası	49	32,7
	50-59 yıl arası	30	20,0
	60+ yıldan fazla	9	6,0
İşletme yetkilisinin görev süresi	1-5 yıl	17	11,3
	6-10 yıl	38	25,3
	11-15 yıl	48	32,0
	16-20 yıl	25	16,7
	21+ yıl	22	14,7
	Toplam	150	100,0

Tablo 2’de yer alan verilere göre, anketi yanıtlayan işletme yetkililerin önemli bir bölümünün cinsiyeti erkek, eğitim düzeyleri yüksek, orta yaşın üstünde ve 10 yıldan fazla işletmede çalıştıkları görülmektedir. Dicle Bölgesinde faaliyet gösteren işletmeler arasında anketi yanıtlayan örneklem sayısının tümü, anket formundaki soruların tamamına cevap verebilecek yetkinlikte olan işletme sahibi veya işletmenin yönetim biriminde yer alan bilgi, birikim, kariyer ve tecrübe sahibi kişilerdir. Bu durum, anketi yanıtlayan örneklem kitlenin ankete verilen yanıtların geçerliliğini, doğruluğunu ve güvenilirliğini arttırmaktadır. Dicle bölgesinde ihracat teşviklerinden faydalanan ihracatçı işletmeler ile ilgili bilgilerin dağılımı Tablo 3’te gösterilmiştir.

Tablo 3. İşletme ile İlgili Bilgiler

		f	%
İşletme şirketinin türü	Şahıs Şirketi	12	8,0
	Limited Şirketi	126	84,0
	Anonim Şirketi	12	8,0
	Diğer	0	0,0
İşletmenin faaliyet gösterdiği il	Mardin	51	34,0
	Batman	43	28,7
	Şırnak	51	34,0
	Siirt	5	3,3

İşletmenin faaliyet gösterdiği sektör	Gıda	46	30,7
	İnşaat	33	22,0
	Tekstil	39	26,0
	Mobilya	10	6,7
	Kimya	7	4,7
	Diğer	15	10,0
İşletmenin faaliyet gösterdiği yıl	1-10 yıl arası	30	20,0
	11-20 yıl arası	85	56,7
	21-30 yıl arası	29	19,3
	31+ yıldan fazla	6	4,0
İşletmenin istihdam sayısı	0-15 arası kişi	6	4,0
	16-30 arası kişi	30	20,0
	31-45 arası kişi	37	24,7
	46-60 arası kişi	18	12,0
	61-75 arası kişi	15	10,0
	76+ kişiden fazla	44	29,3
	Toplam	150	100,0

Tablo 3'te yer alan veriler analiz edildiğinde, Dicle Bölgesinde yer alan ihracatçı işletmelerin önemli bir bölümü limited şirket olup en fazla Mardin ve Şırnak illerinde kurulmuş, yoğun olarak gıda, inşaat ve tekstil sektörlerinde 10 yıldan fazla faaliyet yürüten ve çalışan sayısı 16-75 kişi arasında olduğu sonucu ortaya çıkmıştır. Bölgede faaliyet gösteren ihracatçı işletmelerin yapıları incelendiğinde, çoğunluğunun limited bir yapıya sahip olup ağırlıklı gıda olmak üzere inşaat ve mobilya sektörüne yatırım yaptıkları görülmektedir. Anonim şirket yapısına sahip olan ihracatçı işletmelerin ise tekstil ve inşaat sektörüne yatırım yapmışlardır. Bölge, göç alma ve yüksek doğurganlık oranına bağlı olarak genç ve işsiz nüfusun yaygın olduğu bir yerdir. Şirket türleri içerisinde istihdam oluşturma güçlerinin en fazla olduğu anonim şirkettir. Bölgede anonim şirket türlerine yönelik yatırımların artması işsizlik oranının düşmesi açısından önem taşımaktadır.

İstihdam oranların fazla olması açısından en yoğun olarak Mardin ve Batman illerinde bulunan ihracatçı işletmelerin olduğu, istihdama katkılarının en fazla bu iki ilde olduğu görülmektedir. İstihdama katkıları açısından en azın ise Şırnak ve Siirt illerinde faaliyet gösteren ihracatçı işletmelerin olduğu söylenebilir. Bu durum, Şırnak ve Siirt açısından illerin ve bölgenin kalkınması açısından önem taşıyan istihdam göstergesine olan katkılarının düşük olduğu söylenebilir. Dicle bölgesinde ihracat teşviklerinden faydalanan ihracatçı işletmelerin ihracat ile ilgili genel bilgilerin dağılımı Tablo 4'te gösterilmiştir.

Tablo 4. İşletmelerin İhracat ile İlgili Genel Bilgiler

		f	%
İşletmenin ihracat yaptığı süre	1-10 yıl arası	40	26,7
	11-20 arası yıl	84	56,0
	21-30 arası yıl	22	14,7
	31+ yıldan fazla	4	2,7
İşletmenin ihracat yaptığı ülkeler	Irak	85	56,7
	İran	9	6,0
	BAE	13	8,7
	Libya	9	6,0
	Suriye	7	4,7
	İsrail	11	7,3
	Filistin	7	4,7
İşletmenin sahip olduğu kalite belgeleri	Belçika	9	6,0
	TSE	79	52,7
	ISO 9001	33	22,0

	ISO 22000	15	10,0
	Sağlık Belgesi	7	4,7
	Helal Belgesi	16	10,7
İşletmenin ihraç ettiği ürün tipi	Hammadde	7	4,7
	Ara mal	17	11,3
	Nihai mal	105	70,0
	Hepsi	21	14,0
İşletmenin ortalama kapasite oranı	%10-%39	1	0,7
	%40-%69	35	23,3
	%70-%99	90	60,0
	%100	24	16,0
İşletmenin ihracatının niteliği	Kendi markası	76	50,7
	Fason ürün	73	48,7
	Diğer	1	0,6
	Öz sermaye	109	72,7
İşletmenin ihracatını finanse etme durumu	Ticari banka kredileri	32	21,3
	Eximbank kredileri	3	2,0
	Diğer	6	4,0
	Toplam	150	100

Tablo 4’te yer alan veriler analiz edildiğinde, işletmelerin 10 yıldan fazla ihracat faaliyetleri yürüttükleri, işletmelerin fason veya kendi markaları üzerinde en fazla nihai mal türünü ihraç ettikleri ve en çok Irak olmak üzere Birleşik Arap Emirlikleri (BAE), İsrail, İran, Libya, Belçika, Filistin ve Suriye ülkelerine ihracat yaptıkları görülmektedir. Dicle Bölgesinde ihracat faaliyetlerini gerçekleştiren işletmelerin sadece %16’sı ortalama kapasitelerinin tamamına ulaşabilirken, işletmelerin %84’ü ise ortalama kapasitelerinin yüzde yüzüne ulaşamayıp, üretim kapasitelerinin önemli bir bölümü atıl bir düzeyde kalmaktadır. Bölgede ihracat gerçekleştiren işletmelerin %50,7’si kendi markalarıyla ihracat yaparken, en fazla gıda ve inşaat sektörlerinde faaliyet gösterdikleri Mardin ve Siirt illerinde yoğunlaşmaktadır. Ayrıca, işletmelerin %48,7’si fason üretim (kendi markaları dışında) yoluyla ihracat gerçekleştirmekte olup, bu faaliyetlerin en yoğun olduğu iller arasında Şırnak ve Batman illeri bulunmaktadır. Bu illerde, fason üretim özellikle tekstil ve inşaat sektöründe yoğunlaşmaktadır.

Çalışmada, ihracatçı işletmelerden Dicle Bölgesinde ihracat teşviklerinden faydalanma sürecinde karşılaştıkları zorlukları önem derecesine göre çok önemsiz olandan çok önemli olana doğru derecelendirilmeleri istenmiştir. Bu yolla ihracat faaliyetleri yürüten işletmelerin ihracat teşviklerinden faydalanma sürecinde karşılaştıkları zorlukların betimsel analizleri ve ortalama önem derecelerinin belirlenmesi amaçlanmıştır. Anketi yanıtlayan ihracatçı işletmelere teşviklerden faydalanma sürecinde karşılaştıkları zorlukları; teşvik mevzuat bilgisine tam sahip olmama, projenin tamamlanmasının çok uzun sürmesi, prosedürlerin aşırı olması, sunulan desteklerin az olması ve diğer seçenekler açısından değerlendirilmeleri istenmiştir.

Dicle bölgesinde ihracat teşviklerinden faydalanma sürecinde işletmelerin karşılaştıkları zorluklar ile ilgili sorunlarının teşviklerden faydalanma, teşviklere başvurma ve ihracat oranlarını nasıl etkilediğini değerlendirmek açısından, ihracatçı işletmelerin maddelere ayrı ayrı bir şekilde verdikleri yanıtlar aşağıdaki tablolarda belirlenmiş ve değerlendirilmiştir.

Dicle bölgesindeki illerde ihracat faaliyetleri yürüten ihracatçı işletmelerin ihracat teşviklerinden faydalanma sürecinde karşılaştıkları zorluklarla ilgili sorunlara yönelik verdikleri yanıtların betimsel analizleri aşağıda Tablo 5’te yer verilmiştir.

Tablo 5. Teşviklerden Faydalanırken Karşılaşılan Zorluklara Ait Betimsel Analizler

	N	Min.	Max.	X	SS Deviation
Teşvik mevzuatı bilgisine tam sahip olmamam	150	1	5	4,17	,937
Projenin tamamlanması çok uzun sürmesi	150	2	5	4,08	,886
Prosedürlerin aşırı olması	150	1	5	4,02	,973
Sunulan desteklerin az olması	150	1	5	4,25	,868

Dicle bölgesinde faaliyet gösteren ihracatçı işletmelerin ihracat teşviklerinden faydalanma sürecinde karşılaştıkları zorlukların standart sapma ve ortalama değerleri analiz edildiğinde, ihracatçı işletmelerin faaliyet gösterdikleri illerde ihracat teşviklerinden faydalanırken en çok karşılaştıkları zorlukların sunulan desteklerin az olması ve teşvik mevzuatı bilgisine tam sahip olmamalarının önem taşıdığını görmekteyiz. Tablo 5'te yer alan verileri iller açısından değerlendirdiğimizde, Dicle Bölgesinde ihracat faaliyetleri yürüten ihracatçı işletmelerin ihracat teşviklerinden faydalanma sürecinde karşılaştıkları zorlukların, Mardin, Batman, Şırnak ve Siirt illerinde benzerlik gösterdiği görülmektedir.

Dicle Bölgesindeki illerde ihracat faaliyetlerini yürüten ihracatçı işletmelerin teşviklerden faydalanma sürecinde karşılaştıkları zorlukların etkilenme derecelerinin ortalamalarının illere göre dağılımları ve genel ortalamaları Tablo 6'da düzenlenmiştir.

Tablo 6. Teşviklerden Faydalanma Sürecinde Karşılaşılan Zorlukların Ortalamaların Dağılımı

Teşviklerden Faydalanma Zorlukları	Dicle Bölgesinde Teşviklerden Faydalanma Sürecinde Karşılaşılan Zorlukların Dağılımı				
	Mardin	Batman	Şırnak	Siirt	Gen. Ort.
Teşvik mevzuatı bilgisine tam sahip olmamam	4,16	3,88	4,37	4,60	4,17
Projenin tamamlanmasının çok uzun sürmesi	4,14	3,79	4,22	4,60	4,08
Prosedürlerin aşırı olması	4,00	3,98	4,02	4,60	4,02
Sunulan desteklerin az olması	4,33	4,07	4,29	4,60	4,25

İhracat teşviklerinden faydalanırken meydana gelen zorluklar iller açısından analiz edildiğinde, Mardin ilindeki ihracatçı işletmelerin yaşadığı en önemli sorunların sunulan desteklerin az olması ve teşvik mevzuatı bilgisine tam sahip olmamaları iken, en önemsiz görülen sorunun ise prosedürlerin aşırı olmasıdır. Batman ilindeki ihracatçı işletmelerin teşviklerle ilgili yaşadıkları en önemli sorunların sunulan desteklerin az olması ve prosedürlerin aşırı olması iken, en önemsiz sorunun ise projenin tamamlanmasının çok uzun sürmesidir. Şırnak ilindeki ihracatçıların teşvikler ile ilgili yaşadıkları en önemli sorunun teşvik mevzuat bilgisine tam sahip olmama iken, en önemsiz sorunun ise prosedürlerin aşırı olmasıdır. Siirt ilindeki işletmelerin teşvikleri kullanırken yaşadıkları sorunların önem derecelerinin birbirine benzer oldukları görülmektedir.

Teşviklerden faydalanma sürecinde karşılaşılan zorlukların, Dicle Bölgesinde ihracat faaliyetleri gösteren iller arasındaki karşılaştırmaları belirlemek için temel koşul anket verilerinin normal dağılım sağlayıp sağlamadığının analiz edilmesidir. Verilerin normallik testi değerlerinin analiz edilmesinde objektif, yaygın kullanılan ve aynı zamanda geçerlilik kazanan çarpıklık-basıklık (skewness-kurtosis) analizi kabul edilmektedir.

Dicle bölge sınırlarında yer alan illerde ihracat faaliyetlerini yürüten ihracatçı işletmelerin ihracat teşviklerinden faydalanırken karşılaştıkları zorluklarla ilgili soruya verdikleri yanıtların normallik testi sonuçları Tablo 7'de düzenlenmiştir.

Tablo 7. Teşviklerden Faydalanırken Karşılaşılan Zorlukların Normallik Testi Sonuçları

	Skewness		Kurtosis	
	Statistic	Std. Error	Statistic	Std. Error
Teşvik mevzuatı bilgisine tam sahip olmamam	-1,084	,198	,822	,394
Projenin tamamlanması çok uzun sürmesi	-,861	,198	,174	,394
Prosedürlerin aşırı olması	-,839	,198	-,018	,394
Sunulan desteklerin az olması	-1,203	,198	1,551	,394

Tablo 7’de yer alan normallik analiz değerlerine göre, skewness ve kurtosis (çarpıklık ve basıklık) katsayılarının -1,96 ile +1,96 değerleri arasında olduğundan tablodan elde edilen verilerin normal dağılım gösterdiği koşulunu sağlamaktadır. Tabloda yer alan verilerin skewness ve kurtosis değerlerinin -1,96 ile +1,96 aralığında olmasından verilerin normal dağılım gösterdiği görülmektedir. Veriler normal dağılım sağladığından Dicle Bölgesinde ihracatçı işletmelerin ihracat teşviklerinden faydalanırken karşılaştıkları zorlukların iller arasında karşılaştırarak bir farklılık olup olmadığını analiz etmek için ANOVA (Tek Yönlü Varyans Analizi) analizi uygulanmıştır.

Dicle Bölgesinde yer alan illerde ihracat faaliyetlerini yürüten ihracatçı işletmelerin ihracat teşviklerinden faydalanırken karşılaştıkları zorlukların iller açısından farklılıklarının ANOVA analizi değerleri Tablo 8’de düzenlenmiştir.

Tablo 8. Teşviklerden Faydalanırken Karşılaşılan Zorlukların ANOVA Analiz Değerleri

	Kareler toplamı	Df	Kareler ortalaması	F	P
Teşvik mevzuatı bilgisine tam sahip olmamam	6,548	3	2,183	2,564	,057
Projenin tamamlanması çok uzun sürmesi	6,057	3	2,019	2,656	,051
Prosedürlerin aşırı olması	1,783	3	,594	,624	,601
Sunulan desteklerin az olması	2,461	3	,820	1,090	,356

Tablo 8’de yer alan verilere göre, Dicle Bölgesindeki iller arasında ihracatçı işletmelerin ihracat teşviklerinden faydalanırken karşılaştıkları zorlukların birbirinden farklı olup olmadıklarını belirlemek amacıyla bir ANOVA analizi uygulanmıştır. Analiz sonuçlarına göre, işletmelerin teşvik mevzuatı bilgisine tam sahip olmama, projelerin tamamlanmasının çok uzun sürmesi, prosedürlerin aşırı olması ve sunulan desteklerin az olması gibi zorlukların olasılık değerleri %5 anlamlılık düzeyinin üzerinde bulunmuştur. Bu durum, Dicle Bölgesindeki iller arasında ihracat teşvikleri kullanımında karşılaşılan zorluklar açısından istatistiksel olarak anlamlı bir farklılık olmadığını göstermektedir. Sonuç olarak, Dicle Bölgesindeki illerde ihracat faaliyetleri yürüten ihracatçı işletmelerin teşviklerden faydalanma zorluklarının benzer oranda yaşadıkları ve tüm illerde aynı düzeyde önemli olduğu görülmektedir.

Dicle Bölgesinde yer alan illerdeki ihracatçı işletmelere faydalandıkları teşvikleri belirtmeleri istenmiştir. Anketi yanıtlayan ihracatçı işletmelere faydalandıkları teşvikler ile ilgili soruda; pazar araştırması desteği, yurtdışı fuar desteği, yurtiçi fuar desteği, KDV desteği, istihdam desteği, eğitim desteği, tanıtım desteği, birim kira desteği, tasarım ve ürün geliştirme desteği, marka-Turquality desteği, Ur-Ge (Uluslararası Rekabetçiliğin Geliştirilmesinin Desteklenmesi) proje desteği, dahilde işleme rejimi desteği, hariçte işleme rejimi desteği, Eximbank kredi desteği, vergi, resim ve harç istisnası desteği ve diğer seçenekleri açısından yanıtlamaları istenmiştir.

Dicle Bölgesinde ihracat faaliyetleri yürüten ihracatçı işletmelerin faydalandıkları teşvikleri ve teşviklerden faydalanma düzeylerini öğrenmek amacıyla işletmelerin maddelere ayrı ayrı bir şekilde verdikleri yanıtlar aşağıdaki tabloda belirlenmiş ve değerlendirilmiştir. İhracatçı işletmelerin Dicle Bölgesinde ihracat faaliyetleri yürütürken faydalandıkları ihracat teşviklerinin iller açısından farklılıkları aşağıda Tablo 9'da düzenlenmiştir.

Tablo 9. Teşvik Türlerinden Faydalanma Durumun İllere Göre Dağılımı

		İşletmenin Faaliyet Gösterdiği İl				Toplam
		Mardin	Batman	Şırnak	Siiirt	
Yurtdışı pazar araştırması desteği	1-3 defa	20	17	21	0	58
	4-6 defa	2	2	5	0	9
	6+ defa	0	0	1	0	1
Yurtdışı fuar desteği	1-3 defa	27	23	31	2	83
	4-6 defa	10	6	5	0	21
	6+ defa	1	1	2	0	4
Yurtiçi fuar desteği	1-3 defa	23	16	22	2	63
	4-6 defa	3	8	7	0	18
	6+ defa	1	0	3	0	4
KDV desteği	1-3 defa	21	14	18	1	54
	4-6 defa	10	17	17	2	46
	6+ defa	20	12	16	2	50
İstihdam desteği	1-3 defa	27	24	27	3	81
	4-6 defa	17	4	14	1	36
	6+ defa	4	12	5	1	22
Eğitim desteği	1-3 defa	23	27	28	2	80
	4-6 defa	9	6	4	0	19
	6+ defa	2	2	3	0	7
Tanıtım desteği	1-3 defa	26	12	21	0	59
	4-6 defa	4	2	6	0	12
	6+ defa	1	2	1	0	4
Birim kira desteği	1-3 defa	11	8	18	0	37
	4-6 defa	3	2	6	0	11
	6+ defa	1	1	1	0	3
Tasarım ve ürün geliştirme desteği	1-3 defa	14	13	15	0	42
	4-6 defa	2	5	4	0	11
	6+ defa	1	0	1	0	2
Marka-Turquality desteği	1-3 defa	22	13	19	2	56
	4-6 defa	1	2	2	0	5
	6+ defa	0	0	1	0	1
Ur-Ge projesi desteği	1-3 defa	24	15	19	0	58
	4-6 defa	1	1	2	0	4
	6+ defa	0	1	1	0	2
Dahilde işleme rejimi desteği	1-3 defa	17	15	22	0	54
	4-6 defa	9	3	6	0	18
	6+ defa	1	0	1	0	2
Hariçte işleme rejimi desteği	1-3 defa	9	7	15	0	31
	4-6 defa	0	0	1	0	1
	6+ defa	1	0	0	0	1
Eximbank kredi desteği	1-3 defa	34	19	34	4	91
	4-6 defa	12	21	12	1	46
	6+ defa	2	1	3	0	6
Vergi, resim ve harç istisnası desteği	1-3 defa	19	14	30	2	65
	4-6 defa	16	11	9	3	39

	6+ defa	15	16	12	0	43
Diğer	1-3 defa	10	7	20	0	37
	4-6 defa	14	17	12	3	46
	6+ defa	26	17	14	2	59

Çalışmaya katılan Dicle Bölgesindeki Mardin, Batman, Şırnak ve Siirt illerinde ihracat faaliyetleri yürüten ihracatçı işletmelerin Tablo 9’da yer alan ihracat teşvik türleri verileri analiz edildiğinde, hangi ihracat teşvik türünden ne kadar sıklıkla faydalandıkları ve en çok kullanılan teşvik türünün hangisi olduğu görülmektedir. Tablo 9’daki verilere göre, ihracatçı işletmelerin en fazla kullandıkları teşvik türünün 150 defa olup, KDV desteği olduğu görülmektedir. Bunu vergi, resim, harç istisnası desteği, Eximbank kredi desteği, diğer destek türü olarak belirttikleri döviz bozdurma desteği ve istihdam desteği takip etmektedir. Dicle Bölgesindeki ihracatçı işletmelerin en az faydalandıkları ihracat teşvik türleri ise sırasıyla hariçte işleme rejimi desteği, birim kira desteği, tasarım ve ürün geliştirme projesi desteği ve Ur-Ge proje desteğidir.

Dicle Bölgesinde yer alan illerdeki ihracatçı işletmelere, eksik faydalandıkları teşviklerin nedenlerini belirtmeleri istenmiştir. Anketi yanıtlayan ihracatçı işletmelere, teşviklerden eksik faydalanmalarının nedenleri ile ilgili soruda; bürokratik engeller, yardım miktarının az olması, bilgi eksikliği, ihtiyaç duymama, başvuru kriterlerine sahip olmama ve personel eksikliği seçenekleri açısından yanıtlamaları istenmiştir.

Dicle Bölgesinde ihracat faaliyetleri yürüten ihracatçı işletmelerin teşviklerden eksik faydalanmalarının nedenlerini öğrenmek amacıyla işletmelerin maddelere ayrı ayrı şekilde verdikleri yanıtlar aşağıdaki tabloda belirlenmiş ve değerlendirilmiştir. İhracatçı işletmelerin Dicle Bölgesinde ihracat faaliyetleri yürütürken teşviklerden eksik faydalanmalarının nedenleri aşağıda Tablo 10’da düzenlenmiştir.

Tablo 10. İhracat Teşviklerinden Eksik Faydalanmanın Nedenlerine Ait Bilgilerin Dağılımı

	Bürokratik Engeller	Yardım Miktarı Az Olması	Bilgi Eksikliği	İhtiyaç Duymama	Başvuru Kriterlerine Sahip Olmama	Personele Eksikliği	Toplam/Yüzde
Pazar araştırması desteği	22	51	29	19	11	3	135/6,3
Yurtdışı fuar desteği	16	63	21	21	8	3	132/6,1
Yurtiçi fuar desteği	18	60	19	23	7	5	132/6,1
KDV desteği	52	43	11	14	6	1	127/5,9
İstihdam desteği	10	45	26	8	14	30	133/6,2
Eğitim desteği	6	31	34	18	14	29	142/6,6
Tanıtım desteği	10	40	39	22	26	3	140/6,5
Birim kira desteği	16	29	27	33	29	2	136/6,3
Tasarım ve ürün geliştirme	11	17	37	38	27	3	133/6,2
Marka-Turquality desteği	14	17	53	22	19	4	129/6,0
Ur-Ge proje desteği	15	14	50	24	23	6	132/6,1
Dahilde işleme rejimi desteği	13	41	39	28	13	2	136/6,3
Hariçte işleme rejimi desteği	10	9	29	76	10	0	134/6,2
Eximbank kredi desteği	57	49	16	11	1	0	134/6,2
Vergi ve harç istisnası	70	45	14	7	0	0	136/6,3
Diğer (Döviz desteği)	5	13	98	12	0	0	128/5,9
Toplam	345	567	542	376	208	91	2139/1

Çalışmaya katılan 150 ihracatçı işletmenin tamamının, araştırmada belirtilen 16 farklı ihracat teşvik türünün tamamıyla ilgilendikleri fakat yeterince faydalanmadıkları ya da hiç faydalanmadıkları varsayılırsa, araştırmada belirtilen sadece bir neden için toplamda 2400 yanıt olması gerekmektedir. Bazı ihracatçı işletmelerin, bu soruya verdiği yanıtlarda birden fazla neden belirtmiş olmalarına rağmen, işletmelerin verdiği yanıtlar çerçevesinde, her bir neden ayrı ayrı değerlendirilmiştir.

150 ihracatçı işletme * 16 teşvik türü* karşılaştıkları 1 neden= 2400 yanıt

Çalışmaya yanıt veren bazı ihracatçı işletmelerin bu soruda belirtilen her bir nedenin birden fazla teşvik türünde karşılaştıkları sonucu ortaya çıkmıştır. Çalışmaya katılan işletmelerin teşviklerden faydalanmama veya eksik faydalanmaların nedenleri analiz edildiğinde, 150 ihracatçı işletmenin en az bir teşvik türünden bilgi eksikliği, yardım miktarının az olması, bürokratik engeller ve ihtiyaç duymadıklarını belirtmişlerdir.

Dicle Bölgesindeki ihracatçı işletmelerin büyük bir bölümü ihracat teşviklerinden faydalanma koşullarını taşıdıkları halde eksik faydalanmalarının nedenleri arasında bilgi eksikliklerinin olduğunu söylemeleri işletmelerin geleneksel bir yönetim anlayışına sahip oldukları, kurumsal yönlerinin zayıf olduğu ve proje yazma kültürlerinin düşük olduğunu göstermektedir. İhracat teşviklerinden eksik faydalanmalarının diğer nedenleri arasında verilen yardım miktarının az olduğu ve ihtiyaç duymadıklarını belirtmeleri öz sermayelerine güvendikleri sonucunu ortaya çıkarmaktadır.

Çalışmada, Dicle Bölgesindeki ihracatçı işletmelerin kullanmış oldukları ihracat teşviklerin işletmeler üzerindeki etkilerinin değerlendirilmesi sorulmuştur. Dolayısıyla ihracatçı işletmelerin kullanmış oldukları teşviklerin sonucunda işletmelerinin üzerindeki etkilerinin analiz edilmesi amaçlanmıştır. Bölgede araştırmaya katılan ihracatçı işletmelerin kullanmış oldukları ihracat teşviklerin işletmeler üzerindeki etkileri; ihracat oranında artış oldu mu?, Katma değerli ürün sayısında artış oldu mu?, İhracatta pazar alanı gelişti mi?, İstihdam sayısında artış oldu mu?, Sermaye birikiminde artış oldu mu?, İşletmenin kârlılığı arttı mı?, Üretim sürecinde teknoloji düzeyi gelişti mi?, Yatırım potansiyelinde artış sağladı mı? Ve teşviklerin kayıt dışılığını azalttığını düşünüyor musunuz? sorularını “evet” ve “hayır” olarak değerlendirmeleri istenmiştir. İhracat teşviklerinin Dicle Bölgesindeki illerde yer alan ihracatçı işletmeler üzerindeki etkileri aşağıda Tablo 11’de düzenlenmiştir.

Tablo 11. İhracat Teşviklerin Dicle Bölgesindeki İşletmeler Üzerindeki Etkileri

İhracat Teşviklerin İşletmeler Üzerindeki Etkileri Sıklık/Yüzde Değerleri	Evet (f-%)	Hayır (f-%)	Toplam (f-%)
İhracat oranınızda artış oldu mu?	142 94,7	8 5,3	150 100
Katma değerli ürün sayınızda artış oldu mu?	106 70,7	44 29,3	150 100
İhracatta pazar alanınız gelişti mi?	101 67,3	49 32,7	150 100
İstihdam sayınızda artış oldu mu?	126 84,0	24 16,0	150 100
Sermaye birikiminizde artış oldu mu?	107 71,3	43 28,7	150 100
İşletmenizin kârlılığı arttı mı?	133 88,7	17 11,3	150 100
Üretim sürecinde teknoloji düzeyi gelişti mi?	78 52,0	72 48,0	150 100
Yatırım potansiyelinizde artış sağladı mı?	85 56,7	65 43,3	150 100
Teşviklerin kayıt dışılığını azalttığını düşünüyor	101 67,3	49 32,7	150 100

Tablo 11’de yer alan veriler analiz edildiğinde, çalışmaya katılan ihracatçı işletmelerin kullandıkları ihracat teşviklerinin işletmeler üzerindeki etkilerine göre %94,7’sinin ihracat teşviklerinin ihracat oranlarında artış sağladığı, %88,7’sinin işletmenin kârlılığında artış sağladığı, %84’ünün istihdam sayılarında artış sağladığı, %71,3’ünün sermaye birikimlerinde artış sağladıkları görülmektedir. Bu etkileri takip eden %70,7’nin katma değerli ürün

sayılarında artış sağladığı ve %67,3’nün ihracatta pazar alanının geliştiği görülmektedir. İhracat teşviklerinin işletmeler üzerindeki etkilerinin az olduğu durumlar ise %52’nin üretim sürecinde teknoloji düzeyinde gelişme sağladığı ve %56,7’sinin yatırım potansiyelinde artış sağladığı sonucu ortaya çıkmıştır. Bölgedeki işletmelerin %48 oranla ihracat teşviklerinin üretim sürecinde bir teknolojik gelişme sağlanmadığı, %43,3 oranla yatırım potansiyellerinde bir artış sağlanmadığı ve %32,7 oranla kayıt dışılığını azaltmadığını belirtmişlerdir. Sonuç olarak ihracat teşviklerinin tabloda yer alan tüm işletme etkileri üzerinde olumlu bir etki sağladığı görülmektedir. Dolayısıyla, ihracat teşviklerinin işletmelere olumlu katkılar sağladığı söylenebilir.

İhracat teşviklerinin işletmeler üzerindeki etkilerinin iller düzeyinde önem dereceleri belirlenmek amaçlanmıştır. Araştırmaya katılan ihracatçı işletmelerin verdikleri yanıtların önemini “evet” ve “hayır” olarak değerlendirmeleri istenmiştir. İhracatçı işletmelerin verdikleri yanıtların ortalama önem derecelerini hesaplamak için 1=evet, 2= hayır şeklinde hesaplanmıştır.

İhracat teşviklerin işletmeler üzerindeki etkilerinin Dicle Bölgesindeki illere göre ortalama olarak dağılımları aşağıda Tablo 12’de özetlenmiştir.

Tablo 12. İhracat Teşviklerin İşletmeler Üzerindeki Etkilerin Ortalamaların Dağılımı

İhracat Teşviklerin İşletmeler Üzerindeki Etkilerin İllere Göre Ortalama Değerleri	Mardin	Batman	Şırnak	Siirt	Gen. Ort.
İhracat oranında artış	1,00	1,02	1,14	1,00	1,05
Katma değerli ürün sayısında artış	1,31	1,23	1,33	1,20	1,29
İhracatta pazar alanın gelişmesi	1,25	1,35	1,41	1,00	1,33
İstihdam sayısında artış	1,10	1,14	1,25	1,00	1,16
Sermaye birikiminde artış	1,20	1,33	1,35	1,20	1,29
İşletme karlılığında artış	1,08	1,05	1,22	1,00	1,11
Üretim sürecindeki teknolojik gelişme	1,51	1,40	1,55	1,20	1,48
Yatırım potansiyelindeki artış	1,41	1,47	1,45	1,20	1,43
Teşviklerin kayıt dışılığını azaltması	1,31	1,23	1,45	1,00	1,33

Dicle Bölgesinde yer alan ihracatçı işletmelerin, ihracat teşviklerinin işletmeleri üzerindeki etkileri analiz edildiğinde, ihracat teşviklerinin, işletmelerin en fazla ihracat oranlarında ve işletme karlılığında artış sağladığı görülmektedir. Bunu sırasıyla takip eden istihdam sayısında artış, sermaye birikimde artış ve ihracatta pazar alanın gelişmesi olarak görülmektedir. Teşviklerin, işletmelerin en az üretim sürecindeki teknolojik gelişmede ve yatırım potansiyellerindeki artışı etkilediği görülmektedir. Bölgedeki işletmelerin ihracat teşviklerinin kayıt dışılığını azalttığını düşünenlerin olduğu ancak bu oranın çok yüksek olmadığı görülmektedir.

Sonuç

İllerin sosyo-ekonomik olarak gelişmesi ve bölgesel kalkınmanın sağlanması amacıyla bölge planları doğrultusunda uygulanan kalkınma stratejilerinin hayata geçirilmesinde devlet tarafından verilen teşvikler önem taşımaktadır. Kalkınma politikaları kapsamında verilen teşviklerin etkin bir şekilde kullanımının sağlanması için teşviklerden yararlanan ihracatçı işletmelerin, sektörlerin, illerin ve bölgelerin bölge planları doğrultusunda gereksinimlerinin belirlenmesi ve ileri süreçlerde yararlanılan teşviklerin etki analizlerinin yapılması gerekmektedir.

Dicle bölgesinde bulunan sanayi ve ticaret odaları, ihracatçı birlikler ve gümrük müdürlüğüne kayıtlı olup aktif bir şekilde ihracat yapan işletmelerin sahibi/yöneticilerine

yönelik olması, anket formunun sadece ihracat teşviklerinden faydalanan işletmelere yönelik olması ve bölge illerinde faaliyet gösteren işletmelerin anket çalışmalarına gönüllü olmamaları çalışmanın kısıtlarıdır. Çalışmanın sonucunda, Dicle Bölgesinde ihracat faaliyetleri yürüten işletmelerin faydalandıkları ihracat teşviklerinin kendi işletmeleri üzerinde önemli katkılar sağladıkları sonucu ortaya çıkmıştır. Ancak işletmelerin bağlı buldukları illerin yerel kalkınmasına ve genel olarak bölgenin kalkınmasına olan katkılarının beklenen düzeyde olmadığı ve oldukça sınırlı düzeyde kaldığı görülmüştür. Aynı zamanda Dicle Bölgesinde bölgesel kalkınma kapsamında uygulanan politikaların tam etkin olmaması, verilen ihracat teşviklerinin etki analizlerinin ve denetimlerinin olmaması ve bölge içi ile iller arası dengesizliklerin devam ettiği görülmüştür. Bu durumda, bölgede ihracat teşviklerinin yoğun ve etkin bir şekilde uygulanmasını sağlamak, bölgede teşvik kullanma kültürünü geliştirmek, genç nüfusa yönelik istihdam imkânları artırılarak dışarıya göçün önlenmesini sağlamak, sosyo-ekonomik sorunların giderilmesi gibi bölgesel kalkınma önlemlerinin etkin bir şekilde uygulanmasının gerekliliği önem kazanmıştır.

Bölge içi ve bölgeler arası ekonomik dengesizlikleri gidermek, yerel ekonomiyi güçlendirmek ve sosyal refahı artırmak amacıyla bölgesel kalkınma ile ilgili birtakım politika önerileri sıralamak mümkündür:

- Dicle Bölgesinde altyapı yatırımlarına yönelik politikalar uygulanabilir. Örneğin Dicle Bölgesinde gelişmişlik düzeyi daha düşük olan Şırnak ve Siirt illerinde ulaşım, enerji ve haberleşme altyapısını geliştirmek için demiryolu ve geniş otoyol yatırımları yapılabilir.
- Dicle Bölgesinde yerel üretim ve tarımın desteklenmesine yönelik politika önlemleri uygulanabilir. Bölgede hayvancılığın yaygın olduğu Şırnak ve Siirt illerinde bulunan yerel üreticilere birtakım teşvikler verilerek yerel ekonomiyeye katkı sağlanabilir. Mardin ilinde tarım ürünlerine bağlı olarak gıda sektörü yoğundur. Mardin ilindeki yerel üreticilere teşvik verilerek sektörün gelişimi sağlanabilir. Dicle Bölgesinde baraj ve sulama projeleri hayata geçirerek bu yolla tarımsal üretimi geliştirilerek böylece bir ekonomik kalkınmışlık sağlanabilir.
- Dicle Bölgesinde sanayi ve ticaret odaları, kalkınma ajansı ve üniversitelerin işbirliği ile illerde stratejik öneme sahip olan sektörlerde merkezi eğitim merkezleri kurularak beşeri sermayesi yüksek iş gücü sağlanabilir.
- Dicle Bölgesinde teknoloji ve inovasyon merkezlerinin kurulmasına yönelik yatırımlar sağlanabilir. Bölgede Batman ilinin sanayi altyapısı diğer illere göre daha gelişmiş durumdadır. Batman ilinde teknoloji merkezleri ve bilim parkları kurularak bölgenin teknolojiye dayalı üretim yapması sağlanabilir.
- Dicle Bölgesinde tarihi, doğal güzellikleri ve kutsal yerleri oldukça yaygındır. Mardin ilinde tarihi ve kutsal yerler yönünde, Şırnak ve Siirt illeri doğal güzellikleri ve kutsal yerleri yönünden zengin olan illerdir. Bu illerde turizm yatırımları artırılarak geri kalmış illerin gelişmesi sağlanabilir.
- Dicle Bölgesinde vergi teşvikleri ve devlet yardımlarına yönelik bölgesel kalkınma önlemleri uygulanabilir. Bölgede faaliyet yürüten işletmelere vergi muafiyeti, uygun kredi imkânları ve doğrudan hibe teşvikleri verilebilir. Bölgede Organize Sanayi Bölgelerinin (OSB) sayılarını artırarak gelişmiş bölgelerde faaliyet yürüten yatırımcıların Dicle Bölgesinde yatırım yapmaları konusunda birtakım teşvikler sağlanmalıdır.

Makale Bilgileri

Değerlendirme	İki Dış Hakem / Çift Taraflı Körleme
Etik Beyan	Bu çalışma Mardin Artuklu Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü İktisat Anabilim Dalında hazırlanan “Bölgesel Kalkınmada İhracat Teşviklerinin Önemi: TRC3 Bölgesi Üzerine Bir Uygulama” adlı doktora tezinden üretilmiştir. Çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur.
Benzerlik Taraması	Yapıldı – iThenticate
Etik Bildirim	Çalışma etik kurul izni gerektirmemektedir.
Yazar Katkıları	Birinci yazarın katkı oranı %60, ikinci yazarın katkı oranı %40’dır.
Çıkar Çatışması	Çıkar çatışması beyan edilmemiştir.
Finansman	Bu araştırmayı desteklemek için dış fon kullanılmamıştır.
Telif Hakkı & Lisans	Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmalarını CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanmaktadır.
Yapay Zekâ Beyanı	Bu çalışmanın hazırlanmasında yapay zekâ araçlarından faydalanılmamıştır.

Article Information

Evaluation	Two Outside Referees / Double-Sided Blinding
Ethical Statement	This study is derived from the doctoral dissertation titled “The Importance of Export Incentives in Regional Development: An Application on the TRC3 Region” prepared in the Department of Economics at the Graduate Education Institute of Mardin Artuklu University. It is hereby declared that scientific and ethical principles were followed during the preparation process of study and that all studies utilized were indicated in the bibliography.
Similarity Scanning	Done – iThenticate
Ethical Statement	The study does not require ethics committee approval.
Author Contributions	The contribution rate of the first author is 60%, and the contribution rate of the second author is 40%.
Conflict of Interest	No conflict of interest declared.
Funding	No external funding was used to support this research.
Copyright & License	Authors own the copyright of their work published in the journal and their work is published under the CC BY-NC 4.0 license.
Artificial Intelligence Statement	No artificial intelligence tools were used in the preparation of this study.

Kaynakça

- Akgül, A. & Çevik, O. (2003). İstatistiksel Analiz Teknikleri: SPSS'te İşletme Yönetimi Uygulamaları. Ankara: Emek Ofset Yayınları.
- Alpar, R. (2003). Uygulamalı Çok Değişkenli İstatistiksel Yöntemlere Giriş. (2. Baskı), Ankara: Nobel Yayınevi.
- Arslan, K. (2005). Bölgesel Kalkınma Farklılıklarının Giderilmesinde Etkin Bir Araç: Bölgesel Planlama ve Bölgesel Kalkınma Ajansları. *İstanbul Ticaret Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 4(7), 275-294.
- Atayeter, Ç. & Erol, A. (2011). Türkiye'de Uygulanmakta Olan İhracat Teşvikleri. *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 1(1), 1-26.
- Aydemir, C. & Karakoyun İ. (2011). Yeni Bölgesel Kalkınma Yaklaşımı ve Kalkınma Ajansları. Bursa: Ekin Yayınevi.
- Bağrıaçık, A. (2004). Uygulamalı Dış Ticaret İşlemleri. Ankara: Bilim Teknik Yayınevi.
- Başkol, M.O. (2016). Türkiye İhracatının İthalata Bağımlılığının Dâhilde İşleme Rejimi Açısından Analizi. *Ekonomik ve Araştırmalar Dergisi*, 12(2), 1-18.
- Canitez, M., (2011). Uygulamalı İhracat-İthalat İşlemler ve Dokümantasyon. Ankara: Gazi Kitabevi.
- Cevahir, H. (2007). Türkiye'de İhracat Teşviklerinin Etkinliği. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Hacettepe Üniversitesi, Ankara.
- Denli, İ. (2023). Bölgesel Kalkınma Sürecinde Kalkınma Ajansları: DİKA ve GEKA örnekleri. İktisat, Muhasebe ve Maliye Alanında Gelişmeler (Ed. S. Erdal Dinçer), Platunus Yayınevi.
- Dinler, Z. (2012). Bölgesel İktisat. Bursa: Ekin Yayınevi.
- DİKA. (2024 Nisan 11). Dicle Kalkınma Ajansı Dicle Bölgesi Stratejik Gelişme Raporu. <https://www.dika.org.tr>, Erişim Tarihi: 11.04.2024.
- Dolun, L. & Atik, A. H. (2006). Kalkınma Teorileri ve Modern Kalkınma Bankacılığı Uygulamaları. İstanbul: Türkiye Kalkınma Bankası A.Ş. Yayınevi.
- Ersungur, Ş. M. & Noyan Yalman, İ. (2009). Bölgesel Kalkınmada İhracat Teşviklerinin Etkinliği: Sivas İlinde Bir Uygulama. *Cumhuriyet Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 10(1), 81-98.
- Gündüz, A.Y. (2006). Bölgesel Kalkınma Politikası. Bursa: Ekin Yayınevi.
- Horoz, Y. (2006). İhracata Yönelik Vergi Teşvikleri ve Türkiye Uygulaması. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Uludağ Üniversitesi, Bursa.
- Kalaycı, Ş. (2005). SPSS Uygulamalı Çok Değişkenli İstatistik Teknikleri. İstanbul: Asil Yayınları.
- Kemer, O.B. (2003). Bir Dış Ticaret Politika Aracı Olarak İhracat Teşvikleri Teori-Uygulama. İstanbul: Alfa Yayınları.
- Maillat, D. (1997). Interactions Between Urban Systems and Localized Productive Systems: An Approach to Endogenous Regional Development in Terms of Innovative Milieu. *European planning Studies*, 6(2), 117-129.
- Mete, E. & Akyazı, H. (2017). Avrupa Birliği ve Türkiye'de İhracata Yönelik Devlet Yardımları. *Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyal Bilimler Dergisi*, 7(13), 85-109.
- Onay, A. (2016). Muhasebe Standartları Kapsamında Devlet Teşviklerinin Muhasebeleştirilmesi. *Ankara Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 8(3), 31-45.
- Oskay, C. & Kubar, Y. (2008). Türkiye'de Kamu Bankalarının Özelleştirilmesi. *Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, (1), 367-383.
- Özdamar, K. (2004). Paket Programlar İle İstatistiksel Veri Analizi: SPSS-MINITAB (Çok Değişkenli Analizler). İstanbul: Kaan Kitabevi.
- Öztürk, S., Sözdemir, A. & Koçbulut, Ö. (2007). Türk Eximbank Programlarının Türkiye

- İhracatına Etkileri ve AB/DTÖ’ye uygunluğu. *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 12(2), 179-197.
- Süzer, A.Y. (2019). Bölgesel Kalkınmada İhracat Teşviklerinin Etkinliği: Karaman İli Örneği. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi, Karaman.
- Szajnowska, W. A. (2009). Theories of Regional and Local Development - Abridged Review. *Bulletin Of Geography Socio–Economic Series*, 75-90.
- Şimşek, M. & Yazıcı, R. (2004). İhracat Teşviklerinin Etkinliğini Ölçmeye Yönelik Bir Analiz: Bilecik ve Eskişehir Örneği. *Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 5(2), 121-140.
- Taşçı, K., Özsan, M. E. & Akpınar, R. (2011). Teoride ve Uygulamada Bölgesel Kalkınma Politikaları, Bursa: Ekin Yayınevi.
- Takım, A. (2010). Türkiye’de Bölgesel Kalkınma Planlarının İktisat Politikalarına Etkisi: Zonguldak- Bartın ve Karabük Örneği. *e-Journal of New World Sciences Academy*, 5(3), 259-275.
- T.C. Ticaret Bakanlığı. (2024 Şubat 21). Devlet Yardımları Rehberi. Türkiye Cumhuriyeti Ticaret Bakanlığı, <https://ticaret.gov.tr>, Erişim Tarihi: 21.02.2024.
- TDK. (2024). Türk Dil Kurumu Sözlükleri. <https://sozluk.gov.tr/> Erişim Tarihi: 16.01.2024.
- Tuncer, E. (1999). Yatırım ve İhracatla İlgili Mali Teşvikler ve Uygulaması. Bursa: Yaklaşım Yayınları.
- TÜİK (2024 Mart 15). Türkiye İstatistik Kurumu Bölgesel İstatistikler. <https://www.tuik.gov.tr>, Erişim Tarihi: 15.03.2024.
- Vatansever Deviren, N. & Yıldız, O. (2014). Bölgesel Kalkınma Teorileri ve Yeni Bölgeselcilik Yaklaşımının Türkiye'deki Bölgesel Kalkınma Politikalarına Etkileri. *Akademik Bakış Dergisi*, (44), 1-35.
- Yayar, R. & Demir, Y. (2014). Bölgesel Kalkınma ve Yatırım Teşvikleri: Tokat İlinde Bir Uygulama. *Erciyes Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, (39), 119-146.
- Yolci, M. (2019). Türkiye’de Uygulanan Yatırım Teşvikleri ve TRA2 Bölgesinde Bir Araştırma. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi, Erzurum.

MAÜ
PRESS

Artuklu Kaime

A Literature Review on Tax Compliance

Aytül Bişgin | 0000-0003-2488-3541 | aytulbisgin@kmu.edu.tr

Karamanoğlu Mehmetbey University, Faculty of Applied Sciences, Department of International Trade and Logistics, Karaman, Türkiye

ROR ID: <https://ror.org/037vvf096>

Date of Submission 11.12.2024

Date of Acceptance 21.03.2025

Date of Publication 27.03.2025

Citation

Bişgin, A. (2025). A literature review on tax compliance. *Artuklu Kaime*, 15, 45-60.

Abstract

Tax compliance is a multidimensional concept that refers to the behavior of individuals and institutions to fulfill their tax obligations by legal regulations. The literature emphasizes that tax compliance is influenced by factors such as social norms, ethical values, and trust in the state, as well as individuals' decisions based on economic rationality. This study evaluates the economic, social, and psychological dimensions of tax compliance and shows that the factors affecting individuals' tax payment behavior should be addressed from a broad perspective. Within the scope of the study, the mechanisms affecting individuals' voluntary compliance behavior are detailed, and approaches to tax compliance are discussed in an interdisciplinary context. In this respect, it is revealed that tax compliance is not only an economic phenomenon but also a complex process shaped by social and ethical factors. In this context, the decisive role of individuals' trust in the state, social norms, and ethical responsibilities in tax compliance is emphasized.

Keywords: Tax Compliance, Tax Compliance Strategies, Ethics, Social Norms.

Highlights

- The study evaluates tax compliance from economic, social, and psychological dimensions, emphasizing its multidimensional nature beyond mere economic rationality.
- Tax compliance is shaped by intrinsic ethical values, social norms, and trust in the state, highlighting the importance of voluntary compliance mechanisms over punitive approaches.
- The research integrates insights from economics, psychology, and sociology to provide a holistic understanding of the factors influencing tax compliance behaviors.
- Simplifying tax systems and ensuring transparency are key to fostering individuals' trust in the tax system and encouraging voluntary compliance.
- Emphasizing the role of trust, fairness, and ethical responsibilities, the study underscores the need for long-term strategies to achieve sustainable tax compliance.

Vergi Uyumuna İlişkin Bir Yazın Taraması

Aytül Bişgin | 0000-0003-2488-3541 | aytulbisgin@kmu.edu.tr

Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi, Uygulamalı Bilimler Fakültesi, Uluslararası Ticaret ve Lojistik Anabilim Dalı, Karaman, Türkiye

ROR ID: <https://ror.org/037vfvf096>

Geliş Tarihi 11.12.2024
Kabul Tarihi 21.03.2025
Yayın Tarihi 27.03.2025

Öz

Vergi uyumu, bireylerin ve kurumların yasal düzenlemelere uygun olarak vergisel yükümlülüklerini yerine getirme davranışını ifade eden çok boyutlu bir kavramdır. Literatürde, vergi uyumunun bireylerin ekonomik rasyonaliteye dayalı kararlarının yanı sıra sosyal normlar, etik değerler ve devlete duyulan güven gibi unsurlardan etkilendiği vurgulanmaktadır. Bu çalışma, vergi uyumunun ekonomik, sosyal ve psikolojik boyutlarını bir arada değerlendirerek, bireylerin vergi ödeme davranışlarını etkileyen faktörlerin geniş bir perspektifle ele alınması gerektiğini göstermektedir. Çalışma kapsamında, bireylerin gönüllü uyum davranışlarını etkileyen mekanizmalar detaylandırılmış ve vergi uyumuna ilişkin yaklaşımlar disiplinler arası bir bağlamda tartışılmıştır. Bu doğrultuda, vergi uyumunun sadece ekonomik bir olgu değil, aynı zamanda sosyal ve etik unsurlarla şekillenen karmaşık bir süreç olduğu ortaya konulmuştur. Bu bağlamda, bireylerin devlete duyduğu güvenin, toplumsal normların ve etik sorumlulukların vergi uyumu üzerindeki belirleyici rolü vurgulanmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Vergi Uyumunu, Vergi Uyumunu Stratejileri, Etik, Sosyal Normlar.

Öne Çıkanlar

- Çalışma, vergi uyumunu ekonomik, sosyal ve psikolojik boyutlardan değerlendirerek bu kavramın salt ekonomik rasyonalitenin ötesindeki çok boyutlu yapısını vurgulamaktadır.
- Vergi uyumunun, bireylerin içsel etik değerleri, sosyal normlar ve devlete duydukları güven tarafından şekillendiği, bu bağlamda gönüllü uyum mekanizmalarının cezai yaklaşımlara kıyasla daha önemli olduğu ortaya konulmaktadır.
- Araştırma, vergi uyum davranışlarını etkileyen faktörleri anlamak için ekonomi, psikoloji ve sosyolojiden gelen bulguları bütünleştirerek kapsamlı bir bakış açısı sunmaktadır.
- Vergi sistemlerinin sadeleştirilmesi ve şeffaflığının sağlanması, bireylerin vergi sistemine olan güvenini artırarak gönüllü uyumu teşvik etmenin anahtarı olarak öne çıkmaktadır.
- Çalışma, güven, adalet ve etik sorumlulukların rolünü vurgulayarak, uzun vadeli ve sürdürülebilir vergi uyumu sağlamak için stratejilerin gerekliliğini ortaya koymaktadır.

Atıf Bilgisi

Bişgin, A. (2025). A literature review on tax compliance. *Artuklu Kaime*, 15, 45-60.

Introduction

Taxes, as one of the basic building blocks of modern states, undertake the mission of ensuring economic and social balance. Financing public services, maintaining economic stability and regulating income distribution fairly are among the main roles that taxes play for states. According to Alm and Torgler, taxes should be considered not only as a financial obligation but also as a civic duty that expresses individuals' social responsibility and commitment to the state (Alm & Torgler, 2011: 636). This civic duty aspect of taxes instills a sense of moral obligation in individuals, further reinforcing the importance of tax compliance. However, the behavior of taxpayers to fulfill their obligations is shaped by social, cultural and psychological factors in addition to economic incentives, which requires a multifaceted approach to the concept of tax compliance.

Tax compliance is defined as the behavior of individuals and institutions to fulfill their tax obligations completely and on time by acting in accordance with legal regulations. However, this definition is not sufficient to explain only the economic dimension of the concept. The classical economic model developed by Allingham and Sandmo tries to explain tax compliance with economic variables such as audit probability, penalty severity and tax rates (Allingham & Sandmo, 1972: 324). According to this model, individuals shape their tax compliance behavior by conducting a cost-benefit analysis and making compliance or avoidance decisions in a way that maximizes their economic interests. However, it is frequently emphasized in the literature that individuals' behavior is too complex to be explained solely by economic interests.

In this context, the limitations of economic models have necessitated the extension of discussions on tax compliance to social and psychological dimensions. Frey and Feld argue that individuals shape their compliance decisions by economic rationality and intangible factors such as ethical responsibilities, social norms, and trust in the state. In particular, societies where high levels of compliance are observed despite low levels of control demonstrate the importance of individuals' intrinsic motivations and social ties in compliance behavior (Frey & Feld, 2002; Luttmer & Singhal, 2014: 152). On the other hand, Wenzel's social identity theory encourages this field to be addressed from a social perspective by revealing that individuals' tendency to conform to the norms of the communities they feel they belong to affects their tax compliance decisions (Wenzel, 2004: 215). Torgler emphasizes that policies aiming to increase tax compliance should be combined with mechanisms that strengthen individuals' sense of social belonging and support their ethical values (Torgler, 2007: 105). Thus, the theoretical framework for tax compliance goes beyond economic explanations and requires individuals to be evaluated in a social and ethical context.

These approaches, which emphasize the impact of social ties and norms, show that audit and punishment mechanisms offer more sustainable results than their role in tax compliance. Audit and punishment mechanisms offer effective short-term solutions to increase tax compliance; however, these methods do not support individuals' voluntary compliance behavior. According to Alm and McClelland, social norms and ethical values that encourage voluntary compliance form the basis of long-term and lasting compliance behaviors (Alm & McClelland, 1999: 146). In this context, transparency and fairness of tax systems are among the important factors that support individuals' voluntary compliance behaviors (Bird & Zolt, 2005: 1691).

The importance of structuring the tax system with the principles of transparency and simplicity draws attention to its potential to reduce non-compliance behaviors. Slemrod emphasizes that complex tax systems trigger non-compliance tendencies by increasing the compliance costs of individuals (Slemrod, 2007: 38). Therefore, simplifying tax systems and

restructuring them with the principle of transparency increases individuals' trust in the tax system and supports voluntary compliance behavior.

Considering the economic, social, and psychological dimensions of tax compliance, it is necessary to understand the multidimensional nature of individuals' tax payment behavior. In this context, this study aims to examine this multidimensional structure with an interdisciplinary approach by addressing the literature on tax compliance from economic, social, and psychological perspectives. With this comprehensive framework, the study aims to provide the literature with conceptual richness and theoretical depth. The study will first explain the theoretical foundations of the concept of tax compliance and then elaborate on the economic and social factors affecting tax compliance. Finally, policies and strategies that encourage voluntary compliance will be evaluated in light of the discussions in the literature, and suggestions for increasing tax compliance will be presented.

1. Tax Compliance: Concept and Scope

Tax compliance is a complex concept that refers to the behavior of individuals and corporations in fulfilling their tax obligations in full and on time according to legal regulations. Tax compliance plays a central role in maintaining the fiscal stability of modern states and ensuring the sustainability of public services. According to Alm and Torgler, this concept should be considered as a behavior of individuals to maximize their economic interests and as a multidimensional process reflecting their ethical values, social norms, and trust in the state (Alm & Torgler, 2011: 636). Similarly, Wenzel emphasizes that tax compliance is a process that represents individuals' tendency to conform to social norms and their ethical responsibilities (Wenzel, 2004: 215).

Although the definitions of tax compliance are generally based on theories to explain the economic behavior of individuals, broader approaches that include social and psychological elements have been adopted more recently. One of the most important findings showing that tax compliance is not limited to economic foundations is the ethical values of individuals and their sense of social belonging. According to Wenzel's social identity theory, when individuals see themselves as part of a community, their tendency to comply with the norms of that community increases (Wenzel, 2004: 215). This theory reveals that external pressures and intrinsic motivations shape individuals' tax payment behavior. For example, Torgler argues that in societies with strong ethical values, individuals perceive tax compliance as a social responsibility, increasing voluntary compliance (Torgler, 2007: 102). Tax compliance is addressed in the literature with different definitions on the axis of individual morality and social norms.

Tax compliance is also considered a part of the social contract between the state and the individual. According to Frey and Feld, individuals' attitudes towards tax payment are directly related to trust in the basic principles of the state, such as transparency, fairness, and accountability (Frey & Feld, 2002). In societies where public resources are used efficiently and fairly, individuals' tax payment behaviors are positively affected; this shows the importance of the trust relationship between the state and citizens. However, according to Bird and Zolt, political instability, corruption, and injustices in the tax system undermine this trust and reduce tax compliance rates (Bird & Zolt, 2005: 1628).

An in-depth examination of these definitions of tax compliance is important to understand the multidimensional nature of the concept. In the literature, it is frequently emphasized that factors such as individuals' expectations of economic benefits, social norms, ethical responsibilities, and trust in the state should be evaluated together. In this context, the table below presents the definitions of tax compliance that are prominent in the literature.

Table 1. Definitions of Tax Compliance

Definition	Source
Tax compliance refers to the behavior of taxpayers in filing and paying taxes, depending on audit and penalty mechanisms.	Allingham ve Sandmo (1972)
Tax compliance is the tendency of individuals to voluntarily provide the financial contribution required for the sustainability of public revenues.	Frey ve Feld (2002)
Tax compliance is the level of individuals' compliance with legal regulations, influenced by ethical values, social norms and individual benefit perception.	Wenzel (2004)
Tax compliance is a process shaped by individuals' trust in the state and social norms.	Torgler (2007)
Tax compliance is a multidimensional behavioral pattern in which individuals' economic, social and psychological motivations come together.	Slemrod (2007)
Tax compliance is a behavioral pattern in which individuals reflect their commitment to the state within the framework of ethical responsibility.	Frey ve Torgler (2007)
Tax compliance is the behavior of individuals and institutions to fulfill their tax obligations completely and on time, by acting in accordance with legal regulations.	Alm ve Torgler (2011)
Tax compliance is a two-way process that depends not only on economic factors but also on individuals' trust in the state.	Luttmer ve Singhal (2014)

Source: Created by the researcher based on literature review.

The definitions in Table 1 emphasize that tax compliance is an economic issue and a comprehensive concept that should be examined with its social and ethical dimensions. While the early studies mainly focused on tax compliance within the framework of economic approaches based on penalties and audit mechanisms, modern approaches emphasize social norms, ethical values, and individuals' trust in the state. In this context, tax compliance is considered not only as the behavior of individuals to fulfill their legal obligations but also as a reflection of social responsibility and mutual trust towards the state. An interdisciplinary perspective provides an important contribution to understanding this dynamic concept.

2. Theoretical Framework

Tax compliance is addressed within various theoretical approaches that explain how individuals and organizations fulfill their tax obligations. These approaches range from economic modeling to social and ethical factors. While the Allingham-Sandmo Model in the theoretical framework focuses on financial benefit and risk analysis, modern approaches emphasize the relationship between individuals, social norms, and ethical values. The prominent theories in this framework are discussed in detail below.

1.1. The Allingham-Sandmo Model and the Expected Utility Approach

The classical economic model developed by Allingham and Sandmo is a pioneering work that lays the mathematical foundations of tax compliance (Allingham & Sandmo, 1972: 325). The model considers individuals' decisions to declare their income within a rational cost-benefit analysis framework. According to this approach, individuals' decision whether or not to declare their taxes correctly depends on factors such as the probability of being audited and the severity of potential penalties. The model's basic assumption is that individuals always seek to maximize their economic self-interest. Frey and Feld argue that increasing audits and penalties may improve the accuracy of individuals' tax returns, but this is far from strengthening individuals' perceptions of ethical and social responsibility (Frey & Feld, 2002).

However, there are criticisms that the model does not sufficiently consider individuals' behavior's social and ethical dimensions. According to Alm and Torgler, economic factors alone are far from explanatory in societies where high levels of compliance are observed

despite low levels of control (Alm & Torgler, 2011: 637). As Wenzel emphasizes, individuals' moral values, perceptions of social responsibility, and trust in their relationship with the state play a decisive role in tax compliance behavior (Wenzel, 2004: 216). Therefore, while the Allingham-Sandmo model effectively explains the economic foundations of tax compliance, it ignores individual and social dynamics.

Luttmer and Singhal argue that individuals exhibit compliance that exceeds economic rationality due to social norms (Luttmer & Singhal, 2014: 150). In this context, it has been observed that ethical standards and a sense of social belonging lead individuals to behave beyond their rational interests. Moreover, Torgler and Schneider's studies reveal that high compliance rates are observed in societies with strong ethical values despite low control rates (Torgler & Schneider, 2009: 232). These results explain only a part of economic decision-making processes and suggest that social-psychological approaches should support them.

1.2. Social Norms and Ethical Approach

Tax compliance is a form of behavior shaped by individuals' ethical values, social norms, and sense of belonging, and it is not limited to economic choices. Social norms stand out as a key factor explaining how individuals respond to expectations and social pressures from their environment. According to Alm and Torgler, individuals' ethical values and social expectations significantly affect their tax compliance behavior (Alm & Torgler, 2011: 640). In particular, the fact that individuals shape their behavior based on their perceptions of society's general level of compliance clearly shows the role of social norms in tax compliance. In this context, Grasmick and Bursik emphasize that individuals form their tax payment behavior by balancing social pressures and perceptions of ethical responsibility (Grasmick & Bursik, 1990: 841).

Wenzel's studies within the framework of social identity theory further clarified how social norms and ethical values increase compliance. Wenzel states that when individuals see themselves as part of a community, their tendency to comply with the norms of this community is strengthened (Wenzel, 2004: 220). According to this theory, individuals' tax payment behavior is directly related to social acceptance and community belonging. For example, in societies with strong ethical values, individuals' voluntary compliance behavior reaches high levels when combined with the pressure to comply with social norms. Luttmer and Singhal state that societies with strong ethical and social norms provide long-term stability in tax compliance (Luttmer & Singhal, 2014: 153).

Empirical studies have also supported the effect of ethical norms on individual behavior. According to Alm and McClelland, the combination of social norms with individuals' intrinsic ethical values enables high levels of compliance without the need for auditing or enforcement mechanisms (Alm & McClelland, 1999: 147). These findings suggest that individuals' tax compliance cannot be explained solely by economic factors; on the contrary, ethical responsibility and social ties strongly impact behavior.

Social norms and ethical values are important factors that strengthen social trust and perception of fairness beyond individual behavior. Frey and Feld argue that in societies with a fair tax system and harmoniously functioning social norms, individuals' tax payment behavior is shaped more positively (Frey & Feld, 2002). This suggests that sustainable tax compliance can be achieved at both individual and societal levels by reinforcing individuals' trust in the state and strengthening ethical values. Addressing ethical norms and social pressures together increases compliance at the individual level and contributes significantly to the sustainability of social trust.

3. Research Areas of Tax Compliance

Tax compliance is a multidimensional research area at the intersection of different disciplines. It is addressed with other approaches and methodologies in various fields, such as economics, psychology, sociology, and public administration. In this section, a general framework for related fields is presented.

3.1. Psychological Approaches

Psychological approaches aim to understand the underlying motivational and emotional factors that shape individuals' tax payment behavior. In the context of tax compliance, psychological processes reveal that individuals are driven not only by economic rationality but also by ethical values, social norms, and emotional factors. According to Wenzel, individuals make tax payment decisions based on ethical and conscientious values shaped by interaction with social norms (Wenzel, 2004: 215). Studies conducted in the context of social identity theory show that a sense of social belonging strengthens individuals' tax compliance behavior. Luttmer and Singhal state that when individuals see themselves as part of a community, their voluntary compliance behavior increases (Luttmer & Singhal, 2014: 151).

Emotional factors are another important psychological factor affecting individuals' tax compliance behaviors. Grasmick and Bursik state that individuals avoid tax evasion behaviors due to feelings of guilt and social pressure (Grasmick & Bursik, 1990: 839). The desire for social acceptance causes individuals to avoid illegal behaviors; in this context, individuals who care about social reputation exhibit higher compliance rates. However, the impact of social norms is also influenced by the behavior of the people around the individual. Wenzel states that individuals perceive the general level of harmony in society and shape their behavior accordingly (Wenzel, 2004: 216).

Psychological approaches focus not only on individuals' intrinsic motivations but also on the psychological effects of external factors on the individual. For example, Alm and Torgler emphasize that individuals' moral values and social pressures are a determining factor in cases where high tax compliance rates are observed despite low audit rates (Alm & Torgler, 2011: 638). This finding suggests that tax compliance is not only an economic decision but also shaped by individuals' ethical and moral obligations. Frey and Feld state that tax evasion behaviors are significantly reduced in societies with strong ethical values (Frey & Feld, 2002).

In addition to individual psychology, group dynamics also play a decisive role in tax compliance. Torgler emphasizes that the sense of social belonging causes individuals to evaluate their behavior within a collective framework (Torgler, 2007: 102). In this context, in societies with high social capital, individuals' voluntary compliance levels are also observed at high levels. On the other hand, in societies with low social capital, non-compliance behaviors are more common.

Psychological approaches should be combined with different methods better to understand individuals' decision processes on tax compliance. Fields such as behavioral economics and experimental psychology offer practical tools to measure and improve individuals' compliance behavior. Alm and McClelland emphasize that tax compliance policies should focus on the psychological needs of individuals by analyzing how individuals balance their past experiences, ethical values, and social expectations in empirical studies (Alm & McClelland, 1999: 148).

3.2. Economic Models and Applications

Economic models of tax compliance are built on assumptions based on the rational behavior of individuals and often focus on exogenous factors such as audits, penalty rates, and tax rates. The expected utility theory developed by Allingham and Sandmo forms the

basis of these approaches and argues that individuals shape their decisions to pay or evade taxes in line with cost-benefit analysis (Allingham & Sandmo, 1972: 324). According to this model, individuals determine their compliance behavior by evaluating the probability of audit and the severity of penalties to be faced; it is assumed that increasing the frequency of audits and penalties will reduce tax evasion tendencies. However, the proposition that individuals act only under economic pressures reveals this model has an incomplete understanding.

Empirical research on the effects of audit and penalty mechanisms on tax compliance has shown that these factors have only limited explanatory power. Alm and McClelland argue that audit frequency and penalties may affect individuals' tax payment behavior in the short run, but they are insufficient to sustain voluntary compliance (Alm & McClelland, 1999: 146). In particular, it is stated that high penalties may increase individuals' fear-based compliance behavior. Still, this fear may negatively affect voluntary compliance by damaging trust in the tax system in the long run (Alm & Torgler, 2011: 635). These findings suggest that individuals act based on economic rationality and are influenced by intangible factors such as ethical values, social norms, and trust in the state.

Tax rates stand out as another vital component in economic models. Allingham and Sandmo argue that high tax rates will increase individuals' tendency to evade taxes and explain this situation with the desire of individuals to protect their economic gains (Allingham & Sandmo, 1972: 325). However, experimental and empirical studies have only sometimes confirmed this prediction. Clotfelter states that the tax evasion behavior of high-income individuals is more prevalent because the economic gains from taxes evaded by these individuals are more significant (Clotfelter, 1983: 363). On the other hand, an increase in tax rates for low-income individuals does not increase noncompliance tendencies to the same extent. This situation reveals that the behavior of individuals, depending on their income level, has a complex structure that goes beyond economic models.

Tax amnesty practices have a controversial place in the context of economic models. Alm and Beck argue that tax amnesties may increase government revenues in the short run. Still, the frequent repetition of these practices may weaken voluntary compliance in the long run by creating an expectation among individuals that “there will be another amnesty anyway” (Alm & Beck, 1991: 55). Such practices may negatively affect tax compliance by weakening trust in the tax system and individuals' perception of ethical responsibility.

In conclusion, although economic models provide an essential framework for understanding the key determinants of tax compliance, they do not explain individuals' behavior. It is clear that external factors such as audits, penalties, and tax rates affect individuals' compliance behavior; however, individuals' intrinsic motivations, ethical values, and their role in the social context should also be considered. In this context, supplementing economic models with social and psychological approaches will allow for a more comprehensive understanding of the multidimensional nature of tax compliance.

3.3. Social Norms and Cultural Approaches

In the academic literature where tax compliance is comprehensively discussed, it has been frequently emphasized that individuals' economic behaviors are shaped not only by rational expectations but also by social norms and cultural codes. The normative structures of societies that have developed over the historical process and determine individuals' behaviors directly affect individuals' perceptions and attitudes toward taxes. In this context, an interdisciplinary perspective is required to understand the effects of social norms and cultural approaches on tax compliance (Alm & Torgler, 2006: 225).

Social norms ensure that individuals follow behavioral patterns accepted by others. This normative framework is critically essential in collective actions such as tax compliance. For

example, Alm and McClelland's experimental studies have shown that individuals take into account not only criminal sanctions but also widespread tax payment behaviors in society in their tax compliance decisions (Alm et al., 1992: 24). It is seen that the social environment they live in has a decisive effect on individuals' behaviors and that social norms direct these behaviors.

Cultural approaches aim to understand the value systems and behavioral models deeply rooted in the social structure. Comparative studies, especially between countries, reveal that cultural diversity creates significant differences in tax compliance. For example, Alm and Torgler, in light of studies conducted in the United States and European countries, determined that the effect of social norms on tax compliance varies from country to country. According to these studies, voluntary tax compliance increases in countries with a higher level of "tax morality" (Alm & Torgler, 2006: 233). In this context, it is clear that tax policies developed must take into account different cultural structures and norms to produce effective results.

The findings that individuals experience a positive acceleration in tax compliance indicators as social norms strengthen emphasize the role of providing a normative framework in increasing tax compliance. The "slippery slope framework" developed by Kirchler, Hoelzl and Wahl addresses tax compliance in the context of two essential factors: trust in authority and the power of authority. According to this approach, substantial authority and a high level of trust create a synergy that increases tax compliance (Kirchler et al., 2008: 214). The importance of social norms and trust-based approaches is considered the cornerstone of policies that encourage voluntary tax compliance by individuals.

3.4. Institutional Approaches

One of the most important factors affecting tax compliance is the efficiency, transparency, and understanding of justice of tax administrations. The state's institutional structure and functioning directly shape individuals' perceptions of the tax system and, accordingly, their compliance behaviors. The efficiency of tax administrations in tax collection processes is of critical importance not only in terms of ensuring financial stability but also in terms of encouraging individuals' voluntary compliance tendencies. Frey and Feld argue that the psychological contracts established between individuals and the state are one of the main factors determining tax payment behaviors (Frey & Feld, 2002). In this context, the state's transparent, accountable, and fair management approach is decisive in increasing individuals' voluntary compliance behaviors.

Understanding justice in institutional structures is another important factor that deeply affects individuals' motivations for tax payments. A fair tax system enables individuals to fulfill their economic obligations and strengthens the bond of trust between the state and the individual. Luttmer and Singhal stated that individuals' voluntary compliance rates are significantly high in societies where tax liabilities are distributed relatively and public resources are used efficiently (Luttmer & Singhal, 2014: 155). On the other hand, in societies where corruption is widespread, public resources are mismanaged, or the tax burden is distributed unfairly, individuals' voluntary compliance behavior weakens; this situation harms the state's tax collection capacity.

The compliance of tax administrations with the principles of transparency and accountability is one of the cornerstones of individuals' trust in the state. Torgler states that individuals' confidence in the tax system strongly determines tax compliance behaviors (Torgler, 2007: 101). In this context, a transparent management approach not only increases individuals' loyalty to the state but also contributes to the sustainability of the tax system by strengthening the legitimacy of the state. For example, the perception that public expenditures are not effectively controlled or that taxes are used for wrong purposes weakens individuals'

loyalty to the tax system (Bird & Zolt, 2005: 1691). This situation negatively affects voluntary compliance rates and the social perception of the state's fiscal authority.

Institutional approaches also focus on the forms of communication between tax administrations and taxpayers. The fact that tax administrations present simple and understandable regulations instead of complex and difficult-to-understand legislation positively affects individuals' voluntary compliance behaviors. James and Alley state that the complexity of the tax system increases individuals' compliance costs and that this triggers tax evasion tendencies (James & Alley, 2002: 36). Therefore, a simple and understandable tax system can increase compliance rates by allowing individuals to fulfill their obligations to the state more easily.

As a result, tax administrations' efficiency, transparency, and fairness play a central role in individuals' perceptions of the tax system and, accordingly, in their compliance behaviors. A transparent and accountable management approach increases tax collection efficiency and strengthens individuals' trust in the state and their sense of social commitment. In this context, structuring institutional reforms to encourage individuals' voluntary compliance behaviors is considered an indispensable element for a sustainable tax system.

4. Strategies and Policies to Increase Tax Compliance

Strategies and policies developed to increase tax compliance are generally shaped by individuals' attitudes toward economic incentives, penal mechanisms, and voluntary compliance processes. In order to increase the effectiveness of these strategies, the literature focuses on elements such as inspection, information, transparency, and justice, as well as approaches that encourage voluntary compliance. The different dimensions of these strategies are discussed below.

4.1. Tax Audit and Penalties

Tax inspection and penal mechanisms are considered to be one of the most effective methods used historically to ensure tax compliance. While these methods aim to deter individuals' tax evasion behaviors and increase tax compliance, they generally focus on external pressures and coercive policies. The classical economic model developed by Allingham and Sandmo suggests that individuals shape their tax compliance decisions in light of economic variables such as the probability of inspection, severity of penalties, and tax rates (Allingham & Sandmo, 1972: 324). According to this model, the deterrent effect of penalties and the perceived certainty of inspections play an important role in individuals' calculation of tax evasion risk. However, this approach is insufficient to explain voluntary compliance behaviors since it bases individuals' behaviors solely on economic rationality. Yitzhaki stated that individuals' tax evasion behaviors are affected not only by economic but also by ethical and social factors (Yitzhaki, 1974: 202). In this context, it is stated that increasing penalties can create fear-based compliance in individuals, but this situation can weaken voluntary compliance by damaging trust in the state in the long term (Alm & Torgler, 2011: 641).

Increasing the frequency of tax audits can create deterrence in the short term; however, such policies can make a psychological burden on individuals in addition to economic and administrative costs. Slemrod emphasizes that excessive audit-oriented approaches strengthen the perception of an "oppressive state" in individuals and the long-term negative effects of this perception on tax compliance (Slemrod, 2007: 31). In addition, such policies can weaken individuals' sense of ethical responsibility and loyalty to the state. The perceived certainty of audits may cause individuals to exhibit compulsory compliance behavior instead of voluntary compliance (Kirchler et al., 2008: 211).

In cases where punitive approaches are ineffective, policies that ensure that individuals perceive paying taxes as a civic duty are more effective. Frey and Torgler state that individuals' trust in the state and ethical values provide a stronger incentive for compliance than punitive methods (Frey & Torgler, 2007: 142). The direct association of taxes with public services is an important element that positively affects individuals' perceptions of the tax system and increases voluntary compliance. In this context, the fair and transparent operation of the tax system supports individuals' voluntary compliance tendencies (Bird et al., 2008: 92).

In this context, audit and punishment mechanisms can provide particular effectiveness in increasing tax compliance; however, these methods need to be supported by mechanisms that strengthen individuals' perceptions of ethical and social responsibility. Approaches that encourage voluntary compliance can provide more sustainable results than methods based on punishment. Therefore, tax policies should be designed to create a sense of belonging and trust in individuals rather than being built solely on audits and penal sanctions.

4.2. Information Campaigns and Education

Information campaigns and education programs are the most important strategies for encouraging voluntary compliance and increasing individuals' awareness about the tax system. Torgler and Schneider state that citizens' better understanding of the tax system and the direct association of taxes with public services have positive effects on individuals' tax payment behaviors (Torgler & Schneider, 2009: 30). Such programs not only eliminate information deficiencies but also ensure that individuals perceive paying taxes as a social responsibility. In particular, the perception of a transparent system where tax revenues are transformed into public benefit strengthens individuals' voluntary compliance tendencies.

Information campaigns are significant for low-income groups and individuals with low levels of education. Considering that tax non-compliance rates are generally higher in these groups, increasing compliance with information-based strategies seems possible. Alm and Martinez-Vazquez emphasize that individuals with low-income levels tend to be non-compliant due to the complexity of the tax system and lack of information and that a simplified tax narrative can be effective for such individuals (Alm & Martinez-Vazquez, 2007: 122). Increasing individuals' trust in the tax system through such programs by tax administrations is considered a long-term strategy that encourages voluntary compliance.

The literature also frequently emphasizes that educational programs have a permanent effect, especially on young individuals. Torgler states that financial education given at an early age strengthens individuals' perception of ethical responsibility, and this situation is reflected in voluntary compliance behaviors at later ages (Torgler, 2007: 103). In this context, including financial responsibility and tax awareness issues in curricula is considered a tool that increases tax compliance in the long term.

Associating taxes with public services concretely allows individuals to see that their taxes are transformed into social benefits. Alm and Torgler emphasize that citizens being able to see how their taxes are reflected in public services creates a positive perception of the tax system and encourages compliance (Alm & Torgler, 2011: 642). Such an approach enables individuals to develop a positive attitude towards taxes and increases trust in the tax system. Communication campaigns that emphasize the concrete effects of taxes, especially in financing public projects, are considered an effective method of strengthening tax awareness (Frey & Torgler, 2007: 143).

In this context, information campaigns and education programs are important tools that increase individuals' perceptions and knowledge about the tax system and encourage voluntary compliance. Increasing tax awareness in individuals with these strategies by tax

administrations will contribute to increasing tax compliance at the individual and societal levels. In this context, it is clear that information-based policies can produce more sustainable results compared to punitive methods.

4.3. Tax System Transparency and Fairness

A transparent and fair structure in the tax system stands out as one of the most critical elements that encourages voluntary compliance by increasing individuals' trust in the state. Transparency eliminates the uncertainties that individuals may encounter in fulfilling their tax obligations, while justice ensures that these obligations are distributed equally and fairly to all segments of society. In this context, Slemrod states that the complexity of the tax system creates disharmony in individuals and that a simple and understandable system supports voluntary compliance (Slemrod, 2007: 38). A complex tax legislation can increase individuals' tendency to disharmony by making the process of filling out tax returns more complicated, and this can negatively affect individuals' perceptions of the tax system. Therefore, it is important to simplify the legislation, make it accessible, and make arrangements more straightforward for individuals to fulfill their obligations using understandable language.

The practical and fair use of public resources is another important factor that increases individuals' trust in the tax system. The transparency of public expenditures and the clear demonstration that these expenditures are transformed into social benefits create a sense of confidence in individuals that taxes contribute to public services. Bird and Zolt state that voluntary compliance rates are higher in societies with low corruption rates because individuals see that their taxes are used correctly and effectively (Bird & Zolt, 2005: 1693). On the other hand, it has been observed that in societies where corruption is widespread, individuals' trust in the tax system weakens, and this situation negatively affects voluntary compliance behaviors. In countries where the perception of corruption is high, individuals may need more motivation to fulfill their tax obligations, believing that taxes are being misused or not spent for the public good.

A transparent management approach increases individuals' trust in the tax system and strengthens the state's fiscal authority and social legitimacy. Strengthening the state's accountability mechanisms contributes to individuals developing positive attitudes toward the state, and this plays a vital role in encouraging voluntary compliance. In particular, precise management of the public budget, effective monitoring of expenditures, and a clear indication of the areas in which the public uses taxes are among the elements that reinforce individuals' trust in the state. Alm and Martinez-Vazquez state that the perception that public resources are being misused seriously weakens voluntary compliance behavior in individuals and that such a perception harms the state's long-term tax collection capacity (Alm & Martinez-Vazquez, 2007: 122). Therefore, the transparency and justice of the tax system play a fundamental role in encouraging individuals' voluntary compliance behavior. Increasing trust in the state and demonstrating that the taxes paid by individuals are spent for the public good strengthens commitment to the tax system and ensures the sustainability of long-term compliance policies.

4.4. Approaches to Encourage Voluntary Compliance

Approaches that encourage voluntary compliance in increasing tax compliance can create longer-term and more sustainable effects than methods of punishment and auditing. Voluntary compliance is based on individuals perceiving tax payment not only as a legal obligation but also as a social responsibility and ethical behavior. Such approaches strengthen individuals' loyalty to the state and provide individual and social benefits by making compliance behavior a norm. Frey and Feld emphasize that the trust individuals feel towards

the state is one of the most important elements that encourage voluntary compliance behavior (Frey & Feld, 2002).

Frequently repeated practices such as tax amnesty are among the elements that weaken voluntary compliance. Frey states that tax amnesty programs can negatively affect tax payment behavior by creating an expectation in individuals that "a new amnesty will come out anyway" (Frey, 1997: 84). In contrast, rewarding and encouraging honest taxpayers is suggested as a more effective strategy to increase voluntary compliance. Torgler states that incentive programs for honest taxpayers positively affect individuals' tax payment behaviors and strengthen tax compliance at the societal level (Torgler, 2007: 105). For example, incentives such as tax deductions for taxpayers who pay taxes regularly or awards that the public respects can reinforce individuals' voluntary compliance behaviors.

To increase voluntary compliance, transparent use of public resources and sharing the effectiveness of expenditures with society are also critical. Alm and Martinez-Vazquez state that voluntary compliance rates increase significantly in societies where individuals can see how their taxes are reflected in public services (Alm & Martinez-Vazquez, 2007: 122). Information campaigns emphasizing that public services, especially health, education, and infrastructure, are financed by taxes can increase individuals' trust in the tax system. Such trust contributes to individuals' perception of tax payment behaviors as an ethical responsibility (Luttmer & Singhal, 2014: 153).

The role of social norms and ethical values in encouraging voluntary compliance is frequently emphasized in the literature. Wenzel states that when individuals see themselves as part of a social group, their tendency to comply with the norms of this group increases, and tax compliance is strengthened in this context (Wenzel, 2004: 215). Economic interests, social ties, and ethical responsibilities shape individuals' trust in the state. In this context, policies that aim to increase voluntary compliance should be designed to strengthen individuals' sense of social belonging and ethical responsibility awareness.

Approaches encouraging voluntary compliance offer a long-term strategy that increases individuals' trust in the state, strengthens their ethical values, and makes tax compliance a social norm. Tax administrations adopting a management approach based on transparency and justice principles is essential to supporting individuals' voluntary compliance tendencies. In this context, establishing incentive mechanisms that reward individuals' tax payment behaviors is of great importance for the sustainability of tax compliance.

Conclusion

As a critical concept in ensuring the sustainability of modern public finances, tax compliance is an economic necessity and a social contract. In this context, individuals' fulfillment of their tax obligations is shaped by ethical responsibilities, social norms, and trust in the state, going beyond economic incentives. The economic, social, and psychological dimensions of tax compliance reveal a multidimensional structure that interacts with each other and shapes the behaviors of individuals. The literature review demonstrates that these complex structures should be addressed from different disciplinary perspectives. In the study, the factors affecting tax compliance were addressed from a multidimensional perspective, and it was revealed that evaluating these factors together provides a more holistic view of understanding individuals' tax payment behaviors. Although the importance of inspection and punishment mechanisms in increasing tax compliance is undeniable, it is seen that such policies create temporary compliance based on pressure on individuals and carry the risk of damaging trust in the state in the long term. Instead, strategies that encourage voluntary compliance behaviors of individuals offer a more effective way to establish sustainable tax

systems. How ethical values and social norms guide individuals' behavior demonstrates the decisive role of state-individual relations on compliance.

Although economic models have long been a priority in explaining tax compliance, it has been proven that individuals do not act solely in line with rational interests and that their social and psychological motivations also play a decisive role in decision-making. Although factors such as audit probability, penalty severity, and tax rates may affect individuals' behavior in the short term, they are insufficient to ensure sustainable tax compliance in the long term. Instead, it is understood that approaches that increase individuals' trust in the state and their positive perceptions of the tax payment process are more effective in encouraging voluntary compliance.

Individuals' sense of social belonging and ethical responsibility awareness should be considered in designing policies that promote tax compliance. Making tax payment behavior a norm within society significantly strengthens voluntary compliance. In particular, individuals' sense of belonging to social groups, addressed within Wenzel's social identity theory framework, demonstrates how social ties can support tax compliance. In this context, developing policies that ensure that individuals perceive paying taxes as a civic duty emerges as a fundamental requirement for the sustainability of the tax system.

Control and punishment mechanisms can temporarily increase individuals' compliance behaviors; however, these methods have a limited effect in creating a permanent ethical responsibility and voluntary compliance awareness in individuals. Moreover, punitive approaches can create a sense of pressure in individuals and trigger negative attitudes toward the state. In contrast, policies supported by the principles of transparency and justice increase individuals' trust in the state, establishing voluntary compliance on a permanent and sustainable basis. Clear and concrete information on how tax revenues are reflected in public services positively affects individuals' perceptions of the tax system, supporting the success of long-term compliance policies.

The tax system's complexity is another important factor that increases individuals' compliance costs and triggers non-compliance tendencies. While simplifying tax regulations allows individuals to understand their obligations more efficiently, streamlining administrative processes supports voluntary compliance. In addition, implementing incentive mechanisms such as rewarding honest taxpayers is a factor that positively motivates individuals' tax payment behaviors. In this context, it is understood that individuals' trust in the state and their awareness of ethical responsibility are much more effective in increasing voluntary compliance than methods based on punishment.

The literature demonstrates the decisive role of social norms and ethical values in tax compliance. Voluntary compliance levels have been significantly higher in societies where social ties are substantial, individuals are committed to social norms, and the state exhibits a transparent governance approach. Strengthening the perception that public resources are used fairly and effectively increases individuals' trust in the tax system, encouraging long-term compliance behaviors. In this context, eliminating the perception of corruption and injustice is critical for the success of tax compliance policies.

Policies aimed at increasing tax compliance should be designed with an approach that considers not only the economic motivations of individuals but also their social and ethical contexts. It is necessary to prioritize intrinsic motivations that strengthen individuals' voluntary compliance tendencies, going beyond external factors such as auditing and punishment. Tax administrations' adoption of transparency, justice, and accountability principles stands out as a fundamental element that reinforces individuals' commitment to the state. Thus, the efficiency and sustainability of the tax system can be increased, and individuals' contributions to society can continue more substantially. The evaluations

presented in the study reveal that tax compliance is a multidimensional process shaped by the interaction of economic, social, and psychological factors. These approaches provide a framework that helps understand the behavior of individuals and policymakers can use to make the tax system more effective and sustainable. Future research is expected to continue contributing to the literature by examining these dynamics more deeply in different cultural contexts and through comparative analyses.

Makale Bilgileri	
Değerlendirme	İki Dış Hakem / Çift Taraflı Körleme
Etik Beyan	Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur.
Benzerlik Taraması	Yapıldı – iThenticate
Etik Bildirim	Çalışma etik kurul izni gerektirmemektedir.
Yazar Katkıları	Makale tek kişi tarafından kaleme alınmıştır.
Çıkar Çatışması	Çıkar çatışması beyan edilmemiştir.
Finansman	Bu araştırmayı desteklemek için dış fon kullanılmamıştır.
Telif Hakkı & Lisans	Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmaları CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanmaktadır.
Yapay Zekâ Beyanı	Bu çalışmanın hazırlanmasında yapay zekâ araçlarından faydalanılmamıştır.

Article Information	
Evaluation	Two Outside Referees / Double-Sided Blinding
Ethical Statement	It is hereby declared that scientific and ethical principles were followed during the preparation process of this study and that all studies utilized were indicated in the bibliography.
Similarity Scanning	Done – iThenticate
Ethical Statement	The study does not require ethics committee approval.
Author Contributions	This study was written by a single author.
Conflict of Interest	No conflict of interest declared.
Funding	No external funding was used to support this research.
Copyright & License	Authors own the copyright of their work published in the journal and their work is published under the CC BY-NC 4.0 license.
Artificial Intelligence Statement	No artificial intelligence tools were used in the preparation of this study.

References

- Allingham, M. G., & Sandmo, A. (1972). Income tax evasion: A theoretical analysis. *Journal of Public Economics*, 1(3-4), 323-338. [https://doi.org/10.1016/0047-2727\(72\)90010-2](https://doi.org/10.1016/0047-2727(72)90010-2)
- Alm, J., & McClelland, G. (1999). Auditing and tax compliance. *Public Finance Review*, 27(2), 146-165. <https://doi.org/10.1177/109114219902700202>
- Alm, J., & Torgler, B. (2006). Culture differences and tax morale in the United States and in Europe. *Journal of Economic Psychology*, 27(2), 224-246. <https://doi.org/10.1016/j.joep.2005.09.002>
- Alm, J., & Torgler, B. (2011). Do ethics matter? Tax compliance and morality. *Journal of Business Ethics*, 101(4), 635-651. <https://doi.org/10.1007/s10551-011-0761-9>
- Alm, J., McClelland, G. H., & Schulze, W. D. (1992). Why do people pay taxes? *Journal of Public Economics*, 48(1), 21-38. [https://doi.org/10.1016/0047-2727\(92\)90040-M](https://doi.org/10.1016/0047-2727(92)90040-M)
- Bird, R. M., & Zolt, E. M. (2005). Redistribution via taxation: The limited role of the personal income tax in developing countries. *UCLA Law Review*, 52, 1627-1695.
- Bird, R. M., Martinez-Vazquez, J., & Torgler, B. (2008). Tax effort in developing countries and high income countries: The impact of corruption, voice, and accountability. *Economic Analysis and Policy*, 38(1), 55-71. [https://doi.org/10.1016/S0313-5926\(08\)50006-3](https://doi.org/10.1016/S0313-5926(08)50006-3)
- Clotfelter, C. T. (1983). Tax evasion and tax rates: An analysis of individual returns. *The Review of Economics and Statistics*, 65(3), 363-373. <https://doi.org/10.2307/1924181>
- Feld, L. P., & Frey, B. S. (2002). Trust breeds trust: How taxpayers are treated. *Economics of Governance*, 3(2), 87-99. <https://doi.org/10.1007/s101010100032>
- Frey, B. S. (1997). *Not Just for the Money: An Economic Theory of Personal Motivation*. Edward Elgar Publishing.
- Frey, B. S., & Feld, L. P. (2002). Deterrence and morale in taxation: An empirical analysis. CESifo Working Paper Series No. 760. CESifo Group.
- Frey, B. S., & Torgler, B. (2007). Tax morale and conditional cooperation. *Journal of Comparative Economics*, 35(1), 136-159. <https://doi.org/10.1016/j.jce.2006.10.006>
- Grasmick, H. G., & Bursik, R. J. (1990). Conscience, significant others, and rational choice. *Law and Society Review*, 24(4), 837-861. <https://doi.org/10.2307/3053861>
- James, S., & Alley, C. (2002). Tax compliance, self-assessment, and tax administration. *Journal of Finance and Management in Public Services*, 2(2), 27-42.
- Kirchler, E., Hoelzl, E., & Wahl, I. (2008). Enforced versus voluntary tax compliance: The "slippery slope" framework. *Journal of Economic Psychology*, 29(2), 210-225. <https://doi.org/10.1016/j.joep.2007.05.004>
- Luttmer, E. F. P., & Singhal, M. (2014). Tax morale. *Journal of Economic Perspectives*, 28(4), 149-168. <https://doi.org/10.1257/jep.28.4.149>
- Slemrod, J. (2007). Cheating ourselves: The economics of tax evasion. *Journal of Economic Perspectives*, 21(1), 25-48. <https://doi.org/10.1257/jep.21.1.25>
- Torgler, B. (2007). Tax compliance and tax morale: A theoretical and empirical analysis. *Edward Elgar Publishing*. <https://doi.org/10.4337/9781847207203>
- Torgler, B., & Schneider, F. (2009). The impact of tax morale and institutional quality on the shadow economy. *Journal of Economic Psychology*, 30(2), 228-245. <https://doi.org/10.1016/j.joep.2008.08.004>
- Wenzel, M. (2004). An analysis of norm processes in tax compliance. *Journal of Economic Psychology*, 25(2), 213-228. [https://doi.org/10.1016/S0167-4870\(02\)00168-X](https://doi.org/10.1016/S0167-4870(02)00168-X)
- Yitzhaki, S. (1974). A note on income tax evasion: A theoretical analysis. *Journal of Public Economics*, 3(2), 201-202. [https://doi.org/10.1016/0047-2727\(74\)90037-1](https://doi.org/10.1016/0047-2727(74)90037-1)

MAU
PRESS

Artuklu Kaime

The Ideological Contextual Knowledge of Da'wah Discourse and The Institutionalization of Da'wat¹

Taylan Can Doğanay | 0000-0002-9660-1542 | taylancandoganay@gmail.com

Karamanoğlu Mehmetbey University, Faculty of Economics and Administrative Sciences,
Department of Political and Social Sciences, Karaman, Türkiye

ROR ID: <https://ror.org/037vvf096>

Date of Submission 16.12.2024
Date of Acceptance 16.03.2025
Date of Publication 27.03.2025

Citation

Doğanay, T. C. (2025). The ideological contextual knowledge of da'wah discourse and the institutionalization of da'wat, *Artuklu Kaime*. 15, 61-78.

Abstract

This study examines the historical and ideological context of Da'wah discourse, addressing its role in the social and political transformations of Islam. Da'wah discourse, shaped by the expansion of the Islamic world and socio-economic changes, has provided an ideological framework that strengthens the unity and resilience of Muslim societies. The concept of Da'wah, developed through the Prophet Muhammad's mission, evolved into influential discourse and organizational forms at an international level in the modern era. Organizations such as Rabitat al-Alam al-Islami and Jamaat-e-Islami have deepened the social and political representation of Da'wah discourse, creating a multidimensional platform for identity and solidarity among Muslim communities. In this context, the study analyzes the historical process that defines the modern ideological and cognitive coordinates of Da'wah discourse.

Keywords: Political and Social Science, Ideology, Islamism, Discourse

Highlights

- Da'wah discourse serves as a strategic tool for fostering unity and resilience in Muslim communities amid socio-political change.
- Modern Da'wah organizations like Rabitat al-Alam al-Islami and Jamaat-e-Islami play key roles in shaping Muslim identity and political engagement.
- Understanding the historical and ideological evolution of Da'wah can inform contemporary efforts to strengthen transnational Islamic solidarity.

¹ This study was produced from the doctoral thesis named "Discourse of El-Dave in Turkish Political Life: A Qualitative Analysis on the Election Declarations of the Political Parties Belonging to the National View Movement".

Dava Söyleminin İdeolojik Bağlam Bilgisi ve Davetin Kurumsallaşması²

Taylan Can Doğanay | 0000-0002-9660-1542 | taylancandoganay@gmail.com

Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Siyaset ve Sosyal Bilimler Anabilim Dalı, Karaman, Türkiye

ROR ID: <https://ror.org/037vfvf096>

Geliş Tarihi 16.12.2024
Kabul Tarihi 16.03.2025
Yayın Tarihi 27.03.2025

Öz

Bu çalışma, dava söyleminin tarihsel ve ideolojik bağlamını inceleyerek, İslam'ın sosyal ve siyasal dönüşümlerindeki rolünü ele almaktadır. Dava söylemi, İslam coğrafyasının genişlemesi ve siyasi-ekonomik değişimlerle şekillenmiş, Müslüman toplumların birliğini ve direncini pekiştiren bir ideolojik çerçeve sunmuştur. Hz. Peygamber'in risaletiyle gelişen dava anlayışı, modern dönemde uluslararası düzeyde etkili söylem ve örgütlenme biçimlerine evrilmiştir. Rabitat al-Alam al-İslami ve Cemaat-i İslami gibi teşkilatlar, dava söyleminin sosyal ve siyasal temsilini derinleştirerek, Müslüman toplumlar için çok boyutlu bir kimlik ve dayanışma zemini oluşturmuştur. Araştırma bu bağlamda, dava söyleminin modern ideolojik bilişsel koordinatı belirleyen tarihsel süreci analiz etmektedir.

Anahtar Kelimeler: Siyaset ve Sosyal Bilimler, İdeoloji, İslamcılık, Söylem

Öne Çıkanlar

- Dava söylemi, sosyo-politik değişimler karşısında Müslüman topluluklarda birlik ve direnci güçlendiren stratejik bir araç olarak hizmet etmektedir.
- Rabitat al-Alam al-İslami ve Cemaat-i İslami gibi modern dava teşkilatları, Müslüman kimliğinin ve siyasi katılımın şekillenmesinde önemli roller üstlenmektedir.
- Dava söyleminin tarihsel ve ideolojik evrimini anlamak, çağdaş İslami dayanışmayı güçlendirme çabalarına yön verebilir.

Atıf Bilgisi

Doğanay, T. C. (2025). The ideological contextual knowledge of da'wah discourse and the institutionalization of da'wat, *Artuklu Kaime*. 15, 61-78.

² Bu çalışma, "Türk Siyasal Hayatında Dava Söylemi: Milli Görüş Hareketine Mensup Siyasi Partilerin Seçim Beyannameleri Üzerine Nitel Bir Analiz" adlı doktora tezinden üretilmiştir.

Introduction

The Da'wah discourse represents a level of consciousness with a foundational, constructive, and organizing mission, enabling Muslims to reorganize themselves politically, socially, and economically both within and beyond the Islamic world while preserving their intellectual and historical identity. In this context, it is understood that the intellectual and historical ruptures and continuities of Da'wah discourse occur within specific categories. The continuity of Da'wah discourse is evident in the category of meaning, where the Qur'an and Hadith, as the primary sources of faith, worship, morality, and principles in Islam, reinforce adherence to Islam and its teachings. However, ruptures associated with modernization and political orientations are observed in the intellectual and historical categories. These ruptures are characterized by the evolution from the ideal of a universal Islamic order to the construction of local-cultural and religious de facto political structures, the organization of related ideological movements, and the formation of various stages among Islamic societies.

This study examines the Da'wah discourse, which holds a unique place within the experiences of Muslim societies formed at different times. The primary research question is, "What is Da'wah?" With the engagement of Islam's role in shaping social conditions and consciousness, the inquiry extends to, "What does Da'wah mean?" The investigation of the ontology and etymology of the concept of Da'wah reveals the term Da'wat as the primary representation of Da'wah discourse, even though its relationship to discourse was not initially established. In this context, the Qur'an and Hadith are analyzed as the objects of study in the category where the continuity of Da'wah discourse is observed, providing an analysis of the concept of Da'wah and intellectual contextual knowledge.

Additionally, this study adopts a qualitative method based on discourse analysis to examine the historical and ideological context of Da'wah discourse. It explores how discourse is shaped, gains meaning, and becomes institutionalized through social and political transformations. Drawing on the approaches of theorists such as Teun A. van Dijk, Norman Fairclough, and Michel Foucault, the study identifies the ideological positioning and content of Da'wah discourse. A contextual analysis is conducted using texts, historical documents, and discourse practices that shape Da'wah discourse. Additionally, fundamental Islamic sources such as the Qur'an and Hadith are considered primary reference points for understanding the continuity and transformation of the discourse. Beyond discourse analysis, the study also examines how the ideological structure of the discourse has been constructed throughout history and how it has been utilized by different actors, taking cognitive, social, and political contexts into account.³

According to Dijk (2003: 7-10), the reproduction of ideologies takes place through daily social practices. Among all practices that can produce intellectual or behavioral outcomes, discourse plays a decisive role in the production of ideologies. Ideology is produced and distributed within society depending on the use of language. The determinative aspect of discourse lies in its ability to directly influence meaning and context, and at times alter meaning independently of contextual information. According to Hall (2009: 15), meaning and interpretation are directly related to context, that is, to historical conditions. According to Fairclough (2001: 71-72), in the relationship between an ideology and language, the roles of individuals as subjects of ideologies, within the context of social cognition and practices, are specifically encoded through representations, as noted by Dijk. These codes structurally permeate the ideological structure of discourse. Meaning, context, representation, and text—embodying all these elements—are the components of analysis for this ideological structure.

3 Dominique Lecourt, *Bilim Felsefesi*, çev. Işık Ergüden (Ankara: Dost Yayınevi, 2013), 10-12.

According to Dijk (2008: 234), while there may be an articulation between discourse and ideology, discourse itself may not necessarily be ideologically based. The ideological structure referred here involves the internal dimensions of cognitive comprehension. To interpret the ideological structure of discourse, it is essential to identify representations, clarify meaning and contextual knowledge, and determine the ideological direction. This is because discourse selects the most suitable primary pathway among complex cognitive patterns based on its purpose.

Teun V. Dijk's definition of discourse is particularly illuminating at this point. Although a universally accepted definition of discourse is not yet sufficient, within a generalizable framework, discourse can be defined as a way of using language; it is interpreted by focusing on who uses the language and how, in the context of the associated background information. According to Dijk (2008: 115-118), for this interpretation to be possible, it is necessary to analytically link interactions, belief systems, and their transformations. The constructive and constitutive aspect of discourse depends on the degree of its power. Analyzing this is possible through the examination of the ideological structure, as discourse represents the materialized space of all significant agendas in social and political life through language. In this context, Teun V. Dijk emphasizes that discourse is not merely about syntax; it also concerns social and political movements. For this reason, social phenomena such as ideology, identity, domination, power, class, hegemony, and authority are topics of interest for discourse. As Dijk (2005) states, discourse should directly focus on the establishment of asymmetrical social and political power relations, the construction and normalization of these interconnected structures, their political legitimization, the establishment of authority, and consequently, the dynamics of power struggles.

Meaning is the most complex and significant aspect of ideological discourse and discourse integrity. It is related to the contextual knowledge of discourse and produces various representations. Chilton (2005: 23) states that fixing meaning is quite challenging because it is linked to knowledge and expectations. From the moment discourse is produced, it inherently interacts with the limitless knowledge of individuals, influencing meanings.

Saussure (1998: 53-66) emphasizes the potential for discourse to detach from its context due to disruptions and the impact of radical historical change. At the center of this impact lies the notion that practices of meaning-making contribute to the construction of subjects and realities within social and political domains (Saussure, 1998: 74). However, contextual knowledge enables meaning to be identified within a framework.

Teun V. Dijk argues that discourse should be defined not only in terms of the political and social context in which it occurs but also as a cognitive/mental representation or model. According to Dijk (2005: 78), while these mental models are individually related to the use of language, they can construct general knowledge about social and political reality. What Dijk particularly emphasizes in this context is the constructive role of discourse through historical dimensions and previously conveyed information. Therefore, to understand, describe, and explain a discourse, it is necessary to uncover its context. The fundamental assumption supporting this necessity of context is the social and cultural sharing of all meanings represented in social memory. Identifying this requires broadly defining the process of contextualization.

Fairclough states that discourse developed as a response to traditional methodological approaches in social science. The first factor that surpasses this traditionalism in addressing social and political practices in the context of language is the acceptance of the relationship that the text establishes with social and political life and with discourse (Blackledge, 2005: 361).

Teun V. Dijk (2001: 108) emphasizes that the most critical component in establishing, affirming, and legitimizing power relations is the text. Through text, ideological positions cannot be denied; rather, they are defined and defended.

Discourse, through the mediation of language, may or may not be synchronous within the text. According to Wodak, this is due to the changing social and political spheres of action that are interconnected and influential. These spheres of action are encompassed by the text. Weiss and Wodak (2005: 123-127) establish specific levels for interpreting discourse integrity as coherently as possible.

The first level involves shared aspects within immediate language and text. The second concerns the similarities or differences between expressions, texts, genres, and discourses. The third considers the variables within the external situation/context as disruptions. The fourth level involves the socio-cultural and historical contexts embedded within discourse.

Chilton (2005) highlights a fundamental distinction when defining discourse. According to Chilton, discourse is conceptualized as the use of language or language in use, thus pointing to a clear differentiation between language and discourse. Today, social and political studies often focus on multilingualism, demonstrating that language use establishes belief systems, constructs thought systems, builds socio-cultural structures, and regulates the hierarchy of asymmetric power relations within societies.

Turning to the theoretical background, Gramsci (1986) explained the hierarchy of power relations through ideology in Marxist political theory, emphasizing the constructive role of discourse in the struggle for hegemony. This implies that attitudes and behaviors toward language cannot be limited to language as a mere communication tool (Blackledge, 2005: 134).

The connection between language and ideology is also closely related to the creation of new domains by nation-state ideologies. The perceived natural bond between language and nation creates new contexts that allow discourse to be articulated with different ideologies. Hegemony, national consciousness, and identity construction can thus be linked to discourse. The construction of national identities emphasizes the importance of a shared sense of belonging, and more specifically, the underlying reason for political organizations aligning with nation-state ideology lies in the use of language within the relationship between discourse and ideology (Blackledge, 2005: 41).

According to Althusser (2000: 43), ideology materializes through language, producing its own content and form. This process fully manifests in the establishment and institutionalization of the political realm through subjects constructed as a result of cognitive processes.

Foucault (2014: 61-63), in his conceptualization of the subject, also addresses language and ideology within the dynamics that produce power in modern societies. Foucault defined discourse as a modern process that, through knowledge, objectifies the subject, enabling power to transcend society and political institutionalization, thus generating political identity. However, in societies where nation-state ideology has not taken root, a sense of belonging may fall under the hegemony of a different ideological language that transcends the identities offered. In Islamic societies, especially after World War II, the structural transformations of political institutions are often linked to this factor, as seen in the perceived clash of civilizations. The strong consciousness of Muslim identity, surpassing the offered national identity, reflects a discourse representing a broader domain (Mayr, 1998: 10-11).

Richardson addresses two perspectives on the characterization of Islamic societies as the "other" in contrast to the West (Blackledge, 2005: 41). The first is that Western societies are not defined by national identities, which separates Muslims from the "us" of Western

societies. The second is the difference in values and beliefs of Islam, which shapes the moral perceptions of Muslims, creating a distinction on a conscious level.

In this context, the ideological positioning of discourse, as Fairclough (2015: 121-124) suggests, occurs through the encapsulation of language and the systematic embedding of ideology into textual forms. In Western countries, the practices of Muslim Pakistani or Bangladeshi communities, such as speaking minority languages, maintaining ethnic clothing traditions, arranging marriages in accordance with their values, regularly attending Friday prayers, or attempting to establish structures for Islamic education, are often reduced to oppositional stances in the public sphere. According to Adrian Blackledge, this situation can be explained through the ideological positioning of discourse.

Fairclough (1995) offers another explanation for the ideological positioning of discourse, describing it in terms of textual chains. This refers to the intertwining of different contexts, the diversification of fields of action, and the transformation and displacement of texts, resulting in the stabilization of meanings. However, Fairclough argues that language is inherently social. Political and social groups possess specific meanings, as well as representations of these meanings, that constitute their beliefs and values. Therefore, ideologies materialize through language as a practical activity that defines situations. In this sense, language is both political and social.

In the context of discourse, language, according to Fairclough (1995; 2001; 2015), involves power struggles. The use of language is determined by society and is directly connected to social cognition and practices. The use of language that materializes ideology allows the ideological positioning of discourse to be interpreted. This structure, which also constitutes the order of discourse, is related to the political domain. Power struggles can be seen as asymmetrical power relations. In this context, discourse, in terms of social cognition and practices, is a product of contexts and situations where representations become distinct.

Situations are concepts shaped by common sense and experienced in connection with social and political realities (Blackledge, 2005: 66). In the context of practices where social and political actions are carried out, discourse integrity and ideology cannot be fixed, as they are influenced by situations and cognition (Laclau & Mouffe, 1992: 37). They are always shaped by beliefs and attitudes. When considering the discursive reproduction of language and ideology, it is expected that individuals act in ways aligned with social and political realities.

Situations and cognition, related to the organizing function of discourse, can be defined as a set of learned tendencies and behaviors. They represent a culturally instilled way of being, particularly in the context of legitimizing political identities, where situations and social cognition also serve as the drivers of a dynamic tension.

Throughout history, the expansion of the Islamic world and the impact of economic and political changes have also driven transformations within Islamic societies. Political organizational forms linked to structural changes in political systems during the modernization process brought traditional political thought and culture into social memory while introducing new political and social institutions in the nineteenth century.

It has been observed that in various periods and regions, under different modern political orientations, Da'wah in the Islamic world has enabled Muslims to reorganize themselves in political, social, and economic spheres and to preserve their identity in the face of intellectual and historical "others." If this is not a form of consciousness, then what is it? In this context, under the topics addressing Da'wah, the question "What is Da'wah?" has been explored through the lens of "What does Da'wah mean?" in relation to Islam's role in shaping social conditions and political identity/consciousness.

As a result of investigating the etymology of the concept of Da'wah, two primary concepts have been identified in Islam that determine the actions of a Muslim both individually and socially. These concepts, which influence the motives of Da'wah discourse through their intellectual and historical roots, are "da'wat and dai." In particular, the concept of da'wat, both in terms of its origin and its contextual knowledge, provides a restrictive analytical framework for understanding the situational and multi-dimensional representations of Da'wah discourse within and in opposition to nation-state ideology since the 20th century. In this context, the Qur'an and Hadiths have been considered the primary objects of analysis for examining the concept of Da'wah through the lens of da'wat.

3.1. The Etymology of Da'wah

Da've is the Arabic equivalent of the word *dava*, which it closely resembles. The plural forms of da've are *deavi* and *deava*. The term da've corresponds to the concept of *dava* and means "motto" and "ideal" (Yavuz, 1994: 12). Defined in a sentence as "a path to follow, an ideal, and a principle," the word da've originates from the same root as the word da'wat. In the dictionary, da'wat also means "to invite/call, to address, to pray or curse, to complain, to supplicate," which constitutes the central meaning of the concept of *dava* (Çağrıçı, 1994: 16).

According to the Encyclopedia of Islam (Yavuz, 1994: 12), there are three verses in the Qur'an where the word *dava* (الدعوة) is mentioned. These verses are Al-A'raf 7/5, Yunus 10:10, and Al-Anbiya 21/15.

Al-A'raf, Verse 5: "They had no cry except to say, 'Indeed, we were wrongdoers.'" Yunus, Verse 10: "Their call therein will be, 'Exalted are You, O Allah,' and their greeting therein will be, 'Peace.' And the last of their call will be, 'Praise to Allah, Lord of the worlds.'" Al-Anbiya, Verse 15: "And that cry of theirs ceased not until We made them as a mown field, like the fire."

As seen in these verses, the relationship between the words *dava* and da'wat is quite close. In the verses where the word *dava* appears, meanings associated with da'wat —such as "complaining, supplicating, praying, or cursing"— are also encountered.

Beyond its dictionary meanings, the concept of *dava* is also recognized as a jurisprudential term. Its acceptance as a jurisprudential term narrows its broad lexical meanings, presenting it as a concept that conveys an intellectual and practical call within the scope of Islam's prescriptive rulings on individual and social life, emphasizing the integration of religious knowledge and understanding with practice. The primary reference source for this call is the religion of Islam and the ideal Islamic way of life that serves as a model (Köksal & Dönmez, 2012: 201-210).

The ideal societal way of life modeled on Islamic living is referred to as the "Asr-ı Saadet" period, attributed to the era of the Prophet Muhammad, and is idealized as such. The Qur'an and the life of the Prophet Muhammad are regarded as the sources of this ideal Islamic lifestyle (Özen, 2003: 146).

In the Sunnah of the Prophet Muhammad, *dava* as a jurisprudential term refers to "one person demanding their rightful claim from another." This definition commonly highlights the connection between the jurisprudential concept and Islamic rulings. This association stems from the use of the term *fiqh* in relation to Islamic rulings since the eighth century, as a science that examines knowledge based on the Qur'an and Hadith. However, beyond meanings articulated through social practices, the word *fiqh* in its lexical sense means "to know something, to understand it well and completely, to comprehend it deeply," and as a concept, it signifies "living and upholding the religion of Islam in its entirety, grounded in the Qur'an and Hadith" (Öz, 2016: 197-198).

After the death of the Prophet Muhammad, the cessation of revelation, the inability to subject *ijihad* regarding legal-practical matters to the supervision of revelation, and the increase in intercultural interactions among Muslims, leading to greater diversity in Islamic lifestyles (Köksal & Dönmez, 2012: 201, 205, 209), gave rise to the categories of thought and practice in Islamic understanding and living.

The intellectual and historical roots, disruptions, and continuities of Da'wah discourse have also been shaped within these categories. As an anecdotal note, in the modern era, Da'wah, as a discourse integrated with Islamist ideology, has progressed within two streams: intellectual/thought and practical/action, which are distinct yet allow for intersections.

From an intellectual perspective, Da'wah is evaluated within the framework of the relationship between God and humanity, while from a practical standpoint, it is considered on the plane of mindset, where human actions, seen as purposeful and for which individuals are held accountable, are central. This is reflected in the verse: "On that Day no soul will be wronged at all, and you will only be recompensed for what you used to do." (Surah Yasin, 36/54). Ultimately, in the context of action, Da'wah refers to a discourse characterized by actions performed purposefully and for which individuals are held accountable, based on Islamic references. The most general definition of Da'wah as a concept can be expressed as "the struggle and ideal of living and promoting the religion of Islam fully for the sake of Allah, based on the Qur'an and Hadith". As both a discourse and a concept, the primary term defining Da'wah is *da'wat*. Based on the Qur'an, the term *da'wat*, which corresponds to the "Islamic mission" of spreading Islam and the word of Allah by Muslims tasked with its propagation, specifically refers to "a call or proclamation to Islam and the implementation of its principles". As a verb, *da'wat* in Arabic means "to invite or call out". However, fundamentally, the word *da'wat* shares the same root as *da'wa*, and it carries overlapping meanings with the words *dava* and *motto*. In this context, the importance of the concept of *da'wat* lies in its ability to transcend the conceptualization of Da'wah discourse, providing it with strength and awareness.

3.2. Da'wat in the Context of the Sources of Da'wah

The term *da'wat*, which signifies "a call to Islam and adherence to its principles," also encompasses related concepts such as *tabligh* (proclamation), *irshad* (guidance), *amr bi'l-ma'ruf* (enjoining good), and *nahy ani'l-munkar* (forbidding evil), according to the Encyclopedia of Islam (Çağrı, 1994: 16). These terms, in their lexical meanings, convey the idea of inviting to Islam in terms of both application and purpose.

"What is the matter with you that you do not believe in Allah, while the Messenger is calling you to have faith in your Lord? And He has already taken your covenant, if you should [truly] be believers." (Surah Hadid, 57/8).

"O our people! Respond to the caller of Allah and believe in him. He will forgive you your sins and protect you from a painful punishment." (Surah Ahqaf, 46/31).

As stated in Surah Ahqaf, the Qur'an describes the Prophet Muhammad as the "caller to Allah" (*da'iyyallah*), and the responsibility of *da'wat* assigned to him is expressed not only with the command "call" (*ud'u*) but also through terms like "proclaim" (*balligh*), "remind" (*dhakkir*), and "warn" (*andhir*) (Çağrı, 1994: 16). The Prophet Muhammad, described with the attribute of *dai*, is also guided in the methodology of *da'wat*. As mentioned in Surah Nahl (16/125), "Call to the way of your Lord with wisdom and good instruction, and argue with them in the best manner," the task of *ila-yi kalimatullah* (spreading monotheism) is explicitly outlined as the first phase of *jihad*.

One of the most significant aspects of the Prophet Muhammad's *da'wat* activities was expanding its scope systematically and logically, starting with those closest to him and using

methods that addressed the problems of life. In delivering the divine message, the Prophet was initially surrounded by a circle of believers. With the contributions of those around him, the presence of an expanding Muslim community eventually led to the establishment of an Islamic state capable of upholding the rule of Islam.

Historically, as noted by Çağrıncı (1994: 17), the methods of da'wat employed by the Prophet can be seen to consist of four phases: preparation (including his spiritual and moral readiness before prophethood), organizational structuring, mass mobilization, and state-building. As evident in the initial phases of da'wat and the Prophet's proclamation, the ontology of da'wah is inherently political.

Thus, as the Messenger of Allah and the leader of the Islamic state, the Prophet Muhammad initiated the universal mission of da'wat by sending letters of invitation to leaders of other nations, such as the Byzantine Emperor Heraclius, the Coptic ruler of Egypt Muqawqis, and the Persian King Khosrow (Önkal, 2010: 21). These letters marked the beginning of the global da'wat efforts, which would expand rapidly in the subsequent centuries.

The activity of da'wat is not exclusive to Islam. Communicating the belief in the Creator in every realm constitutes the essence of da'wat. As in Islam, all prophets were sent to call their tribes and nations to believe in and worship Allah.

The Qur'an refers to the invitations of the prophets as follows: "We sent Noah to his people, and he said, 'O my people, worship Allah; you have no deity other than Him...'" (Al-A'raf 7/59). "And to 'Ad [We sent] their brother Hud. He said, 'O my people, worship Allah; you have no deity other than Him...'" (Hud 11:50). "And to Thamud [We sent] their brother Salih. He said, 'O my people, worship Allah; you have no deity other than Him. There has come to you clear evidence from your Lord...'" (Al-A'raf 7/73). "And to Midian [We sent] their brother Shu'ayb. He said, 'O my people, worship Allah; you have no deity other than Him...'" (Al-A'raf 7/85). For the final prophet, Muhammad, the Qur'an states:

"O Prophet, indeed We have sent you as a witness and a bringer of good tidings and a warner, and one who invites to Allah, by His permission, and an illuminating lamp." (Al-Ahzab 33/45-46). "Call [people] to your Lord..." (Al-Hajj 22/67). According to these verses, the final prophet and the first caller of Islam, Prophet Muhammad, was explicitly tasked with da'wat in the Qur'an. It is known that the Prophet began delivering his message with the command found in the first two verses of Surah Al-Muddaththir, marking the initiation of his da'wat. The Qur'an provides explicit verses outlining the audience and attributes of da'wat. As stated in Surah Al-An'am (6/19): "This Qur'an has been revealed to me that I may warn you and whomever it reaches." Accordingly, the audience of da'wat includes everyone who encounters the Qur'an and the Messenger of Allah, without distinction, targeting all of humanity as the objective of the call (Önkal, 2010: 24).

Additionally, in Islam, the responsibility of da'wat is not limited to the Prophet Muhammad; the entire ummah is accountable for carrying out this duty (Yılmaz, 1996: 332). The content of da'wat presented by Muslims to its audience consists of the principles of Islam. Although da'wat does not involve coercion in its essence, it includes enjoining good and forbidding evil. Those invited to Islam are not obligated to accept the invitation; however, for those who willingly choose to accept it, the principles of Islam become binding and obligatory. Therefore, religious knowledge and practice carry an inherent commitment to adherence to rules from social and political perspectives.

"Let there be a group among you who call to goodness, enjoin what is right, and forbid what is wrong. It is they who will be successful" (Surah Al-Imran, 3/104).

The association of Islam with peace and tolerance is reflected in its designation as *dinü'd-da've*, meaning "the religion of invitation." Since the spread of Islam and the implementation of its principles are tied to *da'wat* activities, *da'wat* has been considered a personal and communal duty for Muslims in practice, beginning with the *Asr-ı Saadet* for the sake of *i'la-yi kalimatullah* (Çağrı, 1994: 17).

The Prophet Muhammad began his *da'wat* by presenting it to his first wife, Khadijah, those living with him, and Ali. The success of his *da'wat* was greatly influenced not only by his character but also by his sincere faith and devotion to Islam. As his tribe also participated in the *da'wat*, the activity expanded beyond Mecca and its surroundings. In the 8th year of the Hijra, the Prophet sent letters inviting neighboring tribes and state leaders to Islam. Declaring that faith compelled by force and coercion is invalid in Islam, he rejected propagations that incite hatred and animosity as part of *da'wat* activities (Aksu, 2008: 11).

The most important aspect of the Prophet's perspective on *da'wat* to be understood is that Islam's tolerant nature is an essential part of *da'wat*. In the Prophet's hadiths, the significance of *da'wat* is highlighted in warnings about what the *ummah* should avoid.

"Those among the Children of Israel who disbelieved were cursed by the tongue of David and Jesus, the son of Mary. That was because they disobeyed and transgressed. They would not prevent one another from committing evil deeds. How wretched was what they used to do!" (Surah Al-Ma'idah, 5/78-79).

"Yes, either you prevent the oppressor and bring them to the truth, or this situation will also happen to you." In this hadith, the Prophet Muhammad warns his *ummah* by attributing the reason for the division and cursing of the Children of Israel to their failure to refrain from prohibitions they witnessed and experienced. Regarding *da'wat*, apart from the verse in Surah Al-Ma'idah, no other hadith reference from the Prophet is evident. However, adhering to the Prophet's Sunnah is entirely part of *da'wat*.

3.3. Da'wat Activites and Role of the Dai

Muslims have expanded the scope of *Da'wat* activities throughout history, facilitating the spread of Islam and establishing it as the "*dinü-d da'wat*," or the religion of invitation.

The recognition of regions such as Persia, Khorasan, Transoxiana, Egypt, Libya, North Africa, Andalusia, and Anatolia—and from Anatolia to Eastern Europe—as part of Islam's vast geography has been achieved through *Da'wat* activities (Mantran, 1981).

As the scope of *Da'wat* expanded, the spread of Islam to Far Eastern countries like China, Indonesia, Malaysia, and the Philippines, as well as to East African nations like Abyssinia and Somalia, was significantly influenced by Muslim traders engaged in commerce within the growing Islamic geography. Additionally, in the early periods of Islam, those who carried the practice of *Da'wat* included not only merchants but also pilgrims, Sufis in contemplation of Islamic living, and even Muslim captives in wars.

The role of Sufis in *Da'wat* activities, as mystical figures of Islam embodying the principle "Existence as it exists is the Truth" (*Vücut min haysü hüve vücut el-Hak*), holds particular importance. As highlighted in Konevi's works on Sufism, the goals include purifying the heart, perfecting morality, acquiring good traits, and reaching the truth through spiritual struggle (Demirli, 2008: 422).

The early Sufis, who are described as embodying the "lived form of the Qur'an" or perceiving "the unity of existence" (*wahdat al-wujud*) as expressed in the notion "the existence of the entire universe is one; there is no existence apart from the Truth" (Altıntaş, 1986: 102), are noted to have emerged from among the nomadic Turks. It is said that virtuous

individuals living a Sufi-like life, known as "dervishes," enlightened people wherever they traveled. These activities, which date back to the ninth century, are widely believed to have found fertile ground in the regions of Turkistan, Persia, and North Africa.

In addition to the presence of Islam in the ancestral homelands of Turks, such as Bukhara, Samarkand, and Tashkent, the Sufi lives of figures like Ahmed Yesevi, Abd al-Qadir Gilani, Jalal al-Din Rumi, and Yunus Emre are historical realities (Çağrıçı, 1994: 16-19). In Iran and among the Ottomans, Mansur, or Mansur al-Hallaj (d. 858), known as Hallaj-i Mansur, was a prominent Sufi recognized for his state of *istiğrak* (absorption in the essence) and *istihlâk* (self-effacement in purpose). He traveled through Khorasan, Transoxiana, Turkistan, Turfan, and Kashmir, engaging in Da'wat while adhering to Islamic creeds, hadiths, and the Sunnah (Altıntaş, 1986: 73). The name "Mansur," meaning "the victorious," signifies that his mission had achieved success (Uludağ, 1997: 377). Indeed, the greatest honor for the spread of Islam from Central Asia to Anatolia and the Balkans belongs to this group.

The widespread expansion of the Islamic world significantly influenced the course of history both economically and politically. Islamic states took great care to establish a systematic and fair order for trade. Privileges such as tax exemptions appeared attractive, and with the establishment of political stability through principles of just governance, from the twelfth century onward, various cities within Islamic states became centers of cultural interaction (Mantran, 1981). In these cities, activities essential to commerce, such as procurement, import, export, transportation, and storage, necessitated collaboration among merchants, even those of different faiths. Particularly in the early periods of Islamic expansion, professional organizations created by the economic reflections of social solidarity among Muslims who shared common sects and similar physical living conditions became religious and cultural hubs of cooperation. It was observed that merchants of other religions, upon witnessing the unified bonds among Muslims, primarily their Islamic faith, often converted to Islam (Altıntaş, 1986: 102). Muslim merchants played a crucial role in Da'wat activities, leveraging their commercial immunity and sharp intellect. During the Mamluk period, the influence of "Karimi" merchants in spreading Islam was noted in regions such as Sudan, Abyssinia, Sumatra, Java, Malacca, Trinidad, Brunei, Northern Kashmir, Tibet, the Philippines, and Sind. Another significant aspect of this influence was the construction of inns by merchants. These inns, sometimes used as madrasas, mosques, or masjids, were supported by merchants and included establishments like Mihmandarriye and Harrubi. The presence of dervishes in such inns further facilitated the establishment of an extensive network of propagation (Çetin, 2004: 76-80).

Pilgrims traveling long distances and staying at various accommodations on their way to perform Hajj have also played a role in Da'wat activities. In 1382, Ibn Khaldun, who left Tunis for Hajj, first traveled to Cairo, where he was appointed as the Maliki Chief Judge and a lecturer at Zahiriyya-Barkuqiyya. He also became the head of the Baybars Khanqah. On the Hajj route, many scholars who contributed to Islamic thought, like Ibn Khaldun, taught hadith, conducted lessons in fiqh and hadith, and engaged in Da'wat activities in khanqahs (Öz, 2016: 197-198). Hajj is one of the most important elements that strengthens and facilitates the work of the dai (inviter) in Islam. It allows people to come together and build connections in a single place without discrimination based on language, color, or race.

The bond-building nature of Islam stems from its characteristic as the "tolerant true religion." The absence of any intermediary between Allah and His servant in Islam influenced the establishment of Islamic institutions on a foundation of tolerance. Unlike missionary and clergy classes in Christianity, which often pursued organized movements with political and economic aims, Da'wat in Islam has been carried out as an individual responsibility. Nevertheless, there were cases where individuals, known as *du'at* (plural of dai), were trained specifically for Da'wat activities. The transformation of Da'wat into an organizing political

value and its integration into the Da'wah discourse began during the historical processes in which Muslim communities transitioned into statehood (Çağrı, 1994: 17).

During the Umayyad and Abbasid periods, various Shia factions such as the Hashimites, Fatimids, Ismailis, Qarmatians, Batinites, and Druze referred to their uprising activities as Da'wat. This drew Da'wat into the realm of political struggle, transforming it into a center of power (Çağrı, 1994: 19).

After the Prophet Muhammad, who is known as the "caller to Allah" (Da'iyallah), the title of dai was first associated with Mus'ab bin Umayr when the Prophet sent him to Medina to carry out Da'wat. Mus'ab bin Umayr is regarded as the first dai (Cebeci, 2017: 108). During the early period of the Prophet's mission, Mus'ab bin Umayr was among the first group to migrate to Abyssinia. Later, he was appointed by the Prophet at the request of the people of Medina, becoming the first teacher in Islamic history (Algül, 2006: 226).

The recognition of Mus'ab bin Umayr as a teacher and his acceptance as a dai reflects the historical connection between education and the role of the dai. The Suffa, considered the first institution of Da'wat, symbolizes the Prophet's methodology, the tolerance of Islam, and the dedication of the mission.

After the Prophet's migration to Medina, while constructing the Prophet's Mosque (Masjid al-Nabawi), he built a shaded area as shelter for homeless and poor companions. Those who accepted Islam and migrated to Medina in need of assistance were accommodated there. The Prophet personally tended to the needs of the Ahl al-Suffa in the evenings and supported them in becoming self-sufficient. Over time, the Suffa evolved into an educational institution where the Ashab al-Suffa spent their time listening to the Prophet and learning the principles of Islam. Eventually, members of the Ahl al-Suffa were sent to regions where Da'wat activities were needed (Baktır, 2009: 469-470).

3.4. Da'wat Institutions from the Ninth Century to the Ottoman Empire

By the ninth century, the concept of dai had evolved from representing an individual responsibility for Da'wat activities to referring to a trained and qualified individual responsible for conducting these activities methodically (Öz, 1993: 420)

The education of du'at (plural of dai) was deemed essential to ensure they could answer all questions related to Islam and be sufficiently knowledgeable to avoid embarrassment. Du'at were trained in the Qur'an, tafsir and ta'wil, fiqh, all branches of hadith, Da'wat theory, debate methods, religious stories, as well as subjects like logic and physics.

From the twelfth and thirteenth centuries onward, increased emphasis was placed on the training of du'at in every era, underscoring the importance of their Islamic education.

Du'at, who were selected based on specific qualifications and entrusted with Da'wat activities, operated within a hierarchical system led by a supreme leader known as "al-dai al-kabir" (the great dai). In this system, du'at acted on behalf of the imam and were known by titles such as dai-i akbar, dai' al-du'at, dai' al-balag, dai-i mutlaq, and dai-i mahsur. They adhered to the Da'wat hierarchy and methods referred to as al-balag al-akbar (the great proclamation) (Öz, 1993: 420; Rahman, 2003: 157).

When compared in this context, Sufism has, by its origins, represented dedication to Da'wat. Sufis remained loyal to the concept of suffa found in the phrase Ahl al-Suffa, which refers to the companions of the Prophet associated with Suffa. Placing importance on purity and cleanliness, which symbolize being at the forefront of worship before Allah, became a condition for intellectual and practical unity among Sufis. However, Da'wat activities among Sufis did not engage in the struggle of the self nafs.

By the 17th and 18th centuries, propagation activities in the Islamic world were institutionalized and organized.

The Ottoman Empire, in response to Christian missionary activities in Africa, established an organization in Istanbul in the 1870s with the goal of carrying out Islamic Da'wat on the African continent, starting from Uganda. Although this initiative was unsuccessful due to the Ottoman-Russian War of 1878, the organized propagation institution initiated by the Ottomans was re-established in 1910 through the efforts of Rashid Rida (Çağrı, 1994: 17). It is also noted by Merad (1993: 67) that a Da'wat institution was founded on Al-Roda Island in Cairo in 1912, likely the same institution as the one established by Rashid Rida.

The institution established in Cairo under the name Dar al-Da'wat wa'l-Irshad aimed to spread Islam among non-Muslims and to promote a comprehensive understanding of Islam among Muslims.

Institutions like Dar al-Da'wat wa'l-Irshad, which trained du'at (callers), continued to be established in the following years. India became home to the most widespread Da'wat institutions. Among them were Anjuman-i Hamiyyat-i Islam in Ajmer (1910) (Kurtuluş, 1994: 385), Anjuman-i Tabligh-i Islam in Hyderabad (1918) (Konukçu, 1998: 31), as well as Madrasah-i Ilahiyat in Kanpur, Anjuman-i Ishaat wa Ta'lim-i Islam in Punjab, and Anjuman-i Hidayat-i Islam in Delhi, all of which were prominent Da'wat institutions established during the 1910s (Çağrı, 1994: 17-18).

3.5. Major Da'wat Institutions of the Modern Era and Their Impact on Da'wah Discourse

As noted, it can be said that Da'wah discourse (al-Da'wat) has conceptually expanded in the context of Da'wat from its historical origins. The intellectual essence of Da'wah has been defined as the effort to ensure the full practice and promotion of Islam with ease, based on the principles of the Qur'an and Hadith.

The achievement of Islamic unity and the expansion of its domain through guidance have been regarded as the practical definition of Da'wah, based on the application of the Prophet Muhammad's Da'wat methodology and the demonstration of his prophethood as evidence. The lives of the Prophet's companions were adopted as a critical model of life, and the social and political meanings of Da'wah were articulated in practical terms throughout history.

Following the Prophet Muhammad's death, Da'wah came to define the effort to unite Muslims justly as the Islamic world and the domain of Da'wat expanded. The process of educating Muslims to answer all questions about Islam and be sufficiently informed to avoid embarrassment enabled the consciousness of Da'wah to be transmitted across generations.

In the twentieth century, Da'wat institutions became platforms for Da'wah discourse. Due to intellectual disruptions, Islamic thought came to be represented by schools and leading figures rather than a centralized authority.

Modern resources and opportunities facilitated the establishment of institutions, some of which were integrated into universities and became renowned faculties in the field of Islamic studies. Prominent Da'wat institutions include Jami'ah al-Azhar in Cairo, Jami'ah Umm al-Qura in Mecca, Jami'ah al-Islamiyyah in Medina, and the Kulliyat al-Da'wat wa Usul al-Din within Jami'ah Muhammad bin Saud in Riyadh (Çağrı, 1994: 18).

In addition to inviting others to Islam and teaching its principles, the experience of resisting Western colonialism in the Islamic world during the eighteenth century brought about diverse experiences, institutional structures, and socio-political formations. On a broader scale, Da'wat institutions became associated with the organization of Da'wah

movements. However, as Islamic thought became integrated into different social and political processes, Da'wah movements and discourses evolved into political movements with a contextual political orientation linked to modernity.

The Jamaat-e-Islami organization, as noted, is an institution linked to Da'wat and Da'wah movements. Founded in 1941 in the Indian-Pakistani subcontinent, it is one of the significant Da'wat institutions of the Islamic mission. Jamaat-e-Islami was established in Lahore in response to Maududi's call to initiate an "Islamic awakening" (al-Sahwah al-Islamiyyah) in India. One of the most valuable contributions of Jamaat-e-Islami has been its effective use of a new language and style among Muslims. Concepts such as "Islamic ideology, Islamic state, Islamic constitution, and the economic and political system of Islam" were thereby transformed into strong intellectual emphases, expanding Da'wah discourse onto a broader platform (Ahsan, 1993: 291-293).

Established in 1962, Rabitat al-Alam al-Islami (The Muslim World League) is recognized today as a significant Da'wat institution. It was founded in response to the political and social developments within the Islamic world at the time. The organization was created to institutionalize an anti-communist stance and to call for the cessation of rising nationalist movements in Islamic countries (Aksu, 2008: 19).

From the 1950s onward, particularly in the second half of the 20th century, Islamic thinkers and Islamist political leaders argued for the failure of nationalist and socialist ideologies. They believed that the historical crises faced by Muslim societies and the issues hindering their contemporary prosperity stemmed from alternative political ideologies such as nationalism and socialism, which were embedded in the codes of secularism, and the failures of these ideologies (Edwards, 2005: 58).

Nevertheless, as with all other Da'wat institutions throughout history, the primary goal of Rabitat al-Alam al-Islami has remained the promotion of Islamic unity and the expansion of the Da'wat domain.

As noted, in the modern era, Da'wah has come to symbolize the protection of Islamic unity against the colonialism of Western imperial powers and the missionary initiatives of Christians aimed at Islamic societies. Over time, Da'wah evolved into a motivation for organizing against ideologies that could erode Islamic thought. In recent history, it has been shaped by concerns over societal and political corruption and the belief that Muslims were falling into misguidance.

Thus, within Da'wat institutions, the perspective that the contextual problems of modern life could be resolved through Islam has produced multi-dimensional and situational representations of Da'wah.

Conclusion

Discourse essentially represents the reality of the world individuals inhabit through the interpretation of language in social and political contexts (Wodak, 2001: 65; Durma & Kubilay, 2010: 489). In this context, following the research process, the understanding of Da'wah discourse as a consciousness level enabling Muslim societies to organize and preserve themselves becomes highly significant. According to Dijk (2008: 115-118), discourse can be analyzed through the relationships between belief and thought systems and their transformations. Theoretically, discourse constructs and establishes social and political reality. Dijk highlights the constructive mission of discourse through its intellectual and historical dimensions. Consequently, the necessity arises to interpret the contextual processes of all meanings represented and shared in social memory.

Saussure (1998: 74) indicates that discourse can undergo ruptures, detach from its context, and be radically influenced by historical processes, thereby transforming meanings through language and reconstructing reality in social and political spheres. From this theoretical perspective, it has been understood that revealing the intellectual and historical roots of Da'wah discourse also uncovers its contextual frameworks. At this point, the question arises: "What are the intellectual and historical roots of Da'wah discourse?" The search for an answer to this question has presented an outline of representations classified as empirical and practical findings, as well as the contextual knowledge of Da'wah discourse.

As noted, fundamental questions such as "What is Da'wah?" and "What does Da'wah mean?" have been used to establish an initial conceptual framework providing intellectual and historical contextual knowledge. As Weiss & Wodak (2005: 124-127) assert, the inclusion of specific levels within the discourse integrity of a text makes it an appealing object of analysis. From the initial investigation of its etymology, followed by an examination of the Qur'an and Hadith, it has become evident that the concept of Da'wat is the most significant element transforming Da'wah into a discourse. Through this concept, the sources of Da'wah have been explored in the first section, where the foundational concepts of Islamic thought, as related to Da'wah discourse, have been identified within the category of meaning.

Following the exploration of the concept of Da'wah, the fundamental research question becomes: "What is Da'wah discourse?" The origins of Da'wah discourse trace back to the universal ideal of an Islamic order during the Prophet Muhammad's time. The responsibility of inviting others to Islam and the Prophet's mission can be dated back to the seventh century. The first instance of Da'wah discourse can be identified in the Prophet Muhammad's lifetime, where the Islamic state invited other states to Islam (İnalçık & Lowry etc. 1999: 260). This finding provides an initial answer to the question of what Da'wah discourse is: it is not merely social but also political, with a constructive and organizing mission in establishing the ontological domain of Islam and politics through the political organization of state order.

Through a radical rupture in its historical trajectory, the mission of Da'wah discourse transitioned from a universal Islamic order to the formation of local-cultural and religious de facto domains. This finding indicates that Da'wah discourse can be contextualized in relation to the modernization process.

Makale Bilgileri	
Değerlendirme	İki Dış Hakem / Çift Taraflı Körleme
Etik Beyan	Bu çalışma, “Türk Siyasal Hayatında Dava Söylemi: Milli Görüş Hareketine Mensup Siyasi Partilerin Seçim Beyannameleri Üzerine Nitel Bir Analiz” adlı doktora tezinden üretilmiştir. Çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur.
Benzerlik Taraması	Yapıldı – iThenticate
Etik Bildirim	Çalışma etik kurul izni gerektirmemektedir.
Yazar Katkıları	Makale tek kişi tarafından kaleme alınmıştır.
Çıkar Çatışması	Çıkar çatışması beyan edilmemiştir.
Finansman	Bu araştırmayı desteklemek için dış fon kullanılmamıştır.
Telif Hakkı & Lisans	Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmaları CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanmaktadır.
Yapay Zekâ Beyanı	Bu çalışmanın hazırlanmasında yapay zekâ araçlarından faydalanılmamıştır.

Article Information	
Evaluation	Two Outside Referees / Double-Sided Blinding
Ethical Statement	This study was produced from the doctoral thesis named “Discourse of El-Dave in Turkish Political Life: A Qualitative Analysis on the Election Declarations of the Political Parties Belonging to the National View Movement”. It is hereby declared that scientific and ethical principles were followed during the preparation process of study and that all studies utilized were indicated in the bibliography.
Similarity Scanning	Done – iThenticate
Ethical Statement	The study does not require ethics committee approval.
Author Contributions	This study was written by a single author.
Conflict of Interest	No conflict of interest declared.
Funding	No external funding was used to support this research.
Copyright & License	Authors own the copyright of their work published in the journal and their work is published under the CC BY-NC 4.0 license.
Artificial Intelligence Statement	No artificial intelligence tools were used in the preparation of this study.

References

- Ahsan, M. (1993). *Cemaat-i İslami*. TDV İslam Ansiklopedisi Cilt 7, 291-293.
- Aksu, A. (2008). İslam'da Da'vet ve Da'vet Kitapları Üzerine Bazı Mülahazalar. *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. 12(2), 7-33.
- Algül, H. (2006). *Mus'ab Bin Umeyr*. TDV İslam Ansiklopedisi. Cilt 31, 226-227.
- Althusser, L. (2000). *Özeleştirici Öğeleri*. Belge Yayınları.
- Altıntaş, H. (1986). *Tasavvuf Tarihi*. Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları.
- Blackledge, A. (2005). *Discourse and Power in a Multilingual World*. University of Birmingham.
- Çağrıncı, M. (1994). *Da'vet*. TDV İslam Ansiklopedisi Cilt 9, 16-19.
- Çetin, A. (2004). Memlukler Devrinde Karimi Tüccarları. *Tarih Araştırmaları Dergisi*. 22(35), 71-87.
- Cebeci, S. (2017). İslam'ın İlk Devrinde Kültürel Dönüşümün Aracı Olarak Eğitim. *Karşılaştırmalı Dini Araştırmalar Dergisi*. 12(20), 101-106.
- Chilton, P. (2005). Missing Links in Mainstream CDA: Modules, Blends and the Critical In: *A New Agenda in Critical Discourse Analysis: Theory, Methodology and Interdisciplinarity*, edited by Ruth Wodak and Paul Chilton, 19-52. John Benjamins Publishing.
- Demirli, E. (2008). *Sadreddin Konevi*. TDV İslam Ansiklopedisi Cilt 35, 420-425.
- Dijk, T. A. van. (2001). Multidisciplinary CDA: A Plea for Diversity. In: *Methods of Critical Discourse Analysis*, edited by Ruth Wodak and Michael Meyer, 95-120. SAGE Publications.
- Dijk, T. A. van. (2005). Contextual Knowledge Management in Discourse Production: A CDA Perspective. In: *A New Agenda in Critical Discourse Analysis: Theory, Methodology and Interdisciplinarity*, edited by Ruth Wodak and Paul Chilton, 71-100. John Benjamins Publishing.
- Dijk, T. A. van. (2008). *Discourse and Context: A Sociocognitive Approach*. Cambridge: Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1017/CBO9780511481499>
- Durna, T. & Kubilay, Ç. (2010). Söylem Kuramları ve Eleştirel Söylem Çözümlemeler. In: *Medyadan Söylemler*, edited by Tezcan Durna, 47-82. Libra Yayıncılık.
- Edwards, B. M. (2005). *Islamic Fundamentalism since 1945*. Routledge.
- Fairclough, N. (1995). *Critical Discourse Analysis: The Critical Study of Language*. Longman.
- Fairclough, N. (2001). Critical Discourse Analysis as a Method in Social Scientific Research. In: *Methods of Critical Discourse Analysis*, edited by Ruth Wodak and Michael Meyer, 121-138. SAGE Publications.
- Fairclough, N. (2015). Dil ve İdeoloji. In: *Söylem ve İdeoloji*, edited by Barış Çoban and Zeynep Özarslan, 121-136. Su Yayınları.
- Foucault, M. (2014). *Özne ve İktidar*. Ayrıntı Yayınları.
- Gramsci, A. (1986). *Hapishane Defterleri: Tarih, Politika, Felsefe ve Kültür Sorunları Üzerine Seçme Metinler*. Translated by Kenan Somer. Onur Yayınları.
- Hall, S. (2009). *Representation Cultural Representations and Signifying Practices*. Sage Publications.
- İnalçık, H., Lowry, H. W., & Kreiser, K. (1999). *Osmanlı Araştırmaları XIX*. Kitap Matbaacılık.
- Konukçu, E. (1998). *Haydarabad*. TDV İslam Ansiklopedisi Cilt 17, 30-31.
- Köksal, A. C., & Dönmez, İ. K. (2012). *Usul-i Fıkıh*. TDV İslam Ansiklopedisi Cilt 42, 201-210.
- Kurtuluş, R. (1994). *Ecmir*. TDV İslam Ansiklopedisi Cilt 10, 384-385.
- Laclau, E., & Mouffe, C. (1992). *Hegemonya ve Sosyalist Strateji*. Birikim Yayınları.
- Mantran, R., (1981). *İslam'ın Yayılış Tarihi (VII-XI. Yüzyıllar)*. Translated by İsmet Kayaoğlu. Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları.
- Mayr, A. (1998). *Language and Power: An Introduction to Institutional Discourse*. Continuum

International Publishing.

- Merad, A. (1993). *Çağdaş İslam*. Translated by Cüneyt Akalın. İletişim Yayınları.
- Öz, M. (1993). *Dai*. TDV İslam Ansiklopedisi Cilt 8, 420-421.
- Öz, M. (2016). Mukaddime-i İbn-i Haldun Tercümesi. *Vakıflar Dergisi*. 46, 197-199.
- Önkal, A. (2010). *Rasulullah'ın İslam'a Davet Metodu*. Kardelen Yayınları.
- Rahman, F. (2003). *Revival and Reform in Islam: A Study of Islamic Fundamentalism*. Oneworld Publications.
- Saussure, F. de. (1998). *Genel Dil Bilim Dersleri*. Translated by Berke Vardar. Multilingual.
- Uludağ, S. (1997). *Hallac-ı Mansur*. TDV İslam Ansiklopedisi Cilt 15, 377-381.
- Wodak, R. (2001). The Discourse Historical Approach. In: *Methods of Critical Discourse Analysis, edited by Ruth Wodak and Michael Meyer*, 63-94. SAGE Publications.
- Wodak, R., & Weiss, G. (2005). Analyzing European Union Discourse: Theories and Applications. In: *A New Agenda in Critical Discourse Analysis: Theory, Methodology and Interdisciplinarity, edited by Ruth Wodak and Paul Chilton*, 121-136. John Benjamins Publishing.
- Yavuz, C. (1994). *Dava*. TDV İslam Ansiklopedisi Cilt 9, 12-16.
- Yılmaz, H. (1996). Kur'an'ın Işığında İslam'a Davet. *C.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*. 1, 333-346.

MAÜ
PRESS

Artuklu Kaime

Türk Siyasal Hayatında Federasyon Yanlısı Bir Kürt Muhalefet Partisi: Hak ve Özgürlükler Partisi (HAK-PAR) ÖrneğiMuhittin Işık | 0000-0002-8477-4622 | muhittin.isik.kou@hotmail.com

Adalet Bakanlığı, Türkiye

ROR ID: <https://ror.org/03nrb5p64>Geliş Tarihi 26.12.2024
Kabul Tarihi 23.03.2025
Yayın Tarihi 27.03.2025**Atf Bilgisi**

Işık, M. (2025). Türk siyasal hayatında federasyon yanlısı bir Kürt muhalefet partisi: Hak ve Özgürlükler Partisi (HAK-PAR) örneği. *Artuklu Kaime*. 15, 79-95.

Öz

Bu çalışma, 2002 yılının başında bir Kürt muhalefet partisi olarak kurulan Hak ve Özgürlükler Partisi'nin kuruluş sürecini ve ideolojik konumunu Kürt hareketini temsil eden başlıca partilerle (Halkların Demokratik Partisi, Halkların Eşitlik ve Demokrasi Partisi, Hür Dava Partisi) karşılaştırmalı olarak ele almayı amaçlamıştır. Literatür taramasının sonucunda Kürt hareketinin en önemli siyasi aktörleri arasında gösterilen Halkların Demokratik Partisi üzerine çok sayıda, Hür Dava Partisi üzerine sınırlı sayıda akademik çalışma bulunmakla birlikte 22 yıllık siyasi serüveni mevcut Hak ve Özgürlükler Partisi'nin üzerine kayda değer bir çalışmanın bulunmadığı saptanmıştır. Bu çerçevede, Hak ve Özgürlükler Partisi'nin kurumsal belgeleri (Parti tüzüğü, programı, seçim bildirgeleri) ve partili yetkililerin söylemleri üzerinden yapılacak söylem analizi ile partinin politikaları derinlemesine incelenmiştir. Hak ve Özgürlükler Partisi'nin kurumsal belgeleri ve partili yetkililerin söylemleri analiz edildiğinde Kürt kimliğiyle bütünleşen partinin sıklıkla Kürt meselesine odaklandığı anlaşılmaktadır. Araştırma kapsamında, muhalefet Kürt partisi konumundaki Hak ve Özgürlükler Partisi'nin, diğer Kürt partileri kadar tanınmamasına rağmen, Kürt sorununu Türkiye'nin öncelikli sorunu olarak gördüğü, Kürt sorununa diğer partilere oranla daha çok vurgu yaptığı ve Kürt sorununun çözümünün ancak federasyon ile mümkün olacağı görüşünü savunduğu sonucuna varılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi, Kürt Hareketi, Kürt Meselesi, HAK-PAR, HDP, HÜDA PAR.

Öne Çıkanlar

- Hak ve Özgürlükler Partisi, Kürt meselesini Türkiye'nin öncelikli sorunu olarak görerek federasyonla çözüm önerisi sunan farklı bir ideolojik konum benimsemektedir.
- Partinin kurumsal belgeleri ve yetkili söylemleri, Kürt kimliğiyle güçlü bir bağ kurduğunu ve söylemini bu ekseninde şekillendirdiğini ortaya koymaktadır.
- Literatürde yeterince yer bulamayan Hak ve Özgürlükler Partisi, diğer Kürt partileriyle karşılaştırmalı olarak incelenerek akademik bir boşluğu doldurmaktadır.

A Pro-Federation Kurdish Opposition Party in Turkish Political Life: The Case of the Party of Rights and Freedoms (HAK-PAR)

Muhittin Işık | 0000-0002-8477-4622 | muhittin.isik.kou@hotmail.com

Ministry of Justice, Türkiye

ROR ID: <https://ror.org/03nrb5p64>

Date of Submission 26.12.2024
Date of Acceptance 23.03.2025
Date of Publication 27.03.2025

Abstract

This study aims to examine the establishment process and ideological position of the Party of the Rights and Freedoms which was established as a Kurdish opposition party in early 2002, in comparison with the main parties (Peoples' Democratic Party, Peoples' Equality and Democracy Party, Free Cause Party) representing the Kurdish movement. As a result of the literature review, it has been determined that although there many academic studies on the Peoples' Democratic Party, which is shown as one of the most important political actors of the Kurdish movement and a limited number of academic studies on the Free Cause Party, there is no significant study on the Rights and Freedoms Party, which has a 22-year political adventure. In this context, the policies of the Rights and Freedoms Party were examined in depth with the discourse analysis to be made through the institutional documents of the Party of Rights and Freedoms (party statute, program, election manifestos) and the discourses of the party officials. When the institutional documents of the Party of Rights and Freedoms and the discourses of the party officials are analyzed, it is understood that the Party, which is integrated with the Kurdish identity, often focuses on the Kurdish issue. Within the scope of the research, it has been concluded that the Party of Rights and Freedoms, which is the opposition Kurdish party, although it is not as well known as other Kurdish parties, sees the Kurdish problem as Turkey's priority problem, emphasizes the Kurdish problem more than other parties and defends the view that the solution of the Kurdish problem is only possible with a federation.

Keywords: Political Science and Public Administration, Kurdish Movement, Kurdish Issue, HAK-PAR, HDP, HÜDA PAR.

Highlights

- The Rights and Freedoms Party adopts a distinct ideological stance by viewing the Kurdish issue as Turkey's primary problem and proposing federalism as its solution.
- The party's official documents and leaders' discourse reveal a strong identification with Kurdish identity and a narrative shaped around it.
- By comparatively analyzing the Rights and Freedoms Party with other Kurdish parties, this study addresses a gap in the academic literature.

Citation

Işık, M. (2025). Türk siyasi hayatında federasyon yanlısı bir Kürt muhalefet partisi: Hak ve Özgürlükler Partisi (HAK-PAR) örneği. *Artuklu Kaime*. 15, 79-95.

GİRİŞ

1982 Anayasası, siyasi partileri, demokratik hayatın olmazsa olmazı olarak kabul etmiştir (Anayasa, m. 68). Anayasanın bu maddesinde demokrasinin siyasal partiler vasıtasıyla anlam kazandığı anlaşılmaktadır (Işık, 2024a: 136). Siyasal partiler, demokratik sistemlerde seçmen iradesinin somutlaşmasına ve temsiline katkıda bulunmaktadır. Bu bakımdan siyasal partiler, siyasi karar alma sürecini etkileyebilmekte, siyasi iktidarın kullanımında hayati rol oynamaktadır. Halkın toplumsal sorunlar karşısında bilinçlendirilerek kamuoyu oluşturulmasıyla halkın talep ve beklentilerinin siyasi karar alma mekanizmalarında işlenmesine destek sağlayan siyasi partiler, modern demokrasilerin temel yapı taşları konumundadır (Uslu ve Angun, 2020: 40).

Türkiye’de Ocak 2025 yılı itibarıyla toplam 169 siyasal parti bulunmaktadır (Yargıtay Cumhuriyet Başsavcılığı, 2025). Bu partilerin içerisinde Kürt hareketini temsil eden siyasi partiler de bulunmaktadır. Bu partiler: Halkın Emek Partisi (HEP, 1990), Özgürlük ve Demokrasi Partisi (ÖZDEP, 1992), Demokrasi Partisi (DEP, 1993), Halkın Demokrasi Partisi (HADEP, 1994), Demokratik Halk Partisi (DEHAP, 1997), Özgür Toplum Partisi (ÖZGÜR PARTİ, 2003), Demokratik Toplum Partisi (DTP, 2005), Barış ve Demokrasi Partisi (BDP, 2008), Halkların Demokratik Partisi (HDP, 2012) ve Halkların Eşitlik ve Demokrasi Partisi (DEM Parti, 2012) şeklinde sıralanabilir (Işık, 2023: 41). HDP’den sonra günümüzde Kürt siyasi hareketinin en önemli aktörleri arasında, 2002 yılının başlarında kurulan Hak ve Özgürlükler Partisi (HAK-PAR) ve 2012 yılının sonlarında kurulan Hür Dava Partisi’nin (HÜDA-PAR) yer aldığı ileri sürülebilir.

Kürt muhalefet partisi olarak HAK-PAR’ın ana hatlarıyla kuruluş sürecini ve ideolojisini ele alan bu çalışmada şu sorulara yanıt aranmıştır: HAK-PAR neden kurulmuştur? HAK-PAR ideolojik olarak hangi çizgide durmaktadır? HAK-PAR’ın ideolojisi, HDP ve HÜDA PAR’ın ideolojilerinden hangi temel noktalarda ayrılmaktadır? HAK-PAR’ın Kürt sorununa yaklaşımı ve çözüm önerileri, diğer Kürt partilerinin yaklaşımlarından ve önerilerinden ne ölçüde farklıdır? HAK-PAR’ın federasyon savunusu, diğer Kürt partilerinin özerklik ve bağımsızlık talepleriyle nasıl bir ilişki içindedir? Bu sorulara anlamlı yanıtların verilebilmesi için öncelikle HAK-PAR’ın kuruluş sürecinin üzerinde durulmuş, sonrasında ise HAK-PAR’ın ideolojik konumu, Kürt siyasal hareketinin iki önemli aktörü olarak HDP ve HÜDA-PAR ile karşılaştırmalı bir şekilde analiz edilmiştir. Son olarak araştırmada HAK-PAR’ın konu olarak seçilmesinin sebepleri şunlardır: Birincisi, Kürt hareketinin siyasal temsilcisi olarak yoğunlukla HDP üzerine akademik çalışmaların yapılmış ve böylelikle HAK-PAR gibi bir siyasal partinin göz ardı edilmiş olmasıdır. İkincisi, HAK-PAR’ın diğer Kürt partilerine kıyasla daha özgün bir siyaset tarzını sergilemesi ve kendisini doğrudan bir Türkiye partisi değil, Kürdistanı parti olarak tanımlamasıdır. Üçüncüsü, siyasetinin merkezine Kürt sorununu yerleştiren HAK-PAR’ın açıkça “federasyon”dan yana olan tek siyasi parti olmasıdır.

Detaylı literatür taramasının sonucunda Türkiye’deki adem-i merkezîyet tartışmaları üzerine yazılmış az sayıda lisansüstü tezler bulunmakla beraber (Ateş, 2016; Gümüş, 2002; Köroğlu, 2015; Ökmen, 1999), bu çalışmalardan yalnızca birinin (Köroğlu, 2015) HAK-PAR’ın Kürt sorunun çözümüne dair önerilerine çok sınırlı olarak değindiği sonucuna varılmış, doğrudan HAK-PAR’ı konu edinen bir kitap, kitap bölümü veya makalenin bulunmadığı tespit edilmiştir. Bundan dolayı bu çalışmada HAK-PAR’ın kurumsal belgeleri (Parti tüzüğü, programı, seçim bildirgeleri) ve partili yetkililerin söylemleri üzerinden yapılacak söylem analizi ile partinin politikaları derinlemesine incelenerek literatürdeki bu boşluk büyük ölçüde giderilmek istenmiştir. Son olarak bu çalışmada, HAK-PAR’ın federal devlete yaklaşımını ele almadan önce federal devletin ana hatlarıyla açıklanmasının daha yararlı olacağı düşünülmüştür.

1. Federalizme Genel Bir Bakış

Devlet olgusunun insanlık tarihi kadar eski olduğu ileri sürülebilir (Ay ve Uçar, 2015: 196). Siyasal iktidarın kurumsallaşmış formu olarak ifade edilebilecek (Saygılı, 2010: 62) modern devletin ortaya çıkışından itibaren küresel düzeyde siyaset ilişkisinin merkezinde yer edindiği söylenebilir. Modern devletler, ortaya çıkışından beri değişimlere uğramış olmakla beraber meşru güç kullanma tekelini, vergilendirme yetkisini böylelikle iktisadi yaşamda yer almayı ve kültürel hayatı yönlendirme gücünü sürekli elinde tutmuştur (Zabunoğlu, 2018: 537). Günümüze kadar çok sayıda devlet kurulmuş ve yıkılmıştır. Günümüzde devlet-dışı aktörlerin küresel düzeyde etkinliği artmışsa da devletler önemini hiçbir zaman bütünüyle yitirmemiştir. Hâlihazırda dünya genelinde iki yüze yakın “tanınmış” devlet mevcuttur. Ne var ki, devletin tanımı hakkında literatürde hâlâ görüş birliğine varılamamıştır (Özkaya, 2020: 318). Arapçada sürekli olarak değiştirmek, art arda getirmek, döndürmek, zamanın veya talihin el değiştirmesi, dönmesi anlamlarına denk gelen “devle” kelimesinden türetildiği ifade edilen devlet (Gözler, 2017: 5), sınırları belli bir toprak parçası üzerinde egemen bir yetki alanı tesis etmiş ve bir dizi sürekli kurumu vasıtasıyla otorite uygulayan siyasal bir yapıdır (Heywood, 2018: 101).

Devletin tanımı ve tarihsel gelişimi kadar devletlerin şekilleri de önem arz etmektedir. Devlet şekilleri konusunda genellikle birden fazla sınıflandırma yapılmakla birlikte literatürde bu konuda sıklıkla iki ayırım öne çıkmaktadır. Birinci ayırma göre, egemenliğin kaynağı bakımından devlet şekilleri “monarşi” ve “cumhuriyet” biçiminde ikiye ayrılmaktadır. Bu çalışmanın konusunu teşkil eden ikinci ayırım ise devlet şekillerini, egemenliğin yapısına, devletlerin kuruluşlarına ya da devletin örgütlenme yapısına göre “üniter devlet” ve “bileşik devlet” olarak ikiye ayırmaktadır. Bileşik devletler de kendi içerisinde “devlet birlikleri” ve “devlet toplulukları” olarak ikiye ayrılmaktadır. Devlet birlikleri, “şahsi birlik” ve “hakiki birlik” olarak iki çeşit iken; devlet toplulukları ise “konfederasyon” ve “federasyon” olmak üzere ikiye ayrılmaktadır (Gözler, 2018: 171-198; Gözler, 2020: 515-541). Bu bakımdan federasyon olarak da adlandırılan federal devlet, devlet şekillerinden biri olan devlet toplulukları içerisinde bulunmaktadır. Federalizm ise federal devletlerin teşkilatlanması sonucu vücut bulan siyasi bir sistemdir. Dünya genelinde federalizmin uygulandığı birbirinden farklı çok sayıda devlet mevcuttur. Söz gelimi Amerika Birleşik Devletleri, Kanada, Brezilya vb. yüzölçümleri açısından büyük olan federal devletlerin yanı sıra Almanya, 1993’ten beri İsviçre gibi yüzölçümleri nispeten daha küçük olan devletler de bulunmaktadır. Federal devletlerden bazıları liberal demokrasiyi benimsemişken bazıları ise sosyalizm yanlısı olmuştur. Rusya, Belçika, Avusturya gibi federal devletlerden bazıları ayrılma (Üniter devletin bölünmesi) yolu ile Amerika Birleşik Devletleri ve İsviçre gibi bazı devletler de birleşme yoluyla meydana gelmişlerdir. Federal devletlerin değişik uygulamaları bulunsu da belli ve ortak özellikleri de söz konusudur. İki ayrı hukuk düzenin, federal devlet ile federe devlet arasında yetki bölüşümünün gerçekleşmesine karşılık gelen özerklik prensibinin ve federe devletlerin, federal devletin organlarında temsil edilmesini ifade eden katılma prensibinin varlığı federal devletlerin müşterek özelliklerindedir (Çağdaş, 2019: 161-162). Federasyonlar ile üniter devletleri birbirinden ayıran temel kıstas ise, siyasal merkezîyetçiliğin varlığı ya da yokluğudur. Federasyonlar, çok sayıda siyasal merkezi haiz siyasal birlik olduğundan çok merkezlilik ilkesine dayanmaktadır. Bu çerçevede siyasal iktidar, federal ve federe otoriteler şeklinde farklı siyasal varlıklar arasında bölünmüştür (Uygun, 1996).

Türkiye yapısı itibarıyla federal değil; Fransa, İtalya, Birleşik Krallık, Japonya gibi üniter (Tekçi) bir devlet modelini benimsemiştir. Türkiye Cumhuriyeti Anayasası’nda devletin yapısının üniter olduğu açıkça ifade edilmemişse de “Türkiye Devleti, ülkesi ve milletiyle bölünmez bir bütündür. Dili Türkçedir. Bayrağı, şekli kanununda belirtilen, beyaz ay yıldızlı al bayraktır. Milli marşı “İstiklal Marşı”dır. Başkenti Ankara’dır” (m. 3) denilerek üniter yapı

korunmak istenmiştir. Anayasanın bu maddesinden anlaşılacağı üzere, Türkiye’de tek bir Anayasa düzeninin olması, tek bir resmî dil, tek bir bayrak, tek bir başkent in geçerliliği federatif yapının uygulanmasını neredeyse imkansız hale getirmiştir.

Öte yandan federasyon, siyasal özerklik gibi kavramların Türkiye’de etnik çatışma sorunlarına ışık tutabileceği ifade edilebilir. Ancak Türk milletinin bölünmezliği üzerine inşa edilen Türk milletinin birliğine ilişkin Kemalist yaklaşım, başlangıcından itibaren, etnik, dilsel, kültürel azınlıkların eşit haklarını inkar etmiştir. Bu anlamda bölünmezlik prensibi, kesin surette, merkezîyetçi devlet yapısı, azınlık haklarının tarihsel, kültürel ve hukuki zeminde çatışmanın demokratik çözümünden yana olan Kürt halkının meşru hak ve talepleriyle çatışmakla kalmamış, aynı zamanda diğer birçok bölgenin “merkezisizleştirme” ve yerel-bölgesel özyönetim hak talepleriyle de çatışmıştır (Benedikter, 2014: 15).

2. Hak ve Özgürlükler Partisi’nin Kuruluş Süreci

11 Şubat 2002’de Abdülmelik Fırat’ın genel başkanlığında kurulan¹ HAK-PAR²,² in şuan ki genel başkanı Düzgün Kaplan olup Ocak 2025 itibarıyla üye sayısı, 1.593’tür (Yargıtay Cumhuriyet Başsavcılığı, 2025). Parti Tüzüğü’ne göre HAK-PAR, “yenilikçi, değişimci, demokrat, yurtsever değişik görüşlere sahip unsurların üye olduğu çoğulcu, katılımcı, kolektif ve akla dayalı demokratik bir kitle partisidir.” Amblemi ise, kol kola girmiş üç insanın güneş önünde duruşudur. Partinin başlıca kuruluş amacı, çoğulcu demokratik toplum modelini hayata geçirmektir. Bu doğrultuda parti, Türkiye’yi idari, politik, iktisadi ve sosyolojik açıdan, evrensel demokratik hukuk normları çerçevesinde Kürt ve Türk halklarının eşitliği temelinde, demokratik ve federal tarzda yeniden yapılandırmayı; Kürt sorununu hak eşitliği temelinde toplumsal uzlaşmayla çözmeyi amaçlamıştır (Hak ve Özgürlükler Partisi, 2024a). Progamında ise yeniliklere ve değişime açık olma prensibini gözeten HAK-PAR’ın merkezîyetçi yönetim yerine katılımcılığı, itaatkarlık yerine özgürlükçülüğü, çalışmalarda bireysellik yerine dayanışmayı ve paylaşmayı benimseyen bir parti olduğu vurgulanmıştır. Yeniliklere ve değişime açık olan ve Kürt sorununda ulusların kendi kaderlerini tayin hakkını esas alan HAK-PAR’a göre Kürt sorununun kalıcı bir çözüme kavuşturulması için Birleşmiş Milletler İnsan Hakları Beyannamesi, Paris Şartı, Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Teşkilatı Süreci, Katılım Ortaklık Belgesi, Kopenhag Kriterleri vb. Türkiye’nin de taraf olduğu uluslararası sözleşme ve antlaşmalara uyulması gerekmektedir (Hak ve Özgürlükler Partisi, 2020a). Kendisini bir Türkiye partisi olarak değil, “Kürdistani bir parti” olarak nitelendiren HAK-PAR’ın kuruluşunda diğer partilerin Kürt meselesinin çözümü konusundaki samimiyetsizliği ve Kürt siyasetindeki boşluğu doldurma çabası belirleyici olmuştur (Amed Radyo TV, 2023). HAK-PAR genel başkan yardımcısı ve Erbil temsilcisi Sana Sezen,

¹ HAK-PAR’ın kuruluş sürecinde 2016-2019 yılları arasında partinin genel başkanı olan Refik Karakoç’un çabaları göz ardı edilmemelidir. Sosyal demokrat Halkçı Parti’nin (SHP) yanı sıra HEP ve DEP gibi Kürt partilerinde çalışmalarda bulunan Karakoç, bu Kürt partilerinin kapatılmasının ardından Demokrasi ve Değişim Partisi’nin (DDP) kuruluş çalışmalarında yer almıştır. 1995’te DDP genel başkanlığına getirilen Karakoç, DDP’nin Anayasa Mahkemesi tarafından kapatılması sonucunda 1996’da kurulan Demokrasi ve Barış Partisi’nin (DBP) kurucu genel başkanı olmuştur. 1999’da aldığı cezalardan dolayı DBP genel başkanlığı görevinden ayrılan Karakoç, 2002’de HAK-PAR’ın kurulması üzerine partisinin tüm organlarıyla beraber HAK-PAR’a katılmıştır. HAK-PAR’da Şeyh Sait’in torunu olan, dindar-muhafazakar ve demokrat kimliğiyle bilinen Kurucu Genel Başkan Abdülmelik Fırat’tan (2002-2006) sonra sırasıyla; Sertaç Bucak (2006-2008), Bayram Bozgel (2008-2012), Kemal Burkay (2012-2014), Fehmi Demir (2014-2015), Refik Karakoç (2016-2019), Latif Epözdemir (2019-2022) ve Düzgün Kaplan (2022-) genel başkanlık görevini üstlenmiştir (<https://hakpar.org.tr>, 2024). 2014-2015 yılları arasında HAK-PAR genel başkanlığı görevini yürüten Fehmi Demir, Mersin’in Tarsus ilçesinde geçirdiği trafik kazası sonucu yaşamını yitirmiştir (Anadolu Ajansı, 2015; CNN Türk, 2015; Haber Türk, 2015; TRT Haber, 2015). Yaşanan acı olay sebebiyle Demir, HAK-PAR genel başkanlığı görevinde en kısa süre kalan isim olmuştur.

² HAK-PAR’lı yetkililer açıklamalarında sıklıkla partinin Kürtçe ismi olarak *Partiya Mafû Azadiyan*’a atıfta bulunmaktadır. Bu durum, HAK-PAR’ın Kürt dili konusundaki hassas tutumunu yansıtmaktadır.

partisinin kuruluş amacının Kürtlerin sorunlarını legal, demokratik alanda ve meşru zeminde savunmak olduğunu ifade etmiştir (ALTER MEDYA, 2023). Sezen, Hak-PAR'ın tekçi yapıyı reddeden; çok dilliliği, çok kültürlülüğü, çok dinliliği, çok ulusluluğu savunan bir parti olduğunu vurgulamıştır (ALTER MEDYA, 2021).

Öte yandan kuruluşundan çok kısa bir süre sonra hakkında kapatılma davası açılan HAK-PAR, altı yıl boyunca kapatılma tehlikesiyle karşı karşıya kalmışsa da dava, 2008'de "kapatılma talebinin reddi" ile sonuçlanmıştır (Rûdaw, 2023a). Bu doğrultuda 14 Mart 2002'de Yargıtay Cumhuriyet Başsavcılığınca kapatılma istemiyle açılan davanın iddianamesinde ağırlıklı olarak Anayasanın birçok maddesinde vurgulanan "Devletin, ülkesi ve milletiyle bölünmez bölünmezliği" ilkesinin üzerinde durulmuştur. İddianamede söz konusu ilkenin yanı sıra HAK-PAR'ın parti tüzüğünde ve programında Kürt sorunu konusundaki hassas tutumu ve sorunun çözümünde federatif yapıyı çözüm olarak görmesi de etrafıca ele alınmıştır. Davalı Parti konumundaki HAK-PAR, davanın aşamalarında iddiaları reddetmiştir. Özetle, Kürt diye bir etnik grup yoksa Kürtlükten söz etmenin de bir suç unsuru teşkil etmeyeceğini ve bir siyasal partinin kapatılmasına gerekçe olamayacağını, Kürt meselesinden bahsetmenin devletin ülkesi ve milletiyle bölünmez bütünlüğüne aykırılık manasına gelmeyeceğini, etrafıca irdelendiğinde Tüzük ve programın Türkiye'nin birlik ve bütünlüğüyle bir sorununun olmadığını görüleceğini, bölge meclisleriyle yeni bölgeler oluşturulmadığını, Türkiye'de tarihsel, siyasal ve kültürel referansları olan coğrafi bölgeler üzerinde bölge meclislerinin oluşturulmasının benimsendiğini, bunun da Anayasa'nın 126. maddesinin 3. fıkrasıyla çelişmediğini, partinin teknik olarak federal bir sistem önermediğini savunmuştur (Anayasa Mahkemesi, 2008: 50)

Siyasi Partiler Kanunu'nun 101. maddesinde bir siyasal partinin Anayasa Mahkemesi tarafından kapatılması üç durumda mümkündür. Birincisi, bir siyasal partinin tüzük ve programının devletin bağımsızlığına, ülkesi ve milletiyle bölünmez bütünlüğüne, insan haklarına, eşitlik ve hukuk devleti ilkelerine, millet egemenliğine, demokratik ve laik cumhuriyet ilkelerine aykırı olması, sınıf veya zümre diktatörlüğünü veya herhangi bir diktatörlüğü savunmayı ve yerleştirmeyi amaçlaması, suç işlenmesini teşvik etmesidir. İkincisi, bir siyasal partinin Anayasanın 68. maddesinin dördüncü fıkrasına aykırı eylemlerin3 odağı haline geldiğinin Anayasa Mahkemesi tarafından tespitidir. Üçüncüsü ise, bir siyasal partinin yabancı, devletlerden, uluslararası kuruluşlardan ve Türk uyruklığında olmayan gerçek ve tüzel kişilerden yardım almasıdır. Anayasa Mahkemesi'ne göre Tüzük ve programında belirtildiği şekilde HAK-PAR'ın Kürt sorunu olarak ele alıp değerlendirdiği soruna, kendine göre çözüm önerileri getirmesi vatandaşlık temelinde ulus kavramının reddi olarak nitelendirilemez. Kapatma davasının partinin kuruluşundan kısa bir süre sonra açıldığı da dikkate alındığında, belli bir sorunun varlığına ve buna ilişkin çözüm önerilerine ilişkin ifadelerin demokratik bir rejimde düşünce ve ifade hürriyeti çerçevesinde değerlendirilmesi gerekir. Gerek iddianamede gerekse ilerleyen aşamalarda partinin söz konusu amaçları gerçekleştirmek için Anayasa dışı bir yöntemi uygulayacağına yönelik herhangi bir delile de yer verilmemiştir. Son tahlilde 29 Ocak 2008'de Anayasa Mahkemesi, 6'ya 5 ile HAK-PAR'ın kapatılma istemini reddetmiştir (Anayasa Mahkemesi, 2008: 50-54).

Anayasa Mahkemesi'nin HAK-PAR'ın kapatılma istemini reddetmesinden hemen sonra HAK-PAR, "Açılım ve Kürt Sorunu İçin Demokratik Federal Çözüm Önerisi" başlıklı bir rapor hazırlayarak, bu raporda da Kürt meselesinin çözümüne dair önerilerini sunmuştur. Kürt sorununun barışçıl ve demokratik yollarla çözümünün mümkün olabileceğini savunan HAK-

³ 1982 Anayasası'nın 68. maddesinin dördüncü fıkrasında "Siyasi partilerin tüzük ve programları ile eylemleri, devletin bağımsızlığına, ülkesi ve milletiyle bölünmez bütünlüğüne, insan haklarına, eşitlik ve hukuk devleti ilkelerine, millet egemenliğine, demokratik ve laik Cumhuriyet ilkelerine aykırı olamaz; sınıf veya zümre diktatörlüğünü savunmayı ve yerleştirmeyi amaçlayamaz; suç işlenmesini teşvik edemez" şeklindeki ibarelere yer verilmiştir.

PAR; Birinci Dünya Savaşı sonunda oluşan dünya düzeninde bir ulus olmalarına rağmen Kürtlere hiçbir statünün tanınmadığını, Kürt halkının temel haklarının ihlal edilmesinden kaynaklanan Kürt sorununun aynı zamanda demokrasi ve Türk sorunu olduğunu, Türkiye'nin Kürt sorunun çözümünde demokrasiyi ve hukukun evrensel normlarını esas alması gerektiği belirtmiştir. HAK-PAR'a göre tekçi ve türdeş Cumhuriyet anlayışından vazgeçilmeli, Türkiye çok dilli, çok kültürlü, çok uluslu gerçeğine uygun bir şekilde federal tarzda yeniden yapılandırılmalı, siyasal ve idari sistem ülkenin etnik ve dini yapısına uygun olarak çoğulcu bir niteliğe kavuşmalıdır. Federalizmin birlik içinde çeşitlilik olarak tanımlandığı raporda çözüm için; eksiksiz düşünce ve örgütlenme özgürlüğü, militarizmin tasfiyesi, Avrupa Birliği süreci, toplumda şoven yargıların kırılması, demokratik siyasal kültür, toplumun güven ve desteğini kazanmak, bölgesel düzeyde Kürtlerle barışmak, geçmişle yüzleşme, hukuk ve eğitim sisteminin demokratikleştirilmesi, Kürtçeye serbesti, genel af, köy koruculuğu sisteminin kaldırılması, ordunun iç güvenlikten çekilmesi, bölgeyi ekonomik yönden kalkındırma, Kürtçeye resmi statü, siyasal katılım, bölgesel yerinden yönetim reformu, demokratik çoğulcu bir anayasa gibi konuların önemine dikkat çekilmiştir (Hak ve Özgürlükler Partisi, 2009).

3. Hak ve Özgürlükler Partisi'nin İdeolojisi

Her şeyden önce HAK-PAR'ın ideoloji birliğini reddettiği belirtilmelidir (Hak ve Özgürlükler Partisi, 2024a). Daha önce belirtildiği üzere Parti Tüzüğü'nde HAK-PAR'ın demokratik bir kitle partisi olduğu vurgulanmışsa da Kürt kimliğiyle bütünleşen parti, kendisini sağ ya da sol bir parti olarak tanımlamamıştır. Ancak HAK-PAR'ın sol yönünün daha baskın olduğu öne sürülebilir. Partinin ideolojisinin mutlak surette anlaşılması için partinin kurumsal belgelerinin yanında HAK-PAR'lı yetkili ve temsilcilerin açıklamalarına yer vermek gerekmektedir.

2022'den beri HAK-PAR genel başkanı olan Düzgün Kaplan, HAK-PAR'ın "Kürt milliyetçisi bir parti" olarak tanımlanmaması gerektiğinin altını çizmiştir. Kaplan, Kürt meselesini siyasetin merkezine alan HAK-PAR'ın bir kitle partisi olarak kurulduğunu ve içinde liberallerin, milliyetçilerin, sosyalistlerin, muhafazakarların yer aldığını ifade etmiştir (Trend Medya, 2024). Bu yönüyle HAK-PAR'ın, Türk siyasal hayatının 1980 sonrası döneminin en etkili partilerinden olan Anavatan Partisi'nden (ANAP) esinlediği ileri sürülebilir. Bilindiği üzere ANAP genel başkanı Turgut Özal, dört farklı eğilimi (liberal, muhafazakar, milliyetçi, sosyal demokrat) bir araya getirmeyi hedeflemiştir. Son tahlilde aynı hedefi taşıdığı öne süren HAK-PAR'ı "Kürt ANAP"ı olarak nitelendirmek mümkündür.

HAK-PAR genel başkan yardımcısı Latif Epözdemir, HAK-PAR'ın demokratik liberal bir kitle partisi olduğunu, ancak başlı başına ideolojik bir sol parti olmadığını ileri sürmüştür. Epözdemir, sadece sol kesimi temsil etmediklerini, Kürdistan'da içlerinde solcu, İslamcı, yurtsever, demokrat kimselerin bulunduğu demokratik, özgürlükçü ve barışçıl kesimleri temsil ettiklerini ifade etmiştir. Dahası, demokrasi yanlısı olmasından dolayı HAK-PAR'ın bir sol parti olarak anıldığını, Türkiye'de demokrasi taraftarı olmanın sol bir parti olarak algılandığını belirtmiştir (Altaş, 2016). İdeolojik açıdan PKK'ya karşı olduklarını öne süren Epözdemir, PKK'nın kuruluş nedeninin Kürt sorununun önüne geçmek ve Kürt/Kürdistan hareketini terörize etmek olduğunu iddia etmiştir (K24, 2020). 2012-2014 yılları arasında HAK-PAR genel başkanlığı görevini yürüten ve sosyalist kimliğiyle tanınan Kemal Burkay, PKK'yı Kürtlerin bir temsilcisi olarak görmediklerini, Kürtlerin çıkarlarını en iyi temsil eden partinin HAK-PAR olduğunu ileri sürmüştür. Burkay, federasyonun ayrı/bağımsız devletle bir ilgisinin olmadığını, farklı etnik grupların aynı devlet çatısı altında birlikte yaşama modeli olduğunu belirtmiştir (Koçer, 2013).

1 Kasım 2015 milletvekili seçimleri öncesinde TRT'de seçim konuşması yapan HAK-PAR Genel Başkanı Fehmi Demir, HAK-PAR açısından Türkiye'nin en temel probleminin

Kürt meselesi olduğunu, bu meselenin çözümünün ise ancak eşitlikçi, barışçıl, adil, demokratik yollarla şiddete başvurmadan federasyon modeliyle mümkün olabileceğini savunmuştur. Federasyonu, bölünme olarak değil, eşitliği esas alan gönüllü birlik olarak tanımlayan Demir, çok dilli, çok kültürlü, çok uluslu bir devlet olarak Türkiye'nin federal tarzda yeniden yapılandırılması gerektiğini, PKK'nın derhal silah bırakmasının şart olduğunu, devletin de Kürt sorununun çözümü yönünde somut adımlar atması gerektiğini belirtmiştir. Demir'e göre Kürt sorunu çözülmeden demokrasi, özgürlük, barış, ekonomi başta olmak üzere hiçbir şey güvence altında olmayacaktır. Bunlara ilave olarak Demir koruculuk sistemi, % 10 seçim barajı ve kadına yönelik şiddetin ortadan kaldırılması, Alevilerin taleplerinin karşılanması gerektiğini savunmuştur (Koçer, 2015).

HAK-PAR'ın ideolojisinin mutlak surette anlaşılması için diğer önde gelen Kürt partileriyle karşılaştırmalı olarak ele alınması gerekmektedir. Bu anlamda Kürt hareketinin önemli aktörlerinden olan Halkların Demokratik Partisi (HDP) ve Hür Dava Partisi (HÜDA PAR) parti tüzük ve programlarının irdelenmesi önem arz etmektedir.

HDP Parti Tüzüğü'nde (2023), demokratik halk iktidarını hedefleyen bir parti olarak HDP'nin, HAK-PAR'dan farklı olarak, LGBT bireylerin de içerisinde yer aldığı tüm ezilen ve sömürülenlerin partisi olduğu ve tüm demokratik muhalefet güçleriyle ortak hareket ettiği vurgulanmıştır. Yine Parti Tüzüğü'nde, HAK PAR'da olduğu gibi, anadilde eğitim hakkının, kimlik ve kültürlerin korunması gerektiği belirtilmiştir. Parti Programı'nda (2021) ise HAK PAR'a benzer bir şekilde, Kürt meselesi, demokrasi temelinde algılanmış; anadilde eğitim, demokratik özerklik, laiklik, eşitlik, özgürlük, barış vb. ilkelere önem atfedilmiştir. Son olarak HDP Parti Tüzüğü ve Programı irdelendiğinde, HAK PAR'ın tersine, Kürt meselinin detaylı bir şekilde ele alınmadığı görülmektedir. Yine, HDP Parti Programı'nda ve Tüzüğü'nde "federasyon"dan hiç söz edilmemişken; HAK-PAR, özellikle Kürt sorununun çözümü için sıklıkla federasyon modeline atıfta bulunmuş, "Türkiyelileşme projesi"sinin önemli bir sacayağını teşkil eden HDP'nin sorunun çözümüne yönelik önerdiği "demokratik özerklik" modelini hararetle eleştirmiştir. Buna ilave olarak HDP, PKK'yı bir terör örgütü olarak tanımlamamışken; HAK-PAR, PKK'yı sürekli eleştirmiş, onu bir Kürt hareketi olarak kabul etmemiş, hatta Kürt meselesinin çözümünün önünde bir engel olarak görmüştür.

HDP'ye kapatılma davasının açılmasıyla bu partinin çizgisi 30 Kasım 2012'de kurulan Halkların Eşitlik ve Demokrasi Partisi (DEM Parti) ile devam etmiştir (Yargıtay Cumhuriyet Başsavcılığı, 2024). DEM Parti Tüzüğü'nde (2024) partinin, HDP ile benzer şekilde, demokrasi, eşitlik, özgürlük, çoğulculuk, emek, toplumsal cinsiyet, dayanışma, laiklik, adalet, barış, değişim gibi ilkelere önem atfeden ve demokratik halk iktidarını hedefleyen bir parti olduğu belirtilmiştir. Parti tüzüğünde HDP'den farklı olarak ve HAK-PAR'a benzer biçimde LGBT bireylere yer vermeyen DEM Parti, HDP parti tüzüğünde olduğu gibi Kürt sorununu müstakil bir başlık altında ele almamıştır. Bu bağlamda parti, Kürt sorununu Alevi sorunu ve tüm etnik, dini, kültürel kimlik sorunlarıyla birlikte değerlendirmiş ve çözüm üretmiştir. Son tahlilde DEM Parti, Kürt sorunu dahil tüm sorunların ancak barış içinde, diyalog ve müzakere aracılığıyla eşit yurttaşlık temelinde ve kolektif haklarla kalıcı çözüme kavuşturulabileceği görüşünü savunmuştur (Halkların Eşitlik ve Demokrasi Partisi, 2024: 4-5).

12 Aralık 2012'de bir Kürt muhalefet partisi olarak kurulan HÜDA PAR'ı diğer siyasi partilerden ayıran temel özelliğinin kendisini sağcı veya solcu bir parti olarak nitelendirmeyip, anti-seküler bir hareket olması ve kendisini herhangi bir partinin alternatifi olarak değil mevcut siyasi sistemin alternatifi olarak görmesi olduğu söylenebilir (Işık, 2024b: 1107). Nitekim Parti Tüzüğü'nde (2012: 11-13) partinin amaçları sıralanırken, ilk sırada, HÜDA PAR'ın İslami değerleri yeniden hayata geçirme amacını güttüğü belirtilmiştir. Bu çerçevede, sistemin toplumun inanç değerleriyle bütünleştirilmesi, toplumun değerlerini siyasete taşıyıp onların egemen kılınması, inanç ve ibadet özgürlüğünün önündeki engellerin kaldırılması, ahlaki yozlaşmayla mücadele edilmesi gerektiği ileri sürülmüştür. Parti'nin

diğer amaçları arasında temel hak ve özgürlüklerin güvence altına alınması, Kürt meselesinin çözümü, adil, bağımsız ve tarafsız bir yargının tesisi, can, mal, ırz, akıl ve nesil güvenliği, toplumsal huzur ve barış ile sosyal adaleti sağlamak yer almıştır.

Yukarıdaki açıklamalardan yola çıkarak HÜDA-PAR ile HAK-PAR arasında ciddi benzerlik ve farklılıkların söz konusu olduğu ileri sürülebilir. Kendilerini sistemin bir alternatifi olarak gören her iki partinin ortak yönleri: Kürt muhalefet partileri olması, kendilerini sağ veya sol yelpazede konumlandırmamaları ve Kürt meselesi konusundaki hassas tutumlarıdır. Her iki parti de Kürt meselesinde barışçıl bir yöntemi baz almakta, anadilde eğitimi savunmakta, Kürtçenin resmî dil olarak kabul edilmesini ve Kürtlerin de Türkler gibi ülkenin asli kurucu halkı olarak tanınması gerektiğini öne sürmektedir. Buna ilave olarak PKK karşıtlığı her iki partinin de ortak yönleri arasında yer almaktadır. Adı geçen iki partiyi birbirinden ayıran özellikler ise; HAK-PAR'ın, HÜDA-PAR'ın aksine, kendisini İslamcı bir parti olarak değil, demokratik bir kitle partisi olarak tanımlaması, laiklik yanlısı tutum sergilemesi ve Kürt meselesinin çözümünde açıkça federasyon modelini esas alması olarak özetlenebilir.

Öte yandan, HÜDA PAR ile ilgili gündemi en çok meşgul eden konuların başında parti programında yer verilen, “mevcut merkezi ve yerel devlet organizasyon yapısının ıslahı ile beraber, mevcut yapının tabu olarak kabulünden vazgeçilerek olumlu ve olumsuz tüm yönleri ile eyalet sistemi, özerklik, federasyon gibi yönetim modelleri üzerinde serbestçe tartışılabilmelidir. Toplumun huzur, refah ve güveni için gerekli olduğunun toplumun çoğunluğu tarafından kabulü halinde bu modeller uygulanabilmelidir” (Hür Dava Partisi, 2021) maddesi olduğu öne sürülebilir. Bu maddeden hareketle özellikle muhalefet kanadından, Kürt meselesi ile ilişkili olarak, HÜDA PAR'ın ülkenin üniter yapısını benimsemediği yönünde iddialar ortaya atılmıştır. Ancak burada HÜDA PAR'ın sözü edilen modellerin doğrudan savunucusu olmadığı, bu modellerin serbestçe tartışılabilmemesinden yana tutum sergilediği ve toplumun çoğunluğu tarafından kabul gördüğü takdirde uygulanabileceği, parti yetkilileri ve temsilcileri tarafından sıklıkla ifade edilmiştir. HAK-PAR ise HÜDA-PAR'dan farklı olarak federasyon modelinin doğrudan savunucusu olmuş, üniter (tekçi) yapıyı hiçbir zaman benimsememiştir.

Farklı bir siyaset tarzıyla öne çıkan ve kendisini doğrudan Kürt milliyetçisi bir parti olarak nitelendirmeyen HAK-PAR, ağırlıklı olarak Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde tabanı bulunan bir Kürt siyasi partisidir. Aşağıdaki tabloda HAK-PAR'ın kuruluşunu izleyen 3 Kasım 2002 milletvekili seçimlerinden 31 Mart mahalli idare seçimlerine uzanan zaman dilimindeki seçim karnesi gösterilmiştir.

Tablo 1: HAK-PAR seçim istatistikleri

Seçimler	Geçerli Oy	Oy Yüzdesi	Milletvekili / Belediye Sayısı
3 Kasım 2002 Milletvekili Seçimleri	-	-	-
28 Mart 2004 Mahalli İdareler Seçimleri	-	-	-
22 Temmuz 2007 Milletvekili Seçimleri	-	-	-
29 Mart 2009 Mahalli İdare Seçimleri	5.670	0,02	0
12 Haziran 2011 Milletvekili Seçimleri	-	-	-
30 Mart 2014 Mahalli İdare Seçimleri	9.570	0,02	1
7 Haziran 2015 Milletvekili Seçimleri	58.645	0,13	0
1 Kasım 2015 Milletvekili Seçimleri	109.722	0,23	0
24 Haziran 2018 Milletvekili Seçimleri	-	-	-
31 Mart 2019 Mahalli İdare Seçimleri	-	-	-
14 Mayıs 2023 Milletvekili Seçimleri	42.547	0,08	0
31 Mart 2024 Mahalli İdare Seçimleri	4.551	0,01	0

Kaynak: Yüksek Seçim Kurulu verilerinden yararlanılarak yazar tarafından oluşturulmuştur.

HAK-PAR'ın kuruluşundan sonra 7'si milletvekili genel seçimi, 5'i mahalli idare seçimi olmak üzere toplamda 12 seçim gerçekleşmişse de yukarıdaki tablodan anlaşılacağı üzere

HAK-PAR, milletvekili ve mahalli idare seçimlerinde dikkate değer bir oy oranına ulaşamamıştır. 30 Mart 2014 mahalli idare seçimlerinde HAK-PAR ilk belediye başkanlığını Muş ilinin Konukbekler beldesinde kazanmıştır. 1472 seçmenden 876'sının oyunu almayı başaran yeni belediye başkanı Mahmut Subaşı, HAK-PAR'ın ideolojisine uygun olarak, ilk önce belediyenin Türkçe olan tabelasını Kürtçeye çevireceğini, gençler için Kürtçe ile ilgili Kurslar açacağını açıklamıştır (Bozarlan, 2014). 2015'ten 2023'e kadarki sekiz yıllık dönemde seçimler girme yeterliliğini taşımayan HAK-PAR, 14 Mayıs 2023 tarihinde gerçekleşen milletvekili seçimlerinde Kasım 2015 seçimlerinde Türkiye genelinde aldığı oyların yarısını bile alamamıştır. Kasım 2015 milletvekili seçimleri öncesinde HAK-PAR, ilan etmiş olduğu seçim beyannamesinde Federal Cumhuriyet, çoğulcu ve katılımcı demokrasi, özgürlük, barış, değişim, Kürt ve Alevi sorunlarının çözümü, kadınlara yönelik baskı, şiddet ve eşitsizliğin ortadan kaldırılması, işçi ve emekçiden yana ekonomi politikaları, çevre ve doğal yaşamın korunması, anadilde parasız ve genel eğitim, gerçek laiklik vb. konuların üzerinde durmuştur (Hak ve Özgürlükler Partisi, 2020b).

14 Mayıs 2023 milletvekili ve cumhurbaşkanlığı seçimlerine girmeye hak kazanan HAK-PAR, Cumhuriyet ve Millet İttifak'larına dahil olmamış, seçime 81 ilde kendi listesiyle katılmış, cumhurbaşkanlığı seçiminde ise hiçbir adayı desteklemeyeceğini açıklamıştır. Bu ittifaklar dışında kalan Kürt partileriyle ittifak yapma kararı alan HAK-PAR, bu amaçla PDK-Kurd, Kürdistan Özgürlük Partisi (PAK), Kürdistan Sosyalist Partisi (PSK), Azadî Hareketi ve TDK TEVGER'e çağrıda bulunmuştur. Bu çağrı üzerine PAK ve TEVGER seçimlerde oylarını HAK-PAR'a vereceklerini duyurmuşken, PDK-Kurd ve Azadî Hareketi, ittifaka katılacaklarını açıklamışlardır. Bu gelişme ile Kürdistan'da HDP dışında bir Kürt muhalefetinin tesisi konusunda önemli bir adım atılmıştır (Rûdaw, 2023b). HAK-PAR, 14 Mayıs 2023 seçimleri öncesinde hazırladığı seçim bildirgesinde aşırı merkezîyetçi devlet yapısına ciddi eleştiriler yönelmiştir. Cumhurbaşkanlığı seçimlerinde halkı sandığa gitmeye ve boş oy kullanarak protesto etmeye davet eden HAK-PAR, Kürt halkının kolektif taleplerini merkeze alan tek parti olduğu iddiasıyla milletvekili seçimlerinde kendisine oy verilmesi çağrısında bulunmuştur. Bu seçimlerdeki beyannamesinde ana hatlarıyla Federal Cumhuriyet, demokratik bir Anayasa, genel siyasi af, Kürt meselesi, Alevi sorunu, mülteci sorunu, kadın sorunu, ekonomik gelişme, işsizlik, yoksulluk, çocuk hakları, işçi ve emekçi hakları, uyuşturucu ile mücadele, Avrupa Birliği üyeliği vb. konuların önemi vurgulanmıştır (Hak ve Özgürlükler Partisi, 2023). Öte yandan HAK-PAR, 2023 milletvekilleri seçimleri öncesinde TRT'de Kürtçe propaganda yapmıştır. Seçim konuşmasını Kürtçe yapan HAK-PAR genel başkan yardımcısı Arif Sevinç, Türkiye'nin en büyük sorununun Kürt sorunu olduğunu iddia etmiş; federasyondan yana olan, Kürtlerin tanınmasını amaçlayan, gerçek anlamda kardeşlik, demokrasi, barış, özgürlük isteyen ve Alevilerin haklarını savunan tek parti olarak HAK-PAR'a oy çağrısında bulunmuştur (Yenigün Haber, 2023). Ancak bu seçimlerden çok düşük bir oy ile ayrılan HAK-PAR, % 10 seçim barajı uygulamasından dolayı milletvekili çıkaramamıştır.

31 Mart 2024 mahalli idare seçimleri öncesinde hazırlanan seçim bildirgesinde HAK-PAR, Türkiye'nin çok uluslu, çok kültürlü, çok dilli yapısının üniter yapıyla uyumlu olmadığını, bunun için barış içinde bir arada yaşama biçimini ifade eden federatif yapının şart olduğunu iddia etmiştir. HAK-PAR'a göre Türkiye'nin adem-i merkezîyetçi anlayışa yönelerek 21 Kasım 1988'de imzaladığı Avrupa Yerel Yönetimler Özerklik Şartı'na koyduğu çekinceleri derhal kaldırması ve böylece yerel yönetimlerin daha işlevsel olmasını sağlaması gerekmektedir. Belediye başkanları, kaymakamlar, valiler dahil olmak üzere tüm yerel yöneticilerin yerel halk tarafından seçilmesini savunan HAK-PAR; Kürtçenin resmi dil olması, anadilde eğitim hakkı, Alevi sorunu, gerçek laiklik, inanç özgürlüğü, zorunlu din dersleri, çoğulcu/katılımcı bir demokrasi, yeni/sivil/demokratik bir Anayasa, seçim barajının kaldırılması, kadın hakları ve kadına yönelik şiddetin bertaraf edilmesi, İstanbul Sözleşmesi'nin yeniden hayata geçirilmesi, işçi ve emekçi haklarının korunması, turizm,

tarım ve hayvancılığın desteklenmesi, doğal çevrenin korunması gibi konulara önem atfetmiştir (Hak ve Özgürlükler Partisi, 2024b). Bu seçimlerde HAK-PAR, Türkiye genelinde herhangi bir büyükşehir, il, ilçe ya da belde belediyesi kazanamamıştır.

Son olarak 24 Ağustos 2024'te HAK-PAR genel başkanı Düzgün Kaplan ve Azadi Hareketi genel başkanı Metin Pirani, Diyarbakır'da yaptıkları ortak basın açıklamasında HAK-PAR çatısı altında birleşme kararı aldıklarını ilan etmişlerdir. Bu karar ile Kürtçü ve İslamcı bir oluşum olarak bilinen Azadi Hareketi, kurumsal varlığına son vermiş ve tüm kadroları HAK-PAR'a katılmıştır. Partili yetkililerin Türkçe ve Kürtçe yaptıkları açıklamada Türkiye'de en temel sorunun Kürt sorunu olduğu bir kez daha vurgulanmış, Kürt kimliğinin Anayasada tanınması gerektiği belirtilmiştir. Yapılan açıklamalarda Lozan Antlaşması'nın üzerinden 100 yıl geçmiş olmasına rağmen çok uluslu, çok kültürlü Osmanlı Devleti'nin yerine kurulan Türkiye Cumhuriyeti'nin Ortadoğu'nun en eski ve köklü halkı olan Kürtlerin kendi kaderini tayin etme hakkını tanımadığı ileri sürülmüştür. Dahası, bu süreçte Kürt halkının inkar ve asimilasyon politikalarıyla yok sayıldığı, en temel, meşru haklarından mahrum bırakıldığı ifade edilmiştir. Daha önceki açıklamalarda olduğu gibi, bir kez daha Türkiye'nin en temel sorunun Kürt sorunu olduğu ve bu sorunun eşitlik temelinde çözüme kavuşturulabileceği vurgulanmıştır. Basın mensuplarının sorularını yanıtlayan HAK-PAR genel başkanı Düzgün Kaplan; Kürtlerin haklarını savunan tüm oluşumların bir arada olmaları gerektiğini, Kuzey Kürdistan'da birleşmenin şart olduğunu, atılan bu adımın büyük olmakla birlikte yeterli olmadığını, Kürtlerin haklarını ve statülerini savunan yeni birleşmelere önyak olacaklarını, böylelikle birleşmeyi daha da genişleteceklerini açıklamıştır. Buna ilave olarak Azadi Hareketi'nin kendilerine katılmasıyla partilerinin daha renkli hale geldiğinin ve Kürt siyasi hareketinin temsili noktasında önemli bir gelişme kaydedildiğinin, HAK-PAR'ın kitleselleşip alternatif olabileceğinin altını çizmiştir (Doğru Haber Gazetesi, 2024; <https://hakpar.org.tr>, 2024; Rûdaw, 2024a; Rûdaw, 2024b).

Ancak HAK-PAR'ın kitleselleşip alternatif olabilmesinin yolunun mutlak surette dışarıya açılmaktan geçtiği ifade edilebilir. Çünkü HAK-PAR'ın yalnızca var olan kadrolarıyla ya da sadece HAK-PAR'lularla büyümesi son derece güçtür. HAK-PAR'ın halihazırda tam anlamıyla bir kitle partisi değil, içine kapanık bir parti, hatta cemaat görünümü verdiği bile ileri sürülebilir. Bundan dolayı son zamanlarda bazı partili yetkililer, partinin kuruluş felsefesinden uzaklaştığını belirtmektedir. Örneğin HAK-PAR eski genel başkan yardımcısı Paşa Akdoğan ve meclis üyesi Sana Sezen, HAK-PAR'ın Kürt halkının tümüne, tüm katmanlarına (İş insanları, aydın, din bilginleri vb.) açılması gerektiğini savunmuştur. Parti içi demokrasi mücadelesi veren önemli isimlerden olan Akdoğan ve Sezen, HAK-PAR'ın kuruluş kodlarına tekrar dönerek, kendisi gibi düşünmeyen herkesi ve dört eğilimi (muhafazakar, milliyetçi, sosyalist, liberal) kucaklayan bir cephe partisi haline gelmesinin şart olduğunu belirtmiştir. Son tahlilde HAK-PAR'ın seçimlerdeki başarısızlığı, parti içindeki istifalar önemli ölçüde partinin farklı kesimlere açılmamasına ve değişen dünya konjonktörüne uyum sağlamamasına bağlanmıştır. Parti içi demokrasi mücadelesi de ağırlıklı olarak bu eksende ilerlemektedir (Xani TV, 2024). HAK-PAR'lı yetkili ve temsilcilerin sadece yerel/yöresel kanallarda değil, özellikle Türkiye'deki ulusal TV kanalları ve sosyal medya mecralarında aktif olarak yer almadan HAK-PAR'ın tanınması ve mevcut Kürt partileri arasındaki en önemli aktör konumundaki DEM Parti'ye alternatif olması pek mümkün görünmemektedir. HAK-PAR, kendisini bir Türkiye partisi olarak tanımlamadığından Türkiye Cumhuriyeti devleti nezdinde, Kürt meselesi gibi bir konuda bile muhatap alınmamaktadır.

Nitekim Ortadoğu'da meydana gelen değişimin Türkiye'de yaratacağı etkileri öngören MHP Genel Başkanı Devlet Bahçeli'nin önce 1 Ekim 2024'te Meclis'in açılışında DEM Parti

milletvekilleriyle tokalaşmasıyla başlayan, ardından yaptığı açıklama⁴ ile devam eden süreç, HAK-PAR'sız ilerlemekte, PKK'nın silahlı mücadeleyi sonlandırarak örgütün tasfiye edilmesi amaçlanmaktadır. Bu süreçte muhatap alınmayan HAK-PAR⁵; DEM Parti genel başkanlarının devre dışı bırakılarak devletin bizzat kendi belirlediği DEM Heyeti eliyle yürütülen ve İmralı'da Öcalan'la, Parlamento'da bulunan partilerle gerçekleştirilen görüşmeler dizisini “devlet projesi” olarak nitelendirmiştir. HAK-PAR'a göre, Kürt meselesini ihmal eden, onu PKK'ya ve silahlı mücadelesine indirgeyen devlet anlayışı terk edilmedikçe barış, birlik ve beraberlik mümkün olmayacaktır. Dahası Kürt meselesinin adil ve eşitlikçi bir şekilde çözülememesi, Türkiye'nin gerek komşularıyla gerekse tüm çağdaş dünyayla gerilim içinde olmasına, ırkçılık ve şiddet unsurunun artmasına, toplumsal yapının yozlaşmasına ve demokratik kurumların işlevsizleşmesine yol açmaktadır. Bundan dolayı Kürt meselesi mutlaka eşitlikçi ve adil bir çözüme kavuşturulmalıdır. HAK-PAR, Bahçeli'nin çıkışlarıyla başlayan süreçte Kürt meselesinin de çözüme uygun bir zemine dönüştürülmesi gerektiği görüşünü savunmuştur. Bunun için Türkiye sınırları içerisinde yaşayan otuz milyonluk bir nüfusa sahip Kürtlerin kolektif hakları tanınmalı; Kürtçe resmî dil olarak kabul edilmeli, ilkokuldan üniversiteye kadar eğitim dili olarak kullanılmalı; Türkiye devleti federal tarzda yeniden yapılandırılmalıdır (Hak ve Özgürlükler Partisi, 2025a).

Sonuç

Bu çalışma, HAK-PAR'ın Türk siyasal hayatındaki özgün konumunu ve federasyon konusundaki ısrarlı tutumunu ortaya koyarak, literatürdeki önemli bir boşluğu doldurmayı hedeflemiştir. Ancak partinin seçimlerdeki başarısızlığı ve sınırlı tabanı, federasyon talebinin siyasal sistemde karşılık bulmasını engellemektedir. Politikalarının merkezine Kürt sorununu yerleştiren, geniş kitlelerin bir araya gelmesiyle kurulan HAK-PAR'ın siyaset tarzı ve yöntemleriyle diğer partilerden ayrıldığı ileri sürülebilir. HAK-PAR, Kürt kimliğiyle bütünleşen bir demokratik kitle partisi görünümü vermekle birlikte, Kürt halkının çıkarlarına vurgu yapan HAK-PAR'ı son tahlilde Kürt milliyetçisi bir parti olarak nitelendirmek doğru değildir. Kürt siyasal hareketinin önemli bir aktörü olma amacını taşıyan HAK-PAR, ağırlıklı olarak Kürt sorununu haketinin merkezine almış olmakla birlikte Alevi sorunu, kadın sorunu ve kadın hakları, işçi ve emekçi hakları, ekonomik gelişme, demokrasi, barış, laiklik, değişim, yenilik, sivil bir Anayasa, anadilde eğitim hakkı, Kürtçenin ikinci bir resmî dil olarak kabul

⁴ MHP lideri Devlet Bahçeli, partisinin grup toplantısında PKK'nın kurucusu Abdullah Öcalan'a yaptığı çağrıda “Şayet terörist başının tecriti kaldırılırsa, gelsin DEM Parti grup toplantısında konuşsun, terörün bittiğini, örgütün lağvedildiğini ilan etsin” ifadelerine yer vermiştir. Türk milleti için her türlü fedakarlığı yapmaya hazır olduklarını belirten Bahçeli, “Bu dirayet ve kararlılığı gösterirse, umut hakkının kullanımıyla ilgili yasal düzenlemenin yapılması ve bundan yararlanmasının önü de ardına kadar açılsın. Ne kandil, ne Edirne adres İmralı'dan DEM'e uzansın, terör sorunu ülke gündeminden tamamen çıkarılsın. Hodri meydan, buna varız” açıklamasında bulunmuştur (NTV, 2024).

⁵ HAK-PAR dış ilişkilerden sorumlu genel başkan yardımcısı Cafer Stêrk, Bahçeli'nin girişimlerini olumlu olarak değerlendirmiş, ancak Kürt meseline tek bir partinin değil, bütün parti ve aktörlerin muhatap kılınması gerektiğini ifade etmiştir. Stêrk'e göre, köklü bir tarihe sahip Kürtler ile Türkler arasında bir ittifakin da kurulması mümkün olmakla beraber, bu ittifaka giden yol federasyondan geçmektedir (Dengê Azadi TV, 2025). Bahçeli'nin girişimleri üzerine halihazırda doğrudan bir açıklama yapmayan HAK-PAR genel başkanı Düzgün Kaplan ise Ortadoğu coğrafyasında yaşanan gelişmelerin Türkiye, İran, Irak ve Suriye'yi etkileyeceğini, çok dinli ve çok uluslu bu coğrafyada en realist çözümün federasyon olduğunu iddia etmiştir (Hak ve Özgürlükler Partisi, 2025b). Öcalan'ın 25 Şubat 2025 tarihli “... devlet ve topluma bütünleşme için kongrenizi toplayın ve karar alın, tüm gruplar silah bırakmalı ve PKK kendini feshetmelidir” açıklamasını destekleyen, Kürt meselesini PKK'dan ibaret görmeyen HAK-PAR Başkanlık Kurulu ise Öcalan'ın mesajında yer verdiği “Aşırı milliyetçi savruluşun zorunlu sonucu olan, ayrı ulus-devlet, federasyon, idari özerklik ve kültüralist çözümler tarihsel toplum sosyolojisine cevap olamamaktadır” açıklamaya karşı çıkmıştır. Bu açıklamayla Öcalan'ın Türkiye'de yaşayan 30 milyon Kürdün en temel meşru ve kolektif hakları için mücadele etmeyi bırakmasını ve devletin klasik tekçi ideolojisine teslim olmasını önerdiği iddia edilmiştir (HAK-PAR Başkanlık Kurulu, 2025). HAK-PAR'ın esas itibarıyla Öcalan'ın mesajında geçen “federasyonun toplum sosyolojisine cevap veremediği” şeklindeki açıklamasından rahatsız olduğu ileri sürülebilir.

edilmesi, Kürt kimliğinin Anayasal statüye kavuşturulması, adem-i merkezîyet gibi konuların da üzerinde durmuştur. Kürt sorununun çözümünü ise HDP ve HÜDA PAR'dan farklı olarak “federasyon” modelinde görmüştür. Federal Cumhuriyet'ten yana olan HAK-PAR, “federasyon”u ayrı bir devlet ya da bir bölünme modeli olarak değil, farklı etnik grupların aynı devlet çatısı altında birlikte yaşama modeli olarak tanımlamıştır. Ancak, federasyona son derece olumlu anlamlar yükleyen HAK-PAR, federasyonun dünya üzerindeki farklı uygulamalarından hangisinin tercih edebileceği konusunu açıklığa kavuşturamamıştır.

Öte yandan kendisini Kürt halkının tek temsilcisi konumunda gören HAK-PAR, seçimlerde kayda değer bir başarı sağlayamamıştır. HAK-PAR'ın Kürtlerin ağırlıkta olduğu Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgelerinde de son derece düşük oy oranına sahip olması, önemli ölçüde seçmenlerin diğer Kürt siyasal partilerine olan teveccühleriyle ilişkilendirilebilir. Bu çerçevede Kürt halkının geniş kesiminden oy alabilen HDP, federasyon hariç, neredeyse HAK-PAR'n savunduğu tüm hususları (Yenilik, değişim, anadilde eğitim, Kürt kimliğinin Anayasal güvenceye alınması, laiklik, demokrasi, barış, özgürlük vb.) desteklemişse de kendisini, HAK-PAR'da olduğu gibi, “Kürdistani bir parti” olarak değil, bir “Türkiye partisi” olarak takdim etmiştir. Böylelikle Kürt siyasal hareketinin en büyük temsilcisi konumundaki HDP, hem Kürtlerin hem de Türklerin oylarını alabilmiştir. HAK-PAR'ın kendisini doğrudan “muhafazakar” bir parti olarak tanımlamamış olması da muhafazakar görüşlü Kürtlerden teveccüh görmeye engel bir durum olarak değerlendirilebilir. Bunun yanında HAK-PAR'ın her platformda yoğunlukla “federasyon” ve Kürt meselesi konularını gündeme taşıması da geniş kitlelerden destek görmesine engeldir. Özellikle, federasyon vurgusu, federasyonu bir bölünme olarak gören ve bölünmeden yana olmayan Kürtlerin ve Türklerin tepkisine yol açmaktadır. HAK-PAR'ın genişlemesinin ve HDP gibi güçlü bir partinin rakibi olarak siyaset sahnesinde varlık gösterebilmesinin yolunun salt federasyonu ve Kürt meselesini değil, Türkiye'nin tüm meselelerini gündemine almasından, daha ılımlı söylemlerden, bir Türkiye partisi gibi hareket etmesinden geçtiği ileri sürülebilir.

Makale Bilgileri	
Değerlendirme	İki Dış Hakem / Çift Taraflı Körleme
Etik Beyan	Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur.
Benzerlik Taraması	Yapıldı – iThenticate
Etik Bildirim	Çalışma etik kurul izni gerektirmemektedir.
Yazar Katkıları	Makale tek kişi tarafından kaleme alınmıştır.
Çıkar Çatışması	Çıkar çatışması beyan edilmemiştir.
Finansman	Bu araştırmayı desteklemek için dış fon kullanılmamıştır.
Telif Hakkı & Lisans	Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmalarını CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanmaktadır.
Yapay Zekâ Beyanı	Bu çalışmanın hazırlanmasında yapay zekâ araçlarından faydalanılmamıştır.

Article Information	
Evaluation	Two Outside Referees / Double-Sided Blinding
Ethical Statement	It is hereby declared that scientific and ethical principles were followed during the preparation process of this study and that all studies utilized were indicated in the bibliography.
Similarity Scanning	Done – iThenticate
Ethical Statement	The study does not require ethics committee approval.
Author Contributions	This study was written by a single author.
Conflict of Interest	No conflict of interest declared.
Funding	No external funding was used to support this research.
Copyright & License	Authors own the copyright of their work published in the journal and their work is published under the CC BY-NC 4.0 license.
Artificial Intelligence Statement	No artificial intelligence tools were used in the preparation of this study.

Kaynakça

- Altaş, G. (2016, 15 Nisan). Hak-Par: Özyönetim uğruna ölünmez. Erişim adresi: <https://www.rudaw.net/turkish/interview/15042016> (Erişim tarihi: 20.01.2025)
- ALTER MEDYA. (2021, 21 Ocak). HAK-PAR Erbil temsilcisi Zana Sezen ile röportaj Türkçe [Video]. Youtube. Erişim adresi: <https://www.youtube.com/watch?v=OCEbCuv0u70&t=536s>
- ALTER MEDYA. (2023, 24 Şubat). HAK-PAR'dan çağrı [Video]. Youtube. Erişim adresi: <https://www.youtube.com/watch?v=oIZcGeDQO3s>
- Amed Radyo TV. (2023, 7 Mayıs). Soruyorum-HAK-PAR Genel Başkanı Düzgün Kaplan konuk [Video]. Youtube. Erişim adresi: <https://www.youtube.com/watch?v=quLnxEnDo8A>
- Anadolu Ajansı. (2015, 26 Ekim). HAK-PAR genel başkanı Demir hayatını kaybetti. Erişim adresi: <https://www.aa.com.tr/tr/turkiye/hak-par-genel-baskani-demir-hayatini-kaybetti/455863>
- Anayasa Mahkemesi. (2008). Siyasi parti kararları. Erişim adresi: <https://siyasipartikararlar.anayasa.gov.tr/SP/2008/1/1>
- Ateş, H. (2016). Günümüzün sosyal ve politik kontekstinde adem-i merkeziyet ve Prens Sabahattin (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bursa.
- Ay, H. ve Uçar, Ö. (2015). Devletin gelişim süreci. İşletme Fakültesi Dergisi, 16(2), 195-206.
- Benedikte, T. (2014). Modern özerklik sistemleri: Dünya özerklik örnekleri. Ankara: Nika Yayıncılık.
- Bozarslan, M. (2014, 4 Nisan). HAK-PAR ilk belediyesini kazandı. Aljazeera Türk. Erişim adresi: <https://www.aljazeera.com.tr/al-jazeera-ozel/hak-par-ilk-belediyesini-kazandi>
- CNN Türk (2015, 25 Ekim). HAK-PAR Genel Başkanı Fehmi Demir geçirdiği kazada hayatını kaybetti. Erişim adresi: <https://www.cnnturk.com/turkiye/hak-par-genel-baskani-fehmi-demir-gecirdigi-kazada-hayatini-kaybetti-502731>
- Çağdaş, T. (2019). Federal ve üniter devletlerin yerinden yönetim birimlerinin benzerlik ve farklılıkları açısından incelenmesi. *İstanbul Medipol Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 6(1), 161-179.
- Dengé Azadî TV. (2025, 15 Şubat). Cafer Stêrk – HAK-PAR Genel Başkan Yardımcısı [Video]. Youtube. Erişim adresi: <https://www.youtube.com/watch?v=TI3o3DqQQNg> (Erişim tarihi: 20.02.2025)
- Doğru Haber Gazetesi. (2024, 24 Ağustos). HAK-PAR ile Azadî Hareketi birleşiyor. Erişim adresi: <https://dogruhaber.com.tr/haber/1058820-hak-par-ile-azadi-hareketi-birlesiyor/>
- Gözler, K. (2017). "Devlet" kelimesi üzerine bir deneme. *Türkiye Günlüğü*, 129, 5-9. Erişim adresi: <https://www.anayasa.gen.tr/devlet-kelimesi.pdf>
- Gözler, K. (2018). Anayasa hukukunun genel esasları. Bursa: Ekin Basım Yayın Dağıtım.
- Gözler, K. (2020). Anayasa hukukunun genel teorisi: Cilt I. Bursa: Ekin Basım Yayın Dağıtım.
- Gümüş, F. (2002). Decentralism versus centralism in Ottoman Anatolia 1919-1922 (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Boğaziçi Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, İstanbul.
- Haber Türk TV. (2015, 25 Ekim). HAK-PAR genel başkanı kazada yaşamını yitirdi. Erişim adresi: <https://tv.haberturk.com/tv/gundem/video/hak-ve-ozgurlukler-partisi-hak-par-genel-baskani-fehmi-demirin-mersinin-tarsus-ilcesinde-gecirdigi-trafik-kazasi-sonucu-yasamini-yitirdigi-bildiri/153364>
- Hak ve Özgürlükler Partisi. (2009). Açılım ve Kürt sorunu için demokratik federal çözüm önerisi. Erişim adresi: <https://hakpar.org.tr/2020/05/18/1449/hak-ve-ozgurlukler-partisi-hak-par-3/> (Erişim tarihi: 02.03.2025)
- Hak ve Özgürlükler Partisi. (2020a). Parti programı. Erişim adresi: <https://hakpar.org.tr/2020/05/17/3440/hak-ve-ozgurlukler-partisi-programi-2/>
- Hak ve Özgürlükler Partisi. (2020b). 1 Kasım 2015 seçim bildirgesi. Erişim adresi:

- <https://hakpar.org.tr/2020/05/18/1456/2015-secim-bildirgesi/>
 Hak ve Özgürlükler Partisi. (2023). HAK-PAR 14 Mayıs 2023 seçim bildirgesi: Federal cumhuriyet için HAK-PAR. Erişim adresi: <https://hakpar.org.tr/2023/04/10/11995/federal-cumhuriyet-icin-hak-par-hak-par-14-mayis-2023-secim-bildirgesi/>
- Hak ve Özgürlükler Partisi. (2024a). Parti tüzüğü. Erişim adresi: <https://hakpar.org.tr/2020/05/17/1382/parti-tuzugu/>
- Hak ve Özgürlükler Partisi. (2024b). HAK-PAR 2024 yerel seçim bildirgesi. Erişim adresi: <https://hakpar.org.tr/2024/03/01/13326/hak-parin-2024-yerel-secim-bildirgesi/>
- HAK-PAR Başkanlık Kurulu. (2025, 28 Şubat). 'Kürt meselesi PKK'den ibaret değildir'. Erişim adresi: <https://hakpar.org.tr/2025/02/28/13907/hak-par-baskanlik-kurulu-kurt-meselesi-pkk-den-ibaret-degildir/>
- Hak ve Özgürlükler Partisi. (2025a, 11 Ocak). Hak ve Özgürlükler Partisi HAK-PAR Parti Meclisi 11 Ocak 2025 tarihinde Ankara Genel Merkez'de toplandı. Erişim adresi: <https://hakpar.org.tr/2025/01/12/13838/hak-ve-ozgurlukler-partisi-hak-par-parti-meclisi-11-ocak-2025-tarihinde-ankara-genel-merkezde-toplandi/>
- Hak ve Özgürlükler Partisi. (2025b, 22 Şubat). HAK-PAR Viyana Kongresi; Düzgün Kaplan; Kürtler gecikmeden ulusal talepleri etrafında birleşmeli. Erişim adresi: <https://hakpar.org.tr/2025/02/22/13884/hak-par-viyana-konferansi-duzgun-kaplan-kurtler-gecikmeden-ulusal-talepleri-etrafında-birlesmeli/>
- Halkların Demokratik Partisi. (2012). Parti programı. Erişim adresi: <https://www.hdp.org.tr/tr/parti-programi/8/>
- Halkların Demokratik Partisi. (2023). Parti tüzüğü. Erişim adresi: <https://www.hdp.org.tr/tr/parti-tuzugu/10/>
- Halkların Eşitlik ve Demokrasi Partisi. (2024). Parti tüzüğü. Erişim adresi: <https://www.demparti.org.tr/Images/UserFiles/Documents/Editor/Parti%20metinleri/dem-parti-tuzuk.pdf>
- Heywood, A. (2018). Siyaset. Ankara: Felix Kitap.
- <https://hakpar.org.tr/>
- Hür Dava Partisi. (2012). Parti tüzüğü. Erişim adresi: <https://files.hudapar.org/media/StatikIcerikGorselleri/Yayinlar/PdfDosyaları/tuzuk.pdf>
- Hür Dava Partisi. (2021). Parti programı. Erişim adresi: <https://files.hudapar.org/media/StatikIcerikGorselleri/Yayinlar/PdfDosyaları/turkce.pdf>
- Işık, M. (2023). Türk siyasi hayatında Kürt siyasi hareketi: Siyasi partiler üzerinden bir analiz. S. Aslan ve Ö. Taylan (Ed.), siyaset ve afet yönetimine ilişkin çalışmalar içinde (s. 37-57). İstanbul: Kalan Yayınları.
- Işık, M. (2024a). 28 Şubat postmodern darbesinin aktörleri üzerine bir analiz. *Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 9(17), 126-148.
- Işık, M. (2024b). Kürt muhalefet partisi olarak Hür Dava Partisi'nin (HÜDA PAR) Kürt meselesine yaklaşımı. *Dicle Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 14(28), 1098-1124.
- K24. (2020, 11 Şubat). Epözdemir: PKK'nin kuruluş sebebi Kürt meselesinin önüne geçmektir. Erişim adresi: <https://www.kurdistan24.net/tr/story/61085-Ep%C3%B6zdemir:-PKK%E2%80%99nin-kurulu%C5%9F-sebebi-K%C3%BCrt-meselesinin-%C3%B6n%C3%BCne-ge%C3%A7mektir>
- Koçer, J. (2013, 3 Nisan). HAK-PAR Genel Başkanı Kemal Burkay Halk TV'de gündemi değerlendirdi [Video]. Youtube. Erişim adresi: https://www.youtube.com/watch?v=fE76R_fEjZY (Erişim tarihi: 22.12.2025)
- Koçer, J. (2015, 25 Ekim). HAK-PAR Genel Başkanı Fehmi Demir'in yaptığı son TV konuşması [Video]. Youtube. Erişim adresi: <https://www.youtube.com/watch?v=h-1I2s1Wkp4&t=339s> (Erişim tarihi: 22.12.2025)
- Köroğlu, T. (2015). Türkiye'de adem-i merkezîyet tartışmaları (Yayımlanmamış yüksek lisans

- tezi). Muş Alparslan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Muş.
- NTV Haber. (2015, 25 Ekim). HAK-PAR genel başkanı kazada hayatını kaybetti. Erişim adresi: <https://www.ntv.com.tr/turkiye/hak-par-genel-baskani-kazada-hayatini-kaybetti,Cie7HRaZG0OCJPxXsczBBw>
- NTV Haber. (2024, 22 Ekim). Bahçeli'den Öcalan çağrısı: Meclis'e gelsin DEM grubunda silah bırakıldığını ilan etsin. Erişim adresi: <https://www.ntv.com.tr/turkiye/devlet-bahceliyeni-cozum-surecine-degil-ortak-akla-ihtiyac-var,eQxj8pgy1USsBPoswfiHhg> (Erişim tarihi: 24.01.2025)
- Ökmen, M. (1999). Ekonomik dönüşüm sürecinde adem-i merkeziyetçi eğilimler ve kentleşme (Yayımlanmamış doktora tezi). Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Özkaya, Ö. (2020). Devlet olgusu üzerine bir değerlendirme. *Uyuşmazlık Mahkemesi Dergisi*, 8(16), 317-352. <https://doi.org/10.18771/mdergi.848419>
- Rûdaw. (2023a, 27 Mayıs). 42 bin oy aldı: HAK-PAR'ın oyları neden düştü? Erişim adresi: <https://www.rudaw.net/turkish/middleeast/turkey/270520233> (Erişim tarihi: 12.11.2025)
- Rûdaw. (2023b, 2 Mayıs). HAK-PAR'lı Çelebi: TİP'e reva görülen Kürde neden görülüyor? Erişim adresi: <https://www.rudaw.net/turkish/kurdistan/020520235> (Erişim tarihi: 12.11.2025)
- Rûdaw. (2024a, 25 Ağustos). 2 Kürt partisi birleşme kararı aldı! Erişim adresi: <https://www.rudaw.net/turkish/middleeast/turkey/240820244> (Erişim tarihi: 08.09.2024)
- Rûdaw. (2024b, 25 Ağustos). HAK-PAR ve Azadi Hareketi birleşti, birleşme ne getirecek, nasıl çalışacaklar? Erişim adresi: <https://www.rudaw.net/turkish/middleeast/turkey/2508202414> (Erişim tarihi: 08.09.2024)
- Saygılı, A. (2010). Modern devlet'in çıplak sureti. *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 59(1), 61-97.
- Trend Medya. (2024, 6 Ağustos). Düzgün Kaplan Trend Medya'da [Video]. Youtube. Erişim adresi: <https://www.youtube.com/watch?v=Gt79mZv1Y78>
- TRT Haber. (2015, 25 Ekim). HAK-PAR Genel Başkanı Demir hayatını kaybetti. Erişim adresi: <https://www.trthaber.com/haber/turkiye/hak-par-genel-baskani-demir-hayatini-kaybetti-211464.html>
- Türkiye Cumhuriyeti Anayasası. (1982). Dördüncü bölüm: Siyasi haklar ve ödevler. Erişim adresi: <https://www.mevzuat.gov.tr/mevzuatmetin/1.5.2709.pdf>
- Uslu, F. ve Angun, S. (2020). Türkiye'de siyasi parti kapatma nedeni olarak "devletin ülkesi ve milletiyle bölünmez bütünlüğü ilkesi". *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 20(Millî Egemenlik Özel Sayısı), 39-60.
- Uygun, O. (1996). Federal devlet: Temel ilkeler, kurumlar ve uygulama. İstanbul: Çınar Yayınları.
- Xani TV. (2024, 23 Mayıs). Yan etki - Hak-Par da demokrasi mücadelesi [Video]. Youtube. Erişim adresi: <https://www.youtube.com/watch?v=AjLfgLJ-IE0> (Erişim tarihi: 25.01.2025)
- Yargıtay Cumhuriyet Başsavcılığı. (2025). Hak ve Özgürlükler Partisi (HAK-PAR). Erişim adresi: <https://www.yargitaycb.gov.tr/icerik/1139>
- Yeniğün Haber. (2023, 7 Mayıs). TRT seçim konuşmaları: HAK-PAR [Video]. Youtube. Erişim adresi: <https://www.youtube.com/watch?v=l3g4rZZxHnE>
- Yüksek Seçim Kurulu. (t.y.). Seçim istatistikleri. Erişim adresi: <https://www.ysk.gov.tr/tr/secim-i%CC%87statistikleri/78318>
- Zabanoğlu, H. G. (2018). Günümüzde ulus-devlet. *Erciyes Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 13(1), 535-559.